

Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МУХА Вікторія Вячеславівна

УДК 327.5(410:061.1:ЄС+477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕФЕРЕНДУМ ЯК МЕХАНІЗМ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ: ДОСВІД ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І УКРАЇНИ**

Галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність 052 – «Політологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.В. Муха

Науковий керівник: доктор політичних наук, професор Дудко І.Д.

Київ – 2022

АНОТАЦІЯ

Муха В.В. Референдум як механізм національно-державного самовизначення: досвід Великої Британії і Україна.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – Політологія. – Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2022.

Інститут референдуму є одним з найважливіших механізмів реалізації національно-державного самовизначення. Проблематика реалізації права народів на самовизначення, а також система правореалізуючих взаємозв'язків між принципом територіальної цілісності держав і принципом самовизначення народів належить до числа винятково важливих аспектів сучасної науки на міждисциплінарному рівні. Адекватне рішення даного питання в теорії і практиці державного будівництва ХХІ ст. представляється надзвичайно нагальним і актуальним, що гостро потребує пошуку адекватної відповіді.

Референдум у Великій Британії змінив статус держави, яка була членом Європейського Союзу. Завдяки проведенню загальнонаціонального референдуму Велика Британія зміцнила свій суверенний статус, що полягає у набутті більших прав діяти самостійно у якості гравця світової політики і не залежати від такого великого інтеграційного угруповання як ЄС. Передбачити наслідки референдуму дуже складно. Тому, враховуючи досвід Великої Британії, в Україні необхідно впроваджувати систему стримувань та противаг, що унеможливить імплементацію суперечливих рішень. Вихід Великої Британії з ЄС безсумнівно є суперечливим рішенням, про що свідчить не лише поділ держави навпіл, за та проти Брекзиту, але й наявний масив наукових досліджень з цієї проблематики з протилежними поглядами на проблему.

Враховуючи неабияку актуальність розвитку інституту референдуму в Україні досвід реалізації Великою Британією самовизначення завдяки

загальнонаціональному референдуму дійсно має вивчатися нашою державою більш глибоко. Запозичення досвіду Великої Британії має враховуватись при можливому проведенні референдуму щодо членства в НАТО та ЄС, також можливий референдум щодо статусу тимчасово окупованих частин територій Донецької та Луганської областей і їхню взаємодією з рештою територією України.

Виходячи з актуальності дисертаційного дослідження основною його метою є цілісний аналіз, на основі теоретико-методологічного та практико-політичного аналізу, референдумів у Великій Британії та Україні, а також визначення сутнісного виміру та потенціалу референдуму як механізму реалізації національно-державного самовизначення сучасних суспільств.

З'ясовано сутність та потенційні можливості інституту референдуму у Великій Британії. Комплексність предмету наукового дослідження обумовили використання міждисциплінарного підходу. Він дозволив скласти об'єктивну картину механізмів реалізації національно-державного самовизначення Великої Британії. У дисертації використовувались загальнонаукові методи аналізу і синтезу, які дозволили проаналізувати причини та наслідки Брекзиту. Історичний метод дозволив поглиблено зрозуміти суть проблеми, зробити послідовний хронологічний аналіз подій, виявити основні причини та чинники, що сприяли прагненню британців вийти зі складу ЄС. Компаративний метод дозволив виявити спільне та відмінне, порівняти два загальнонаціональні референдуми у Великій Британії – 1975 р та 2016 р., які стосувалися європейської інтеграції Великої Британії.

Перший розділ спрямовано на дослідження концептуально-методологічних засад дослідження референдуму як механізму національно-державного самовизначення. Зокрема, розглядається ступінь наукової розробки та історіографія проблематики Брекзиту в британській і західній науковій літературі.

У другому розділі увага зосереджена на дослідженні Брекзиту з урахуванням національно-державного самовизначення Великої Британії.

Детально проаналізовано інститут референдуму у Великій Британії в контексті парламентської системи влади, парламентського суверенітету, політичних та правових засад Брекзиту. Розглянуто політичні та соціально-економічні передумови референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС. Розкрито значення і наслідки Брекзиту для перспектив розвитку Великої Британії та у вимірі децентралізації ЄС.

У третьому розділі розглядаються політичні та конституційно-правові аспекти проведення референдумів в Україні в аспекті статусу держави та її суверенітету. Досліджено політичні проблеми та перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України у вимірі оновленої політико-правової бази про референдум та досвіду Великої Британії.

Робота уможливила зробити висновки про сутнісний зміст референдної демократії та її можливих наслідків для політичних процесів в Україні. В цьому контексті доведено, що своєрідність британської моделі інституту референдуму обумовлена пануванням концепції парламентського суверенітету, що історично склалася в процесі розвитку Великої Британії, а в законодавстві Великої Британії розподіл інституту референдуму на кілька підмоделей є суто умовним, оскільки конституційно-правові ознаки даних підмоделей не закріплені на законодавчому рівні в повному обсязі, а ґрунтуються лише на наявних прецедентах. У цьому контексті доведено, що британський референдум про членство в ЄС викликав чимало дискусій про доцільність та наслідки Брекзиту. Результати референдуму по Брекзиту вплинуть на трансформацію системи міжнародних відносин і формування міжнародного порядку. Брекзит має безліч правових і конституційних аспектів і проблемних наслідків.

Встановлено, що референдуми у Великій Британії не є юридично зобов'язуючими і підсумки голосування носять консультативний, а не обов'язковий характер для Парламенту держави, за яким залишається останнє слово, оскільки тільки він володіє законодавчою компетенцією.

Теоретично представники влади могли знехтувати волею народу на законній підставі. Отже, рішення про вихід з ЄС лежить в площині не тільки права, але й політики. Вихід з ЄС є законним правом всіх його членів, однак вихід Великої Британії з ЄС створює прецедент, так як раніше жодна держава-член ЄС не виходила з його складу.

Ключові слова: референдум, Велика Британія, Брекзїт, Україна, ЄС, демократія, пряма демократія, національно-державне самовизначення, статус держави, парламентська система, парламентський суверенітет, децентралізація, міжнародне право, міжнародні відносини.

ANNOTATION

Mukha V.V. Referendum as a Mechanism of National-State Self-Determination: the Experience of Great Britain and Ukraine.

The dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 05 «Social and Behavioral Sciences» on a specialty 052 «Political Science». – Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service under the President of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2022.

The institute of referendum refers to be one of the key and central mechanisms for the implementation of national-state self-determination. The issue of exercise of the peoples' right to self-determination together with the system of law-enforcement relations between the principle of territorial integrity of states and the principle of self-determination of peoples is one of the most important aspects of modern science at the interdisciplinary level. Adequate solution of this problem in the theory and practice of state building in the XXI century seems extremely urgent and relevant, which is in dire need of finding an adequate answer.

The referendum in the UK changed the status of the European Union member state. By virtue of the nationwide referendum, the UK strengthened its sovereign status, which consists in acquiring greater rights to act independently as a player in world politics and not depend on such a large integration group as the European Union. It is very difficult to predict the consequences of a referendum.

Therefore, taking into account the experience of Great Britain in Ukraine, it is necessary to introduce a system of checks and balances, which will exclude the possibility of implementing contradictory decisions. Undoubtedly, Britain's withdrawal from the EU is a controversial decision, as evidenced not only by the division of the state in half, for and against Brexit, but also by the existing body of scientific research on this issue with opposing views on the problem.

Given the outstanding relevance of the development of the institution of a referendum in Ukraine, the experience of the UK in implementing self-determination through a national referendum should really be studied by our state in more depth. Borrowing the experience of Great Britain should be taken into account in the possible holding of a referendum on membership in NATO and the EU, and a referendum on the status of the temporarily occupied parts of the territories of Donetsk and Lugansk regions is also possible, as well as their interaction with the rest of the territory of Ukraine.

Based on the relevance of the dissertation research, its main goal is a holistic analysis, based on theoretical and methodological and practical political analysis of referendums in Britain and Ukraine, as well as determining the essential dimension and potential of the referendum as a mechanism for national-state self-determination of modern societies.

The essence and potential of the referendum institute in Great Britain have been clarified. The interdisciplinary approach was used taking into account the complexity of the subject of scientific research. It provided an objective picture of the mechanisms of realization of national and state self-determination of Great Britain. The dissertation used general scientific methods of analysis and synthesis, which allowed to analyze the causes and consequences of Brexit. The historical method allowed to achieve an in-depth understanding of the problem, as well as to make a consistent chronological analysis of events, to identify the key reasons and factors that contributed to the willingness of the British people to leave the EU. The comparative method made it possible to identify common and different, to

compare two national referendums in Great Britain - 1975 and 2016, which concerned the European integration of Great Britain.

The first chapter is aimed at studying the conceptual and methodological foundations of the referendum as a mechanism of national-state self-determination. In particular, the degree of scientific development and historiography of Brexit in British and Western scientific literature is considered.

In the second chapter, the author's attention is focused on the study of Brexit in the context of national-state self-determination of Great Britain. The institution of the referendum in Great Britain is analyzed in detail considering the parliamentary system of power, parliamentary sovereignty, political and legal basis of the referendum to exit the European Union. The political and socio-economic preconditions of the referendum on Great Britain's membership in the EU are considered. Besides, the significance and consequences of Brexit for the prospects of development of the United Kingdom and in terms of EU decentralization are revealed.

The third chapter examines the political and constitutional aspects of holding referendums in Ukraine in the aspect of the state's status and its sovereignty. The political problems and prospects of practical implementation of the Ukrainian citizens' participation in the legislative process in the dimension of the updated political and legal framework of the referendum and the experience of Great Britain are analyzed.

The research allows to make conclusions about the essence of referential democracy and its possible consequences for political processes in Ukraine. In this context, it is proved that the originality of the British model of the institution of referendum is due to the dominance of the concept of parliamentary sovereignty, which has historically developed in the UK, and in British law the division of the referendum into several submodels is purely conditional. levels in full, and are based only on existing precedents. In this context, it has been proven that the British referendum on EU membership has caused extensive discussions and debates regarding the aptness and consequences of Brexit. The results of the Brexit

referendum will affect the transformation of the system of international relations and the formation of the international order. Brexit has many legal and constitutional aspects and problematic consequences.

It has been established that referendums in the United Kingdom are not legally binding and that the referendum results are more advisory rather than binding for the UK Parliament, that has the closing word, as it has only legislative power. Notionally, the governmental officials could have disregarded the will of the British people on legal grounds. Thus, the decision to exit the European Union lies not only in law but also in politics. Withdrawal from the EU is a legal right of all its members, but Britain's withdrawal from the EU sets a precedent, as no EU member state has left it before.

Key words: referendum, Great Britain, Brexit, Ukraine, EU, democracy, direct democracy, national-state self-determination, statehood, parliamentary system, decentralization, international law, system of international relations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Муха В. В. Перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2021. Том 22. № 30. С.70-80.

2. Mukha V. Influence of Brexit on Scotland's Aspiration for Independence. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія Історія. Політологія. 2020. №30. С.150-159.

3. Муха В.В. Політичні та соціально-економічні наслідки угоди про Брекзит для розвитку Великобританії. *Держава і Право*. 2021. №89. С. 310-321.

4. Fesenko M., Mukha V. Consequences of Brexit for the Prospects of the UK-EU Relations. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2021. №146. С.29-36.

5. Mukha V. The Institution of a Referendum in the United Kingdom in the Context of the Political and Legal Fundamentals of Brexit. *Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences*. 2021. № 43. P. 167-179.

6. Муха В.В. Велика Британія після Brexit: науково-публіцистичні тлумачення перспектив розвитку. *Вісник Львівського університету*. 2021. № 29. С.207-215.

Публікації у зарубіжних виданнях:

7. Mukha V. Specific Features of Implementation of the Mechanism of National-State Self-Determination of the United Kingdom in the Context of “Brexit”. *Social and Human Sciences*. Polish-Ukrainian Scientific Journal. 2021. 03 (31). ULR: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/312.html> (accessed 30 June 2021)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Муха В.В. Брекзит як реалізація національно-державного самовизначення Великобританії. *Ольвійський форум-2021: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*. XV міжнар. наук-практ. конф. 10-13 черв. 2021 р., м. Миколаїв: тези. доп.: Політична наука в Україні та зарубіжжі. Актуальні проблеми міжнародних відносин: глобальний та регіональний аспекти. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій / Чорном. нап. ун-т. ім. Петра Могили. Миколаїв. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 72 с. С.30-32.

2. Муха В.В. Референдум як механізм мирної реалізації національно-державного самовизначення: досвід Шотландії в контексті Брекзиту. *Збройне насилля: сучасні процеси світової глобалізації та їхній вплив на Україну :*

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 141с. С.122-125.

3. Муха В.В. Брекзїт: досвід для України у вимірі закону «про народовладдя через всеукраїнський референдум». *Практична політологія: тенденції і перспективи* : матеріали І-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 17 березня 2021 р.) / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2021. 112 с. С.55-59.

4. Муха В.В. Референдна демократія як перспектива розвитку держави. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. 467 с. С.44-45.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12 с
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК МЕХАНІЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ.....	21 с.
1.1. Ступінь наукової розробки та джерельно-документальна база дослідження.....	21 с.
1.2. Проблематика Брекзиту в британській і західній науковій літературі...34 с.	34 с.
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження референдуму як механізму національно-державного самовизначення.....	52 с.
Висновки до першого розділу.....	75 с.
РОЗДІЛ 2. БРЕКЗІТ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ.....	79 с.
2.1. Інститут референдуму у Великій Британії в контексті політичних та правових засад Брекзиту.....	79 с.
2.2. Політичні та соціально-економічні передумови референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС.....	96 с.
2.3. Значення і наслідки Брекзиту для перспектив розвитку Великої Британії та ЄС.....	116 с.
Висновки до другого розділу.....	137 с.
РОЗДІЛ 3. РЕФЕРЕНДУМ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ.....	142 с.
3.1. Політичні та конституційно-правові аспекти проведення референдумів в Україні.....	142 с.
3.2. Політичні проблеми та перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України у вимірі оновленої політико-правової бази про референдум та досвіду Великої Британії.....	158 с.
Висновки до третього розділу.....	185 с.
ВИСНОВКИ.....	188 с.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202 с.
ДОДАТКИ.....	235 с.

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлюється науковою та політичною необхідністю на прикладі Великої Британії дослідити інститут референдуму як найважливіший механізм реалізації національно-державного самовизначення. Проблематика реалізації права народів на самовизначення, а також система правореалізуючих взаємозв'язків між принципом територіальної цілісності держав і принципом самовизначення народів належить до числа винятково важливих аспектів сучасної науки на міждисциплінарному рівні. Адекватне рішення даного питання в теорії і практиці державного будівництва XXI ст. представляється надзвичайно нагальним і актуальним, що гостро потребує пошуку адекватної відповіді.

З кожним роком кількість народів, що претендують на реалізацію права на самовизначення, збільшується. Це обґрунтовується дією двох суперечливих тенденцій – фрагментації та інтеграції, що становлять одну мегатенденцію – фрагміграцію, яка підкреслює діалектичну єдність цих двох суперечливих тенденцій, що визначають подальший напрямок еволюції системи міжнародних відносин і впливають на формування міжнародного порядку. Велика Британія як країна з розвиненими демократичними інститутами, насиченою історією, досвідом і низкою проблем, пов'язаних із проведенням референдумів, представляє не тільки інтерес, а й ціннісний досвід для розвитку демократичних інституцій і вдосконалення механізмів національно-державного самовизначення України.

Поглиблення не лише економічного співробітництва, а й політичного Великої Британії з ЄС викликало у Великій Британії піднесення євроскептицизму в умовах економічної кризи 2008-2009 рр., кризи єврозони та міграційної кризи. На цьому фоні прем'єр-міністр Д. Кемерон змушений був провести референдум щодо членства Великої Британії в ЄС. Підсумки референдуму про членство Великої Британії в ЄС продемонстрували розкол суспільства: трохи більше половини британців проголосували за вихід із ЄС.

У результаті країна опинилась роз'єднаною за соціальними, віковими, регіональними ознаками.

Брекзїт виявився безпрецедентною подією світового масштабу. Він істотно впливає і ставить під сумнів не тільки майбутнє ЄС, але навіть існування самого Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, оскільки всередині Сполученого Королівства є накопичені століттями розбіжності й протиріччя між його автономними частинами, які загострилися після Брекзїту. Дана проблема особливо проявляється у взаємодії Лондона з Шотландією, яка проголосувала проти Брекзїту, але прагне до реалізації власного національно-державного самовизначення за допомогою референдуму. У цьому контексті приклад Великої Британії та Шотландії, як її складової частини, являє подвійний інтерес для вивчення і може служити корисною моделлю для будь-якого народу, який хоче реалізувати своє право на самовизначення. У цьому зв'язку сучасне міжнародне право містить у собі детально розроблений і повністю сформований принцип, який уповноважує народи правом здійснювати самовизначення, реалізація якого відбувається за допомогою двоступеневого механізму: спочатку на внутрішньому рівні, а при неможливості такої реалізації – на зовнішньому рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконувалася в рамках науково-дослідних робіт кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентіві України, зокрема, наукової теми «Політична культура в забезпеченні єдності та консолідації українського суспільства» (державний реєстраційний номер 0120U101662) та наукової теми «Цінності, стандарти, компетентність в парламентській діяльності» (номер державної реєстрації 0116U002770).

Теоретико-методологічне та практичне значення, а також недостатня наукова розробка проблематики визначили наступну мету і завдання дослідження.

Основна мета дисертаційної роботи: на основі теоретико-методологічних та практико-політичних підходів аналізу референдумів у Великій Британії та Україні визначити сутнісні виміри та потенціал референдуму як механізму реалізації національно-державного самовизначення сучасних суспільств.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних **завдань**:

- обґрунтувати ступінь наукової розробки та окреслити теоретичні уявлення про референдум у західній і вітчизняній політичній науці;
- розглянути сутнісний вимір інституту референдуму у Великій Британії в контексті політичних та правових засад Брекзиту;
- визначити основні політичні та соціально-економічні передумови референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС;
- розкрити зміст і наслідки Брекзиту для перспектив розвитку Великої Британії та ЄС;
- проаналізувати політичні та конституційно-правові аспекти проведення референдумів в Україні;
- конкретизувати основні політичні проблеми та перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України з урахуванням оновлених правових засад про референдум та досвіду Великої Британії.

Об'єктом дослідження є інститут референдуму як механізм національно-державного самовизначення:

Предметом дослідження є досвід Великої Британії та практика України в реалізації референдуму як механізму національно-державного самовизначення сучасних суспільств.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження складають наукові методи та методологічні підходи до осмислення процесу національно-державного самовизначення Великої Британії та України. Важливою методологічною базою дисертаційної роботи стали принципи об'єктивності та історизму. Вони сприяють формуванню цілісного

сприйняття проблеми формування механізмів національно-державного самовизначення Великої Британії та України.

Комплексність, складність та багатогранність предмету наукового дослідження обумовили використання міждисциплінарного підходу. Він дозволив скласти об'єктивну картину механізмів реалізації національно-державного самовизначення Великої Британії та України, поряд з політологією міжнародних відносин, зовнішньою та внутрішньою політикою, за допомогою суміжних наукових дисциплін – міжнародного права, конституційного права, всесвітньої історії та історії міжнародних відносин.

Системний підхід до дослідження дозволяє проаналізувати всю сукупність факторів, що вплинули на рішення Великої Британії про вихід з ЄС, простежити реакцію світової громадськості щодо Брекзиту, визначити вплив Брекзиту на подальшу трансформацію системи міжнародних відносин і міжнародного порядку, а також комплексно проаналізувати процес формування інституту референдуму в Україні.

Інституційний підхід дозволив зробити оціночний аналіз діяльності структур ЄС і Великої Британії, а також проаналізувати інституційне забезпечення механізмів реалізації національно-державного самовизначення України.

Конструктивістський підхід дозволив проаналізувати процеси формування європейської політики Великої Британії, в рамках якого основна увага приділяється афективним чинникам і сприйняттю процесів європейської інтеграції представниками суб'єктів британської політичної системи.

Використання діалектичного підходу дозволило проаналізувати співвідношення загального, особливого і окремого в законодавстві держав світу про референдум.

Застосування міжурядового ліберального підходу дозволило встановити, що при формуванні національно-державних механізмів

головними акторами виступають керівники держав, що впливають та відстоюють національні інтереси своїх держав.

У дослідженні застосовано такі наукові методи як аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, індукція, дедукція, порівняльно-правовий, ретроспективний метод історичного аналізу, проблемно-хронологічний, компаративного аналізу, структурно-функціонального аналізу тощо.

Загальнонаукові методи аналізу і синтезу, які в поєднанні з порівняльно-правовим дозволили показати загальне, особливе і окреме в законодавстві Великої Британії, України та інших країн про референдум.

Метод наукового аналізу дозволяє проаналізувати як політику кабінетів, тих, хто приходять до влади, так і думку опозиції на базі різних документів, починаючи від стенограм засідань парламенту Сполученого Королівства та Верховної Ради України (парламентські дебати) і виступів різних політичних фігур до законодавчих актів, договорів тощо. Це дозволяє відтворити ключові події, пов'язані зі створенням і функціонуванням ЄС, а також визначити позицію правлячих еліт Великої Британії з питання виходу Великої Британії з ЄС.

За допомогою ретроспективного методу історичного аналізу вдалося зробити послідовний хронологічний аналіз подій, виявити основні причини та чинники, що сприяли прагненню британців вийти зі складу ЄС, а також значення тенденції застосування референдної демократії в політичних процесах України на етапі незалежності.

Проблемно-хронологічний метод дозволив виділити основні етапи еволюції зовнішньої політики Великої Британії на європейському напрямку, а також виявити проблеми у формуванні інституту референдуму в Великій Британії та Україні.

Метод компаративного аналізу дозволив порівняти весь процес механізмів національно-державного самовизначення Великої Британії та України, а також підкреслити досвід Великої Британії для розвитку інституту референдуму в Україні. За допомогою компаративного методу вдалося

виявити спільне та відмінне, порівняти два загальнонаціональних референдуми у Великій Британії – 1975 та 2016 рр., які стосувалися європейської інтеграції Сполученого Королівства.

Методи контент-аналізу і ситуаційного аналізу були використані з метою більш детального вивчення аспектів зовнішньополітичної діяльності Великої Британії на світовій арені, а також для аналізу текстів виступів політичних діячів.

Структурно-функціональний аналіз дозволив змоделювати механізми взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади, а також різних управлінських структур (міністерств, комітетів) на стадії формування політичного курсу правлячих кабінетів Великої Британії щодо об'єднаної Європи і з питань про вихід з ЄС.

Наукова новизна одержаних результатів. Підготовлена дисертаційна робота є першою спробою у вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі системного порівняльного аналізу феномену референдуму в сучасних державотворчих процесах Великої Британії і України.

Вперше:

– проведено комплексний аналіз теоретичних та практико-політичних засад референдуму як механізму національно-державного самовизначення з урахуванням порівняльного досвіду Великої Британії (референдуму з Brexit) та практики референдумів періоду незалежності в Україні;

– на прикладі референдуму з Brexit визначено сутнісний зміст референдуму як технології підтримки урядових кіл у Великій Британії за умов внутрішньополітичної нестабільності правлячих кабінетів, падіння підтримки влади з боку суспільства, невизначеності внутрішньо й зовнішньополітичного курсу держави з урахуванням, насамперед, проблемних відносин країни з ЄС;

– сформульоване політичне бачення потенціалу та можливих наслідків застосування референдуму в національно-державних процесах

України, зумовлених перспективами відновлення суверенітету і територіальної цілісності держави, а також переформатування міжнародно-політичної суб'єктності країни (інтеграції з ЄС і НАТО), що об'єктивно вимагатиме суспільної активності та включення громадян України в політичний процес.

Удосконалено:

- інтерпретацію категоріального апарату проблем референдної демократії з урахуванням трансформації міжнародних відносин у Європі та сучасної внутрішньополітичної ситуації в Україні;

- окреслення політико-правових та інституційних засад проведення референдумів у Великій Британії (включно з референдумом по Brexit) у вимірі модернізованого бачення принципу суверенітету парламенту та ролі в політичних процесах населення країни;

- визначення тенденцій застосування референдної демократії в політичних процесах України на етапі незалежності з погляду на особливості суспільного розвитку країни.

Набуло подальшого розвитку:

- теоретичне визначення політичних та конституційно-правових аспектів проведення референдумів в Україні, з урахуванням Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум»;

- окреслення переваг і ризиків, пов'язаних із реалізацією інституту референдуму в політичних процесах України на прикладі Великої Британії;

- наукове сприйняття досвіду Великої Британії для України в контексті реалізації національно-державного самовизначення, що ґрунтується на пошуку найкращого шляху до мирної реалізації права на самовизначення, в якому особлива роль покладається на інститут референдуму.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані для

подальших наукових розвідок, що спрямовані на вдосконалення та оптимізацію Україною механізмів національно-державного самовизначення – як з урахуванням власного досвіду, зокрема, реалізації референдної демократії, так і досвіду Великої Британії в цьому відношенні.

Основні положення та висновки дисертації є авторськими та можуть використовуватися науково-дослідними інститутами та інформаційно-аналітичними структурами органів державної влади України – Верховною Радою України, Міністерством закордонних справ України, Офісом Президента України, міжнародними організаціями, науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами для підготовки лекційних курсів з політології міжнародних відносин, зовнішньої політики, європейської інтеграції, державного управління, міжнародного права тощо. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для навчальних посібників із зазначених курсів у вищих навчальних закладах України.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи були апробовані у доповідях на міжнародних наукових конференціях: 1-й Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Практична політологія: тенденції та перспективи» (Київ, 17 березня 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Збройне насилля: сучасні процеси світової глобалізації та їхній вплив на Україну» (Старобільськ, 8 квітня 2021 р.), XV-й Міжнародній науковій конференції «Ольвійський форум-2021: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі» (Миколаїв, 10-13 червня 2021 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього» (Київ, 7-8 червня 2022 р.)

Публікації. За результатами дослідження опубліковано сім статей, з яких шість – у фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз даних, одна – у науковому періодичному виданні іншої держави з напрямку, з якого підготовлено дисертацію, а також чотири тез

доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, 3 розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких основного тексту – 192 сторінок. Список використаних джерел нараховує 333 найменування на 33 сторінках.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК МЕХАНІЗМУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

1.1. Ступінь наукової розробки та джерельно-документальна база дослідження

Референдум є найяскравішим з інструментів прямої демократії, проявом народного суверенітету або, іншими словами, суверенної народної волі, яка, як правило, має місце, коли вищі представницькі органи влади не можуть взяти на себе відповідальність за ухвалення відповідного рішення. Референдум може виявитись важливим механізмом реалізації національно-державного самовизначення. У цьому контексті інтерес до проблематики референдуму в поступальному розвитку політичної системи Великої Британії як найдавнішої монархії і країни з розвинутою демократією, а також в політичному розвитку України як держави, що проходить складний і драматичний етап захисту власного суверенітету та національного самовизначення українських громадян як політичної нації, є цілком обґрунтованим.

Напрямок дисертаційної роботи, пов'язаний з дослідженням теоретичних і практичних аспектів референдної демократії як механізму національно-державного самовизначення країн з урахуванням досвіду Великої Британії і України, об'єктивно передбачає включення до джерельно-документальної бази дослідження документів, а також аналітичних і дослідницьких напрацювань наступних напрямів:

1. міжнародні документи та урядові документи Великої Британії, документи британських політичних партій, статистичні і соціологічні дані,

матеріали періодичних видань, які відображають проблемні аспекти референдумів, що мали місце у Великій Британії;

2. документи, що формують політико-правові засади проведення референдумів в незалежній Україні, висновки міжнародних організацій, включно з висновками Венеціанської комісії, рішеннями Конституційного Суду України тощо. До цього блоку доцільно віднести й аналітичний матеріал, пов'язаний з процесом становлення та трансформації політико-правових засад реалізації референдумів в незалежній Україні;

3. дослідницькі напрацювання зарубіжних і вітчизняних авторів стосовно сутності і формату референдної демократії в сучасних умовах.

Першу з названих груп джерельно-документальної бази дисертації становлять документи зовнішньої політики Великої Британії, тексти договорів і угод як багатостороннього, так і двостороннього характеру. Це, насамперед, офіційні документи ЄС та ЄЕС – Римський договір [1], Маастрихтський договір [2] та Лісабонський договір [3], які були використані для аналізу процесу розвитку європейської інтеграції і поглиблення інтеграційних процесів між Великою Британією та ЄС.

До кола офіційних міжнародних джерел увійшли також такі важливі документи ЄС як тексти Єдиного Європейського Акту [4] та Амстердамського договору [5]. Важливе місце займають численні «Білі книги» британського уряду, зокрема, з питань оборони [6], а також меморандуми Міністерства закордонних справ Великої Британії з різних зовнішньополітичних проблем [7]. В даному дисертаційному дослідженні також використовувалися матеріали сайту британського парламенту [8] та сайту Консервативної Партії Великої Британії [9].

У цьому контексті у якості джерела інтерес представляють також офіційні статистичні дані по Великій Британії. Серед них виокремлюються показники вимірювання внеску Великої Британії в бюджет ЄС, підсумки референдуму щодо Брекзиту. Позиції британського суспільства відображені й в опитуваннях громадської думки і соціологічних дослідженнях [10].

Великий інтерес для вивчення обраної теми представили стенографічні звіти британського парламенту – так звані «хансарди» [11]. Вони дають досить повне уявлення про розстановку політичних сил в країні і відображають як відмінності в підходах провідних партій до вирішення великих міжнародних проблем, так і внутрішньопартійні розбіжності. Стенограми виступів членів нижньої палати найбільш повно відображають розбіжності між британськими партіями з питань європейської політики [12].

Стенограми дозволяють судити про співвідношення сил, особливості аргументації провідних політичних діячів під час обговорення зовнішньополітичного співробітництва Великої Британії з ЄС. Крім того, в стенограми включені звіти лідерів британського кабінету про відвідані ними зустрічі і саміти ЄС. Їх дані допомагають не тільки судити про еволюцію європейської інтеграції та процесі вдосконалення правової та інституційної основи ЄС, а й визначити мотиви, якими керувалася британська делегація на зустрічах членів ЄС. Стенограми також відображають підсумки голосування щодо проектів законодавчих актів, що стосуються участі Великої Британії в діяльності ЄС.

У дослідженні використаний фактичний матеріал, що міститься в британській періодичній пресі, а також в періодиці та ЗМІ країн Європейського Союзу, США та України. Це дозволило як відстежувати найважливіші події в сучасному житті європейських країн, так і аналізувати думки експертів і вчених з різних питань європейської інтеграції та прямої демократії.

Отже, значну частину джерел становлять матеріали, опубліковані в газетах і журналах досліджуваного періоду. Так, в дисертації були використані публікації британських періодичних видань: «The Foreign Office», «The Observer», «The Times», «The Economist», «The Guardian», «The Financial Times», «The Telegraph». Помітну увагу проблемі європейської інтеграції приділяли також інші європейські і американські видання. Зокрема, використовувався сайт BBC та інші інформаційні ресурси.

До наступної категорії джерел, представленої документами політичних партій, відносяться програмні виступи лідерів консервативної і лейбористської партій, а також меморандуми і програми, підготовлені за підсумками партійних конференцій [13]. Сюди ж включені збірники маніфестів провідних партій, підготовлені для участі у виборчих компаніях [14].

Роль партій, а також аналіз результатів загальнонаціонального референдуму у 2011 р. представлено в ґрунтовній науковій праці британських дослідників Ф. МакГінеса і Дж. Хардкесера «Референдум щодо альтернативного голосування 2011 року». Автори розцінюють референдум як приклад негативного досвіду для уряду Великої Британії для зміни виборчої системи. Це був другий з трьох загальнонаціональних референдумів після референдуму 1975 р. щодо вступу в ЄЕС. Референдум виявився віддзеркаленням довгих дебатів щодо переходу від мажоритарної системи відносної більшості до преференційної виборчої системи, що використовується, наприклад, в Австралії. Однак, на переконання дослідників, пропонувана система виявилася занадто складною для розуміння британцями, і тому близько 68% громадян Великої Британії, що взяли участь в голосуванні, відкинули цю ініціативу [15].

При написанні дисертації активно використовувалися документи з історії європейської інтеграції, тематичні збірники документів: «Британія і європейська інтеграція, 1945-1998: документальна історія» [16], «Європейський союз: документальна історія та аналіз» [17], «Європейська зовнішня політика: ключові документи» [18].

У роботі також використовувалися нормативні документи, довідково-статистичні дані Організації економічного співробітництва та розвитку, а також з офіційного сайту Європейського Союзу [19], [20]. Науково-практичний інтерес представляють також результати опитувань Інституту Геллапа [21], які показують ставлення правлячих еліт і суспільства в країнах Західної Європи до розвитку інтеграційних процесів.

Важливим джерелом виявилися мемуари державних і громадських діячів Великої Британії, виступи і промови політичних діячів – У. Черчілля, Т. Блера, Д. Кемерона, М. Тетчер і Дж. Мейджора [22], [23], [24]. Книга Тетчер «Мистецтво управління державою. Стратегії для мінливого світу» [25].

Для визначення механізму прийняття рішень у Великій Британії особливий інтерес представляють опубліковані фрагменти щоденників глави прес-служби і найближчого помічника Т. Блера А. Кемпбелла [26]. Для аналізу політики Великої Британії в питаннях Економічного і валютного союзу і Спільної європейської політики в сфері безпеки і оборони до дослідження залучено заяви офіційних осіб, звіти ключових міністерств, публікації Палати громад. Основні етапи інституційного розвитку ЄС відображені у відповідних договорах.

Друга група джерельно-документальної бази представлена аналітичним матеріалом щодо України. Серед українських дослідників, які ґрунтовно досліджували різні аспекти референдуму як пріоритетної форми безпосередньої демократії, підґрунтя та передісторію виникнення інституту референдуму, а також його політико-правові засади слід назвати таких авторів, як Алексеєнко І.В. [320], Баймуратов М.О. [27], Білан С.В. [28], Григор'єв В.А. [29], Грубінко А. [332-334], Зернецька О. В. [321-323], Дерев'янка С. М. [324-327], Колюх В.В. [328], Оніщук М.В. [30], Орзіх М.П. [31], Магновський І.Й. [32], Погорілко В.Ф. [33], Рейтерович І. В. [329], [330], Семерак І.О. [34], Сотникова К.В., Тодика О.Ю. [35], [36], Шимко О.Р. [37] та інші.

Так, аналізуючи даний масив наукового доробку в контексті проблем дослідження референдуму, український вчений І.О. Магновський зазначає, що «на сучасному етапі державотворення референдна демократія стала реальністю сьогодення, як складова частина національної політики. Україна офіційно обрала курс євроінтеграції як стратегію власного подальшого розвитку, тому майбутнє референдної демократії, без сумніву, є

проєвропейським... Основою для перезавантаження референдної демократії насамперед мають стати конституційні положення про європейські спільні демократичні цінності, зокрема про життя, честь, гідність, права і свободи людини, верховенство права, конституційну демократію» [32, с.24].

На переконання іншого українського дослідника М. В. Оніщука в цілому вітчизняні правознавці підходили до референдумів переважно з позитивістських світоглядних позицій, тоді як дослідники зі США та ЄС вважають референдуми переважно предметом політологічних досліджень. Відтак, перші вітчизняні дослідники аналізували історію референдумів, а західні дослідники робили акцент на прогнозуванні майбутнього розвитку референдуму як інституту безпосередньої демократії [38].

На основі дослідження сутності та змісту референдумів, М.В. Оніщук робить висновок про те, що «референдна демократія – це самостійний вид конституційно-правового режиму (франц. *regime*, від лат. *regimen* – управління, керівництво), представлений системою встановлених Конституцією і законами України легітимних найсприятливіших умов, способів і методів безпосередньої реалізації народного суверенітету у формі ініціювання, організації та проведення референдумів, а також реалізації їх рішень». На переконання автора «референдна демократія має свої ключові юридичні ознаки. Так, за своєю сутністю референдна демократія є пріоритетним видом прямого народовладдя, втіленням установчої влади Українського народу та територіальних громад; зміст референдної демократії визначається предметом і юридичною силою рішень всеукраїнського та місцевих референдумів; за своєю формою референдна демократія є пріоритетною формою конституційної правотворчості Українського народу та територіальних громад» [39, с. 12].

Досліджуючи конституційно-правові засади референдуму як форми прямої демократії, український дослідник С.В. Білан проводить видову та типологічну класифікацію референдумів, розробляє підходи до систематизації принципів референдуму, а також аналізує стадії референдуму

у конституційно-процесуальних правовідносинах. Автор ретельно вивчає досвід конституційно-правового регулювання референдуму у зарубіжних країнах, міжнародно-правові та європейські стандарти і практики організації і проведення референдумів [40, с.20].

Український дослідник Ю. Барабаш зазначає, що питання про використання референдуму для вирішення питання про реформу виборчої системи має вирішуватися, виходячи з особливостей конституційної моделі народовладдя, політико-правових традицій і інших факторів, в тому числі впевненості уряду або парламентської коаліції в підтримці виборцями їх ініціативи. В якості інших нестандартних факторів можемо вказати на необхідність проведення референдуму як однієї з умов політичної стабільності, а точніше існування парламентської коаліції. В цьому контексті виразним прикладом є плебісцит у Великій Британії, коли Партія ліберальних демократів висунула відповідну умову при утворенні коаліції з консерваторами [41, с.50].

У контексті дослідження історіографії необхідно зазначити, що вітчизняна історіографія британського Брекситу тільки формується і тому зазначається недостатня кількість якісних досліджень з цього питання. В основному наявні поодинокі дослідження з тематики Брекситу в наукових періодичних виданнях, однак констатується відсутність монографій та інших ґрунтовних досліджень.

Чималий внесок у вітчизняну історіографію зробив Є. В. Попко, який дослідив передумови проведення референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС. Є. Попко робить висновок про те, що Велика Британія та країни ЄС проходять складний та важливий етап свого розвитку і це відображається й на Україні [42, с.204].

О. Шаров в науковій публікації «Brexit: «плюси» та «мінуси» для глобальної геоекономіки» зазначає, що «найбільша економічна реакція на Брекзит – це слабкі інвестиції в бізнес, які затрималися протягом останніх кількох років, незважаючи на обмежену вільну потужність, надійні баланси,

сприятливі фінансові умови та високий конкурентний обмінний курс. Є переконливі докази того, що це прямий результат невизначеності щодо майбутніх торгових відносин Великої Британії з ЄС, і це служить попередженням іншим про потенційний вплив постійної торговельної напруги на довіру та активність світового бізнесу» [43, с.2].

Т. Неприцька з'ясувала вплив виходу Великої Британії з ЄС на інтеграційні процеси в Європі. Зокрема, дослідниця зазначає, що Брекзїт «неминуче ставить цілий ряд питань економічного, політичного та юридичного характеру. Окрім того, непокоїть сам факт Брекзїту, тобто факт того, що існує країна, котра добровільно відмовилася від членства в ЄС при тому що всім відомо, що умови членства є досить жорсткими та більшість країн Європи, котрі поки не мають членства, докладають чимало зусиль, щоб дані умови виконати» [44, с. 35].

І. Співак в дослідженні «Брекзїт: поточна ситуація та очікування» аналізує «базові причини прийняття рішення Великою Британією щодо виходу з ЄС та найбільш суттєві наслідки на світову економіку загалом та фінансові й товарні ринки зокрема. Досліджено питання супутніх факторів впливу Brexit на світові фінансові ринки, що спровокували спочатку негативну реакцію, яка між тим була надто швидко вирівняна. Достатньо уваги приділено щільності зв'язків між найбільшими європейськими економіками – Великої Британії та Німеччини, – а також наслідкам розірвання цих зв'язків» [45, с.141].

Третю групу джерельної бази формують напрацювання зарубіжних дослідників, орієнтовані на розгляд сутності і формату референдумів у розвиткові сучасних держав.

Важливою основою для розуміння сутності, витоків та еволюції інституту референдуму стали роботи класиків, що досліджували даний феномен. Вони належать до західної наукової школи, перш за все представників трансатлантичної спільноти.

Серед них на особливу увагу заслуговує науковий доробок у якості системних досліджень, що пов'язані з референдумом таких дослідників, як Ерроу К. [47], Батлер Д. [46], Ранні О. [46], Улері П., Суксі М [48], Кобач К. [49], Кодорсет М. [50], Кронін К. [51], Моклі С. [52], Райкер У. [53], Галагер М, Улері П. [54], Сміт Г [55], [56].

Аналіз наукового доробку основних класичних робіт з різної проблематики референдуму показав, що у відомій системній роботі М. Суксі в науковому доробку «Залучення людей. Порівняння конституційних форм і практик референдуму» порівнює конституційні положення про проведення референдуму в більшості країн світу, а також зробив системний контент-аналіз конституційного регулювання установи як у демократичних, так і в недемократичних країнах [48].

Серед інших системних робіт виокремлюється всебічний порівняльний аналіз, що було проведено такими західними дослідниками як Д. Батлер і А. Ренні «Референдуми по всьому світу» (1978). Даний науковий доробок містить описовий аналіз референдумів у деяких західних демократіях [47].

Грунтовне порівняльне дослідження було також проведено деякими німецькомовними вченими, такими як Моклі С. У своїй науковій праці «Пряма демократія. Міжнародне порівняння» (1994) дослідник, зокрема, зазначає, що пряма демократія приносить користь не нижчим соціальним класам, а, перш за все, освіченому середньому класу, який знайомий з прямим демократичним процесом і має ресурси для його використання. Пряма демократія означає не «самоврядування народу», а, скоріше, панування еліти на широкій основі. Якість демократії вимірюється не лише існуючими інституціями, а й духом, з яким ці інституції оживають. Запровадження прямо-демократичних інститутів не можна рекомендувати без урахування традиції та структури політичної системи [57, с.93].

Одним з помітних порівняльних досліджень є робота під редакцією М. Галлагера та П. Вінченцо Улері «Досвід референдуму в Європі» (1996 р.), що

має системний підхід, а також містить певні корисні класифікації. Це також стосується країн Східної Європи і їх досвіду проведення референдумів.

Окрім міжнаціональних порівнянь, є дослідження, які зосереджені на аналізові феномену референдуму на прикладі однієї окремої країни. Наприклад, К. Кобач у монографії «Референдум. Пряма демократія в Швейцарії» (1993) всебічно аналізує практику референдумів у Швейцарії, країні зі сталими демократичними традиціями [49]. Своєю чергою, і К. Кронін у дослідженні «Пряма демократія: політика ініціативного референдуму та відкликання» (1989) [51] зосереджує увагу на системній науковій розвідці референдуму та інших форм прямої демократії, а також аналізує інституції прямої демократії.

Дискусія про референдум як метод виявлення волі народу є надто спрощеною і, в гіршому випадку, оманливою, й вона не відповідає теоріям демократії в сучасних великих політичних утвореннях. В цьому контексті, відповідно до економічної теорії демократії або концепції переваги демократії існує певна відповідність між індивідуальними уподобаннями та колективними рішеннями у демократичних суспільствах. Це передбачає використання певних методів, що обґрунтовують переваги, такі як правило чистої більшості.

Першопрохідник, один з фундаторів теоретико-методологічних засад референдумів М. Кондорсет, ще у 1785 р. вперше зазначив, що правило більшості може бути не транзитивним у ситуаціях, коли існує більше двох альтернатив та не менше трьох виборців. М. Кондорсет проаналізував таке важливе питання: що є аналогом правила більшості у випадках, коли необхідним є здобуття більше 1/2 наданих голосів та існує більше двох альтернатив? Ідеальне правило М. Кондорсета щодо прийняття рішень у таких випадках ґрунтується на інформації повних переваг виборців перед усіма альтернативами. М. Кондорсет визнає переможною більшістю у виборі між більш як двома альтернативами ту з них, яку підтримує більшість виборців проти будь-якої іншої альтернативи [50].

Погляди М. Кондосета знайшли подальший розвиток у науковому доробку К. Ерроу «Соціальний вибір та індивідуальні цінності» (1963), в якому, зокрема, стверджується, що всі процедури соціального вибору, які задовольняють кільком мінімальним критеріям справедливості та логічності, потенційно є диктаторськими [46]. Своєю чергою, інший відомий дослідник В. Райкер у монографії «Лібералізм і популізм» (1982) [53] інтерпретував ці результати так, що демократія не полягає у виконанні волі більшості, тому що у багатьох випадках у колективного вибору не існує єдиної альтернативи, яку б обрала більшість.

Серед авторів, які досліджували референдуми, що були проведені саме у Великій Британії, можна виокремити Ф. МакГінеса, Дж. Хардкеера, Л. Аткінсона, А. Бліка, М. Квортрупа, Р.Саундерса.

Цікавим аналізом референдуму 1975 р, а також порівнянням двох референдумів щодо членства в ЄЕС та ЄС виявився науковий доробок британського науковця Р. Саундерса «Так, в Європу!: Референдум 1975 і 1970-ті в Британії». Дослідник, зокрема, зазначає, що 5 червня 1975 р. виборці прийшли на виборчі дільниці на першому національному референдумі в Великій Британії, щоб вирішити чи слід Великій Британії залишатися в Європейському співтоваристві. Як і в 2016 р., кампанія зруйнувала старі політичні пристрасті і викликала далекосяжні дебати про місце Сполученого Королівства у світі. Кампанія за те, щоб залишитися в ЄЕС, простягалася від Консервативної партії під керівництвом її нового лідера М. Тетчер до лейбористського уряду, фермерських союзів і Конфедерації британської промисловості. За «Get Britain Out» боролися найрізноманітніші люди, до кампанії приєдналися відомі спортсмени, актори і знаменитості, а також священнослужителі, студенти, жіночі групи і воєнізовані формування. У ретроспективі Британії 1970-х рр. даний науковий доробок пропонує першу сучасну історію референдуму, запитуючи, чому виборці сказали «так Європі» і чому його результати не привели, як деякі сподівалися, до завершення європейських дебатів у Великій Британії [58].

У колективному науковому доробку групи британських вчених Л. Аткінсона, А. Бліка, М. Квортрупа «Референдум у Великій Британії» проаналізовано усі референдуми, що відбулися у Сполученому Королівстві. В дослідженні, зокрема, зазначається, що референдум щодо Брекзиту 23 червня 2016 р. виявився спусковим гачком для найтривалішого періоду політичної нестабільності в мирній історії Великої Британії, що призвело до серйозних політичних змін і перебудов у партійно-політичній системі. У роботі з історичної точки зору розглядається демократичний механізм, який послужив причиною цього перевороту. Ідея ж використання референдумів для вирішення великих політичних суперечок обговорюється починаючи з кінця ХІХ ст.

У роботі описується як в кінцевому підсумку стали використовуватися референдуми і які моделі їх використання застосовувались в наступні десятиліття від 1970-х рр. Автори докладно розглядають кожен з 13 великих референдумів, що мали місце на теренах Великої Британії та інших країн щодо позиції Північної Ірландії (1973 р.) і Шотландії (2014 р.) у складі Сполученого Королівства; про передачу повноважень в Уельсі (1979; 1997; 2011 рр.) і Шотландії (1979; 1997 рр.); Белфастська угода про політичне врегулювання конфлікту в Північній Ірландії (1998 р.); про створення адміністрації Великого Лондона та нової структури управління Великим Лондоном (1998 г.); про передачу повноважень у Північно-Східній Англії (2004); про зміну системи парламентського голосування (2011 р.); і про участь Великої Британії в європейській інтеграції (1975; 2016).

У роботі окреслюється конституційна і міжнародна перспектива і порушується питання наскільки вдалося початковій ідеї референдуму реалізувати на практиці [59]. В цілому автори дають позитивну оцінку європейської інтеграції та її ролі в післявоєнному розвитку Західної Європи.

Узагальнений аналіз джерельної бази та літератури з широкої проблематики, яка пов'язана з інститутом референдуму, показав, що найбільш часто згадуваними на сьогоднішній день зарубіжними авторами

класичні дослідження є Д. Гордон і Д. Маглбі [60], а також Д. Батлер і О. Ренні [61]. Спільне дослідження двох останніх авторів «Референдуми всюди в світі. Зростаюче застосування прямої демократії» 1978 р. вийшло в російськомовному перекладі у 1994 р. і в подальшому не перевидавалося [62]. Серед праць іноземних авторів також необхідно відзначити класичні дослідження В. Богданора [63], Р. А. Лорца [64], які дають розуміння загальних тенденцій в області розвитку європейського конституційного права.

Аналіз практики прямої та референдної демократії в Європі і в світі представлений в дослідженнях Т. Кроніна [51], Г. Юргенса, Н. Брауна [65], П. Хейндля [66], К. Бугеля, Х. Хофмана [67], Д. Хекманна [68], С. Марлоу [69].

Питання проведення референдумів в Європі висвітлили в своїх дослідженнях М. Шу [70] та А. Пелінка [71], С. Грейдерер, И.С. Гехан.

Не можна не відзначити роботи, що стосуються типології референдумів, зокрема, праці М. Суксі [72], М. Галлахера і П. Улер. Продуктивні варіанти класифікацій референдумів також представлено в науковому доробку С. Зогг [73].

Проблематику зміни конституцій в Європі всебічно описали О. Юнг [74], Е. Ходжай и Ф. Бьянку [75]. Актуальність практики проведення конституційних референдумів обґрунтувала М. Бокенфорд [76]. С. Тірні систематизував практику конституційних референдумів в сучасних умовах [77]. Електоральні процедури в європейському праві досліджували Д. Ноле і Р. Стелер [78].

Референдум в теорії конституційного права, в тому числі на базі практики його проведення в європейських країнах, ретельно досліджували А. Бадге і М. Сетяля [79]. Окремі питання, пов'язані з розглядом конституційних референдумів, крім ряду вищевказаних авторів, були досліджені в роботах А. Ренні, М. Мендельсона, А. Паркіна, М. Квортропа [80]. Аспекти аналізу конституційного референдуму як механізму

конституційної правотворчості представлені в роботах С. Чемберса [81], А. Ейзенберга, Дж. Хаскела [82].

Значний внесок у наукове осмислення референдуму зробили й безпосередньо представники західної наукової думки – Великої Британії, США, Германії, Франції, Швейцарії, зосереджені на феномені Брекзиту, що формує окремий значний пласт дослідницького й аналітичного матеріалу у вимірі референдної демократії як механізму національно-державного самовизначення сучасних суспільств.

1.2. Проблематика Брекзиту в британській і західній науковій літературі

Необхідність дослідити історіографію проблематики Брекзиту в британській і західній науковій літературі обґрунтовується тим, що вона привертає увагу численних фахівців, що представляють інтереси різних наукових дисциплін – історії, політології, соціології, геополітики, юриспруденції, економіки. Основоположниками в цій галузі стали переважно представники західного наукового співтовариства і, звичайно, самі британці.

Серед представників трансатлантичної наукової спільноти всебічні наслідки Брекзиту досліджували такі вчені, як І. Дант [83], К. Гіффорд [84], Д. Благден [85], О. Дадоу [86], А. Гленкорс, Д. МакКорт [87], К. Хілл [88], Д. Річардс, П. Даймонд, А. Вегер [89], Д. Сандерс [90], Д. Рейнолдс [91], М. Вільям [92].

Всебічний аналіз причин та наслідків Брекзиту досліджує британський вчений І. Дант. У 2016 р. дослідник надрукував монографію – «Брекзит: що відбувається: ваш короткий посібник у м'якій обкладинці». Автор в цілому критикує владу та євроскептиків, що підбурювали британців голосувати попри явні фінансово-економічні втрати від Брекзиту. І. Дант зазначає, що британські банки і фінансові установи звільняють робітників і переводять робочі місця в більш вигідні економічні умови. Торгові суперечки

множаться, оскільки Велика Британія втрачає захист стандартної угоди СОТ і змушена мати справу зі 163 різними країнами. Британські фахівці не можуть працювати за кордоном, оскільки їх кваліфікація більше не визнається відповідно до стандартних правил ЄС тощо [83].

Інший британський дослідник, професор Кембриджського університету К. Хілл, у 2019 р. зробив відчутний внесок в дослідження Брекзиту. У монографії «Майбутнє британської зовнішньої політики: безпека та дипломатія у світі після Brexit» К. Хілл зазначає, що з 1945 року Британії доводилося справлятися з повільним відходом від міжнародної першості. Падіння глобального впливу повинно було компенсуватись вступом Сполученого Королівства в Європу в 1975 р., в результаті чого національна зовнішня політика спиралася на два стовпи – НАТО і політику безпеки ЄС. Проте, після Брекзиту одна з цих опор похитнулася, в результаті чого Велика Британія стикається з деякими серйозними проблемами, пов'язаними з перспективою незалежності. К. Хілл досліджує перспективи британської зовнішньої політики в контексті Брекзиту та протекціоністської Америки за президентства Д. Трампа. На переконання дослідника Велика Британія приречена на продовження зовнішньополітичного партнерства з країнами-членами ЄС, однак зовнішньополітичні відносини Великої Британії та ЄС погіршаться [88].

Відомий британський дослідник Брекзиту Д. Рейнольдз у власному науковому доробку – «Острівні історії: Велика Британія та її історія в епоху Brexit» досліджує історію британської ідентичності через історичні події минулого: від піднесення та спаду, до участі в ЄС та виходу з нього. Ця робота змінює усталені погляди на Британію та її місце в світі. Проводячи екскурс історією, Д. Рейнольдс проливає нове світло на найрізноманітніші теми, від работоргівлі до індустріальної спадщини, від «каналу» до «особливих відносин», від Індії до «англійської проблеми». Автор досліджує яким чином інші значущі аспекти вплинули на історію Великої Британії, включаючи Акт про Унію з Шотландією і політичне зловживання

імміграцією після 1945 р. Монографія ретельно досліджує різні історичні події в історії Великої Британії, які і стали підґрунтям для Брекзиту [91].

Спроби Великої Британії утримувати баланс між суверенітетом та євроінтеграцією розглянуті в статті К. Гіффорда «Сполучене Королівство та ЄС: виміри суверенітету та євроскептичної британськості» (2010 р.). В дослідженні порушено проблему співвідношення британського суверенітету та євроскептицизму. Автор дійшов висновку, що відносини між Лондоном та Брюсселем залишилися складними й значною мірою невизначеними: «Незважаючи на те, що лейбористи отримали у спадок євроскептично налаштовану державу, їм вдалося нормалізувати стосунки з ЄС у головних питаннях та впровадити ефективні внутрішньополітичні заходи, спрямовані на вирішення цієї проблеми. Бажання приймати участь у європейському проекті знаходило відображення у зусиллях, спрямованих на модернізацію державного управління. Цей підхід включав у себе гнучке ставлення до британського суверенітету та конституції, не вважаючи їх бар'єрами для відносин між Великою Британією та ЄС, як це було раніше. Однак, коли постало питання про народний суверенітет, лейбористам не тільки не вдалося європеїзувати британців, а навпаки посилювався національний євроскептицизм, який раніше був пов'язаний виключно з британським економічним лібералізмом» [84, с. 336].

В цьому контексті необхідно додати, що подальші події, які призвели до Брекзиту в 2016 р., підтвердили вірність проведеного К. Гіффордом аналізу проблеми.

Інший британський дослідник причин та наслідків Брекзиту М. Вільямс у науковому доробку «Брекзит означає Брекзит: як британський клас Понці пережив референдум щодо ЄС» зазначає, що Брекзит у червні 2016 р. став значною подією, що потрясла правлячі еліти всього Заходу. Це був бунт простих виборців проти істеблішменту і допомоги, що нав'язувалась їм. На перший погляд, британський правлячий клас, клас Понці, був розділений на тих, хто неохоче сприйняв результат референдуму, і тих, хто його не

прийняв. «Брекзїт означає Брекзїт», – заявила Т. Мей, яка стала тогочасним новим Прем'єр-міністром Великої Британії. Автор в саркастичному стилі осміює дану безглузду фразу та політичні кроки Уряду Т. Мей. Метою цієї монографії є вивчення як британський клас Понці заважав Брекзїту і як була проїгнорована демократична воля електорату. У монографії аналізується, що британський клас Понці не просто пережив голосування на референдумі щодо ЄС, а й успішно його нейтралізував [92].

Велика кількість дослідницьких робіт зарубіжних вчених присвячено політичному процесу і деволуції в сучасній Великій Британії.

У цьому контексті досить багато наукових робіт присвячено впливу фактору Брекзїту на націоналістичний рух в Шотландії. Першим це питання підняв ще в 2015 р. журналіст С. Ерлангер, який передбачив, що у разі успіху прихильників Брекзїту відбудеться посилення позицій шотландських сепаратистів, підвищення ймовірності нового референдуму про незалежність і перемоги на ньому прихильників відділення від Сполученого Королівства [93, с. 38-42]. Вже після референдуму 2016 р. Е. Таннем сформулював тезу, що «Брекзїт не є причиною шотландського націоналізму, але він надзвичайно посилив справу націоналістів» [94, с. 13]; він «каталізував націоналізм в Шотландії», хоча третина прихильників Шотландської національної партії (ШНП) підтримала Брекзїт [94, с. 8].

У 2019 р. Р. Ешкрофт і М. Бевір висловили думку, що «Брекзїт і заклики до незалежності Шотландії переплетені з нинішнім невдоволенням з приводу мультикультуралізму» [95, с. 26]. Автори переконані, що британська ідентичність «більш сильно пов'язана з євроскептицизмом, ніж шотландська, валлійська і північноірландська, і це, можливо, пов'язано з різними поглядами на те, чи загрожує імміграція та мультикультуралізм будь-якій національній ідентичності» [95, с. 37].

У той же час Ю. Рїу звернув увагу на схожість економічного націоналізму прихильників Брекзїту і шотландських сепаратистів. Його суть не в прагненні до автаркїї, а в диверсифікації торговельних відносин і

збереженні контролю над економічною політикою через ослаблення залежності від якихось більших політичних співтовариств (відповідно, ЄС і Сполученого Королівства) [96].

У контексті цього напрямку досліджень слід відзначити роботи британського дослідника П. Лінча. Його роботи сфокусовані на вивченні Шотландської національної партії, історії здобуття політичної суб'єктності та сучасному її розвитку як суб'єкта деволюції [97], [98].

Враховуючи той факт, що саме прем'єр-міністри правлячих партій Великої Британії під час загальнонаціональних референдумів зіграли важливу роль в ініціації, проведенні та імплементації рішень референдумів, вважаємо за необхідне в ході підготовки дисертаційного дослідження проаналізувати ряд робіт, присвячених проблемам партійної політики, партійних систем, партійних політичних процесів, встановленню політичного порядку та ін. Дослідження даного зрізу питань обумовлено необхідністю більш глибокого розуміння міжпартійної взаємодії Великої Британії, яка виявилась, у підсумку, однією з причин проведення двох референдумів – 1975 та 2016 рр., що стосувались подальшої участі Великої Британії в ЄЕС та ЄС.

З метою розуміння внутрішньопартійного впливу на інститут референдуму авторкою було проаналізовано низку робіт, що не торкаються безпосередньо інституту референдуму, тобто з історії, зовнішньої політики та передумов формування демократичної політичної системи Великої Британії. Даний масив робіт дає можливість розуміння британського політичного процесу, передумови виникнення та розвитку інституту референдуму у Великій Британії.

Класичні дослідження Б. Арнольда [99], Д. Тюрнера [100], О. Дэддоу [101]. присвячені, перш за все, аналізу та концептуалізації феномену політичних партій і партійних систем, а також конструюванню класифікацій партійних систем. В цьому напрямку виділяються також роботи таких

західних дослідників, як С. Ліпсет і С. Роккан [102], Дж. Сарторі [103], Ж. Блондель [104], Р. Кац [105].

Дослідження, присвячені аналізу сучасної політичної історії Великої Британії і розвитку британської політичної та партійної систем, представлені в роботах Д. Денвері [106], Н. МакГарві [107], Д. МакКрона [108], А. Еліаса [109]. В цілому їм властива позитивна оцінка європейської інтеграції та її ролі в післявоєнному розвитку Західної Європи.

Серед класичних робіт, що зробили значний внесок у розвиток інституту референдуму, можна виокремити науковий доробок таких відомих патріархів політології як Г. Алмонд і С. Верба. Увага учених зосереджена на проблемі становлення народовладдя як стійкої політико-правової практики. Дослідники зробили внесок у розробку категоріального апарату. Зокрема, набула подальшого розвитку наукова категорія – «громадянська культура», наявність якої необхідна для поширення демократії та ствердження народовладдя. Не можна не погодитись з вченими, що велике значення мають вміння і бажання відстоювати свої громадянські права. Вони є одним з визначальних чинників для становлення демократичної системи. Однак, сьогодні констатується фактично відсутність віри і довіри у виборців до політиків, які повинні уособлювати представницьку сторону системи народовладдя відповідно до ідеї зазначених авторів [110].

Для більш глибокого розуміння мотивів та устремлінь Великої Британії стосовно її європейської інтеграції, а також для порівняння двох референдумів – 1975 р. та 2016 р. – було проаналізовано низку робіт, присвячених даній проблематиці.

Так, початковий етап європейської інтеграції в британській науковій літературі висвітлено вкрай слабо через первісну неактуальність даного питання. Більш важливою темою для дослідників післявоєнного періоду був розвиток відносин Великої Британії і США. В рамках цього напрямку слід відзначити вихід у світ роботи британських істориків Ч. Тьюгендета і В.

Уоллеса, які закликали відмовитися від ідеалізації явно прагматичних відносин [111].

Не менш важливим дослідницьким напрямком для західних авторів стала проблема американського впливу на європейську інтеграцію. Деякі фахівці, зокрема, Г. Айбет [112], У. Кромвель [113], П. Ладлоу [114] і М. Хоган [115] відзначили тісний зв'язок європейських інтеграційних процесів з підтримкою США.

В цілому сплеск інтересу західних дослідників до інтеграційної проблематики простежується в 1980-1990-х рр. Він був викликаний активізацією об'єднавчих процесів в Європі, а також відкриттям доступу до нових документів. В епіцентрі уваги істориків, які досліджують європейську інтеграцію цілком обґрунтовано опинилася і британська континентальна політика. На даній стадії осмислення проблеми більшість зарубіжних істориків розглядало британську зовнішню політику в контексті основоположних європейських подій і формування єдиного культурного простору. До їх числа відносяться Е. Ді Нольфо [116], Р. Ітвел [117], С. Джордж [118].

Інший підхід у своїх працях застосовує британський історик А. Мілворт [119]. Він розглядає європейську інтеграцію як явище, яке базується не просто на американських ідеях або на платформі європейських федералістів, але на практичних, головним чином, економічних інтересах і сподіваннях усієї сукупності європейських держав.

Чимало наукових праць західних дослідників охоплюють питання пошуку Великою Британією власного місця на світовій арені. При цьому фахівці зосереджують увагу на різних аспектах політики Великої Британії, вивчають їх зв'язок з економічними факторами. У цьому контексті важливо зазначити дослідження А. Кернкросса [120], Д. Гарнетта [121], М. Гаррісона [122], А. Медісона [123].

Значна частина західноєвропейської дослідницької літератури присвячена аналізу економіки сучасної Великої Британії. У цій області

важливо відзначити появу монографій М. П'ю [124], а також збірки аналітичних досліджень під редакцією Р. Флоуда [125]. Важливість монографії британця Д. Гіллінгхема полягає в тому, що автор вивчив широке коло питань, пов'язаних з розвитком внутрішніх відносин в структурах Європейського економічного співтовариства, а також з розподілом сил і впливу між головними «гравцями» Європи – Францією, ФРН та Великою Британією [126].

Дослідження його співвітчизників Д. Дінана [127] і Д. Уоттса [128], акцентують увагу на аналізі становища Великої Британії в ЄС. В їх монографіях ґрунтовно проаналізовано як минулі, так і сучасні політичні події, що дозволяє більш точно висвітлити питання, пов'язані з розробкою Великою Британією оптимального європейського курсу. Еволюція британської політики по відношенню до континентальних союзів – економічного і валютного – знайшла відображення в роботі британського професора Е. Вердана [129].

В останні десятиліття велику увагу зарубіжні фахівці приділяють питанням поділу суспільства і політичної еліти Великої Британії на прихильників і противників європейської інтеграції, на євроскептиків і єврооптимістів. Особливо ретельно історики аналізують позиції противників європейської інтеграції, а також масштаби їх політичного впливу [130]. У цьому переліку звертають на себе увагу монографії французького політолога А. Олександр-Колліє [131] і британського історика Р. Хармса [132].

Потрібно відзначити, що у Великій Британії до питання про членство країни в Європейському економічному співтоваристві та Європейському Союзі завжди ставилися неоднозначно. Велика Британія часто-густо виступала в ньому в ролі «незручного партнера». Пояснення даного феномена можна знайти в роботі С. Джорджа [133]. «Незручним партнером», як він стверджує, Велика Британія була тому, що не хотіла йти на поступки, особливо відмовлятися від частини свого суверенітету на користь будь-якого наднаціонального органу управління. Ось чому в питанні приєднання до ЄЕС

для Великої Британії було важливо те, на яких засадах буде ґрунтуватися цей процес. Протягом усього процесу приєднання основна суперечка йшла між федералістами і антифедералістами. Більшість у Великій Британії послідовно підтримувала другу точку зору.

Проблемами в стосунках з єдиною Європою Велика Британія зобов'язана цілій групі історичних, культурних, економічних і політичних чинників. І в цьому плані цікавими є роботи А. Мея, який не тільки аналізує політику країни по відношенню до ЄС, а й показує як на неї впливали події, що відбувалися в світі [134], [135]. У. Уоллес у статті робить припущення про те, що весь історичний досвід Великої Британії «винен» в антипатії по відношенню до будь-якої форми інтеграції, а боязнь втрати суверенітету і національної ідентичності ведуть до ще більшої антипатії по відношенню до континентальній Європі [136].

Р. Конквест у цьому контексті зазначає, що «прихильність англіцизму», популярного в США, Великій Британії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії, привела б швидше до союзу англосаксонських країн, а не до приєднання до ЄС [137]. Проте Британія брала активну участь в перших кроках західноєвропейської інтеграції. Під час Другої світової війни У. Черчилль неодноразово заявляв про бажання створити єдину англо-французьку державу та свою прихильність єдиній Європі. У 1947 р. він започаткував Рух за об'єднану Європу [138]. Як відомо, У. Черчилль окреслив три «великі сфери» у зовнішній політиці Великої Британії. За зменшенням значення для країни ними були англосаксонський світ, в першу чергу США, Британська співдружність і Європа, що об'єднувалася.

Курс, заснований на принципі «особливих відносин» зі США, проголошений У. Черчиллем після закінчення Другої світової війни і взятий на озброєння всіма післявоєнними урядами країни, тривалий час компенсував Великій Британії втрату колишньої могутності. Маючи привілейовані відносини зі США, Велика Британія тривалий час мала можливість підтримувати статус трансрегіональної держави з глобальними

амбіціями. Ведучий член Співдружності націй, що включає колишні британські колонії і домініони, постійний член Ради Безпеки ООН, ядерна держава – Велика Британія впевнено почувалася на міжнародній арені [139].

Таким чином, як зазначає С. Грінвуд, небажання з боку політичних еліт вступу Великої Британії на початковому етапі створення в ЄЕС зробило процес її приєднання важким і тривалим [140].

Необхідність розуміння мотивів британців проводити загальнонаціональні референдуми, що були пов'язані саме з питаннями європейської інтеграції, спонукала авторку дисертаційного дослідження проаналізувати різні аспекти і підходи авторів до питання приєднання Великої Британії спочатку до ЄЕС, а згодом до ЄС.

Серед наукового доробку, присвяченому аналізу проблем євроінтеграції Великої Британії, можна виділити роботи Д. Воттса і К. Пілкінгтона [141], В. Дж. Янга [142]. Пошукам Великою Британією свого місця в ЄС і проблемам, що виникли на цьому шляху, присвячені роботи М. Франкліна [143] і М. Уілкі, Дж. Янга [144], Д. Уотса [145], Дж. Редіса [146], Б. Джеймсона [147], М. Белоффа [148].

Велика Британія зробила кілька спроб, щоб вступити в ЄЕС, і кожен раз президент Франції де Голль виступав проти її приєднання. Як стверджує в своїй роботі П. Менголд, Г. Макміллан зміг усвідомити, що Велика Британія втрачає колишню позицію в світі тільки ставши прем'єр-міністром, після відставки Е. Ідена. Автор зазначає, що Г. Макміллан намагався приєднати Велику Британію до ЄЕС, щоб зберегти незалежність від США в питанні ядерного озброєння, в той час як де Голль не підтримував приєднання Великої Британії, щоб зберегти в ЄЕС провідну роль за Францією [149].

Х. Пар в своїй статті «Порятунок спільноти: реакція Франції на другу заявку Великої Британії на членство в ЄЕС в 1967 р.» також відзначає, що де Голль накладав вето на вступ Великої Британії в ЄЕС. Автор пише, що робив він це швидше за політичними мотивами, а не економічними, так як відомо,

що в подальшому Франція розглядала можливість збільшення кількості членів ЄЕС [150].

Кінець 1970-х рр. був ознаменований виходом монографії Дж. Френкеля «Британська зовнішня політика (1945-1973 рр.)», яка вважається хрестоматійною. Вона може також вважатися найвдалішим, об'єктивним і повним дослідженням проблем повоєнної зовнішньої політики Великої Британії. В результаті ретельного аналізу різних аспектів зовнішньополітичних проблем Великої Британії автор детально окреслив роль окремих політиків і груп впливу, досить повно охарактеризував зовнішньополітичний процес. Позначивши основні концепції та теорії, що лежать в основі підходів головних політичних сил країни, Дж. Френкель згадав і ідею «Об'єднаної Європи», вважаючи її однією з найбільш гнучких і необхідних для країни на даному етапі історичного розвитку [151].

Більшість питань, які безпосередньо стосуються історії вступу Великої Британії в ЄЕС, найбільш повно представлені в збірнику статей під редакцією О. Даддоу. В даному збірнику зібрані дослідження, що розглядають різні аспекти проблематики, що досліджується, – від спроб Г. Вільсона щодо приєднання Великої Британії до ЄЕС до позицій лейбористської та консервативної партій з даного питання. У збірнику велика увага приділяється обґрунтуванню причин приєднання до ЄЕС. Автори показують, що вони були неоднозначними, починаючи від необхідності утримати від розпаду фракційний кабінет до пошуку шляхів збереження британського впливу в світі. Крім того в зазначеному збірнику авторами дається оцінка англо-французьким відносинам і ролі де Голля, який двічі накладав вето на прохання Великої Британії про вступ в ЄЕС. А. Дейтон, чия робота також входить в зазначений вище збірник, навіть звинуватила самого Г. Вільсона в нездатності переконати англійське суспільство та однопартійців в неминучості європейської інтеграції [152].

Автор наступної роботи, М. Беллоф пише, що з самого початку британська політична еліта мала помилкову думку про європейську

політичну та економічну інтеграцію: по-перше, вона вважала, що наднаціональна інтеграція носить скоріше ідеалістичний характер, і, врешті-решт, закінчиться крахом. По-друге, була переконана, що проблеми післявоєнного часу можна вирішити за допомогою зони вільної торгівлі і тому наднаціональна інтеграція не потрібна. По-третє, вона недооцінила політику де Голля [153]. В іншій своїй роботі М. Беллофф приходять до висновку, що «особливі відносини» Великої Британії та США не були головним каменем спотикання на шляху співпраці між Великою Британією і Францією [154]. У. Уоллес у своїй роботі приходять до висновку, що британський історичний досвід привів до антипатії щодо будь-яких форм інтеграції, націлених на обмеження суверенітету або загрозливих втратою національної ідентичності, а точніше щодо континентальної Європи [136].

Дослідження європейської політики Великої Британії представлені в ряді монографій відомих західних авторів, які звертаються до історії відносин Великої Британії і ЄС, а також до приватних аспектів цих взаємовідносин. Серед комплексних досліджень варто в першу чергу відзначити монографію С. Джорджа [155], в якій автор аналізує британську позицію в питаннях європейської інтеграції і виявляє причини обструкціоністської поведінки Великої Британії в Європі, яка закріпила за країною репутацію «незручного партнера».

Д. Гоулленд і А. Тернер вивчають ставлення урядів Великої Британії до європейської інтеграції, роль партій у визначенні європейського порядку. Автори акцентують увагу на різкій зміні позицій лейбористської партії – від закликів покинути ЄС до прагнення бути в «центрі Європи». В цілому, британські дослідники приходять до висновку, що пасивність європейської політики Великої Британії, поведінка «європейця з примусу» (англ. *Reluctant European*), відкинули країну на узбіччя європейської інтеграції [156].

Інший британський дослідник, Лорд Беллофф, характеризує взаємовідносини Великої Британії та ЄС як «діалог глухих» [154]. Вчений приділяє значну увагу одній з головних відмінностей у баченні єдиної

Європи Великою Британією у якості Європи суверенних держав, і країнами-лідерами європейської інтеграції, які неодноразово давали зрозуміти, що інтеграція переслідує не тільки економічні цілі.

Альтернативна точка зору наводиться у праці Д. Янга [157], який стверджує, що британську винятковість не варто перебільшувати: у багатьох випадках ставлення Великої Британії до європейської інтеграції не відрізнялося від ставлення інших членів Співтовариства – всі держави-члени підходили до європейської інтеграції як засобу реалізації власних національних інтересів. Дослідник також вказує на наявність явного протиріччя між членством Великої Британії в Співтоваристві та збереженням її довгострокових цілей.

Дуже цінним для дослідження британської політики в ЄС джерелом є збірник, складений з оглядів, підготовлених вісьмома постійними представниками Великої Британії в ЄС [158]. Охоплюючи тридцятирічний період, автори торкаються важливих нюансів європейського виміру британської політики. Серед інших робіт, присвячених Великій Британії та європейській інтеграції, варто відзначити монографії А. Мея, А. Мілворда, С. Джорджа, а також колективну монографію під редакцією останнього [159].

Електоральна система Великої Британії та її партійна специфіка досліджуються М. Аспінуоллом [160] у тісному зв'язку з британською європейською політикою. Істотна увага процесу європейської інтеграції як джерелу політичних конфліктів приділяється в колективній монографії під редакцією Г. Маркса і М. Р. Стинбергена [161]. До феномену євроскептицизму в Великій Британії звертається Е. Форстер [162], детально описуючи еволюцію руху євроскептиків, їх розподіл в британських політичних партіях, їх ресурси та можливості.

У 1990-ті рр. можна було підвести деякі підсумки взаємовідносин Великої Британії і ЄС. З'являється велика кількість узагальнюючих монографій. Наприклад, вже в назві наукової праці Д. Роя «Упущені можливості: Британія та Європа у ХХ ст.» відображені оцінки дослідників,

які вони дали багаторічній співпраці Великої Британії та ЄС [163]. Дослідники намагаються знайти корінь проблем Великої Британії у відносинах з Європою. У цьому контексті Д. Рой доводить, що політичні еліти Великої Британії побоювалися ослаблення виконавчої влади в результаті перенесення частини владних повноважень в Брюссель, в загальні органи управління Європейським співтовариством [163, с. 295].

Англійський історик Дж. Янг виділяє ще одну причину складних відносин між Європою і Великою Британією. Лідери Великої Британії вважали, що країна посідає особливе місце в світовій політиці. Вони більше поклалися на трансатлантичні зв'язки Великої Британії. У підсумку, коли Велика Британія все-таки стала брати участь в європейській інтеграції, то в країні не проходило жодних відкритих дискусій про можливі наслідки цієї участі.

Провідний британський дослідник К. Хілл назвав курс політичних еліт Великої Британії «зручною шизофренією», коли населення намагалися переконати, що участь в європейській інтеграції не тільки служить національним інтересам країни, а й є, по суті, єдиною можливістю зберегти економічне процвітання і статус супердержави. Але коли справа доходила до практичних кроків і рішень в Європейському співтоваристві, то англійські делегації використовували тактику блокування і сповільнювали тим самим інтеграційний процес, в той час як європейські партнери Великої Британії майстерно відстоювали свої національні інтереси через співробітництво і пошук компромісів [164].

Якщо в монографіях 1990-х рр., як і раніше, переважали скептичні оцінки історії участі Великої Британії в роботі ЄС, то характер дебатів по європейській політиці на сторінках періодичних видань змінився в значній мірі. Формат статей і публіцистичних робіт дозволяв англійським дослідникам більш гнучко реагувати на очевидні зміни: в той час як в лейбористській партії розвивалися проєвропейські погляди, серед консерваторів наростали розбіжності. Звертаючись до цього періоду історії,

автори, як правило, говорять про «європеїзацію» лейбористів [165] і «євроскептицизм» консерваторів [166].

З моменту перемоги Т. Блера на виборах 1997 р. розпочався своєрідний бум в дослідженнях Лейбористської партії. І модернізація партії, і перші роки роботи уряду лейбористів викликали жваві дискусії дослідників. У цьому контексті британський дослідник К. Хей в цілій серії робіт переконує читачів, що політика «нових лейбористів» є примиренням з «тетчеризмом», визнанням цінностей неоліберальної економіки [167]. Партія Т. Блера йде назустріч діловим і фінансовим колам, відмовляючись від соціал-демократичної програми, щоб отримати їхні голоси. Таким чином, економічна і соціальна політика «нових лейбористів» не відрізняється від курсу попередників-консерваторів на чолі з М. Тетчер і Д. Мейджором. До критичного напрямку можна віднести і англійського історика М. Уікем-Джонса [168]. На думку дослідника, лейбористи пішли за консервативним шляхом під тиском двох чинників: виборчої системи і макроекономіки, а саме глобалізації. Однак вплив цих факторів перебільшено лейбористами.

Висновки К. Хей і М. Уікем-Джонса співвідносяться з висновком П. Андерсона і Н. Манна, які вважають, що в ідеології «нових лейбористів» відбулося помітне ослаблення принципів соціал-демократії [169]. Британський історик М. Сміт вважає, що було б спрощенням розглядати новий лейборизм як примирення з «тетчеризмом» [170]. Політика партії була реформована в зв'язку зі зміною політичних, соціальних і економічних умов. Але модернізація лейбористів йшла в рамках власної традиції, тому у автора не виникає сумнівів у щирості проведених перетворень.

Серед публікацій з соціально-економічної політики, державного управління та демократичного оновлення, наявні матеріали з проблем участі Великої Британії в процесі європейської інтеграції, підготовлені лейбористами-членами палати громад і дослідниками, що підтримують лейбористський рух. До цієї групи джерел можуть бути віднесені дві публіцистичні роботи Е. Гіденса: «Третій шлях: оновлення соціальної

демократії» [171] і «Третій шлях і його критики» [172]. У критичній літературі йому часто відводять роль гуру «нових лейбористів». Ідея «третього шляху», який передбачає гармонійне поєднання економічного зростання і соціальної справедливості, стала своєрідною філософією нового лейборизму незабаром після перемоги 1997 р. Концепція «третього шляху» викликає неоднозначні оцінки в дослідницькій літературі. Тим не менш, вона заслуговує на увагу і розгляд в рамках даної теми, оскільки новий підхід до внутрішньої політики сприяв формуванню проєвропейського зовнішньополітичного курсу.

Серед комплексних монографічних досліджень, в яких розглядаються ключові напрямки британської зовнішньої політики, можна виділити роботи Д. Сендерса [173] і Д. Рейнолдса [174].

При розгляді перспектив участі Великої Британії в європейській інтеграції не можна обійти стороною колективну монографію «Майбутнє Великої Британії в Європі. Реформи, перегляд угод, репатріація повноважень або припинення членства?» Центру європейських політичних досліджень (CEPS) під керівництвом професора М. Емерсона. Дане дослідження ґрунтується на незалежних оцінках експертів стосовно того, чи правильний розподіл повноважень між ЄС та країнами-членами чи його потрібно змінити. Аргументи щодо реформування політики, перегляду або репатріації влади представлені у 32 різних сферах політики. В науковому доробку розгортається дискусія щодо майбутнього Великої Британії в Європі. Автори пропонують аналіз доказів та представляють більш витончену картину, ніж припускає загальна риторика щодо майбутнього Британії в Європі [175].

Різні концепції розвитку майбутніх міжнародних відносин з урахуванням глобальних політичних трансформацій, що відбувалися в системі міжнародних відносин на рубежі 1980-1990-х рр., розглядаються у виданому Кембриджським університетом збірнику «Британія і світ» під редакцією відомих англійських аналітиків Л. Фрідмана і М. Кларка. Головний висновок, до якого приходять дослідники, полягає в тому, що

настав час переглянути не тільки зміст британської зовнішньої політики, а й ті вихідні позиції, на підставі яких вона формується [176].

У 1997 р. була опублікована монографія професора університету Міннесоти П. Шарпа «Дипломатія Тетчер: пробудження зовнішньої політики Британії», що представляє собою, ймовірно, найбільш повне на сьогоднішній день дослідження зовнішньої політики, що проводилася урядом М. Тетчер. В цьому відношенні привертає увагу і монографія іншого англійського дослідника С. Джорджа [177].

Грунтовний документальний матеріал про діяльність уряду Дж. Мейджора, в тому числі в області зовнішньої політики, міститься в його біографії, написаній відомим британським істориком, головним редактором журналу «Сучасна британська історія», автором багатьох праць, присвячених британському консерватизму, Е. Селдоном [178]. Одним з найбільш складних у всіх етапах становлення єдиної Європи було питання ефективного поєднання національного і наднаціонального в інтеграційному процесі, визначення принципів розподілу державного суверенітету в рамках об'єднаної Європи. Подібні проблеми з особливою гостротою виникали в періоди якісного поглиблення інтеграційних програм, поширення їх на нові сфери суспільного життя, а також розширення складу Європейського співтовариства.

Таким чином, вивчення джерел дозволяє зробити висновок про те, що в ході процесу європейської інтеграції Велика Британія протягом декількох століть незмінно відстоювала право на самостійність в ключових питаннях своєї політики. Починаючи з кінця XVII ст. кращі представники інтелектуальної еліти країни, філософи, вчені, висували свої концепції взаємовідносин з Європою. Весь цей час і до цього дня Велика Британія незмінно продовжує дорожити традиціями, що склалися протягом століть і тим статусом великої держави, яким вона володіє досі. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури показує, що в ній накопичено значний матеріал і досвід вивчення європейської політики Великої Британії, що представляє

суттєву базу для проведення дослідження теми даного дисертаційного дослідження. Разом з тим, деякі аспекти даної проблематики викликають дискусії дослідників.

На сьогоднішній день моделі інституту референдуму в країнах світу, практика застосування даного інституту, проблеми та тенденції його розвитку, як і раніше, залишаються маловивченими. В останні роки представницькі органи влади і наднаціональні утворення все частіше показують свою неспроможність у вирішенні проблем, що виникають. У зв'язку з цим необхідно приділяти більше уваги дослідженню інститутів прямої демократії, яких у світовій політичній теорії та практиці налічується чимало. Одним з наявних в нашому розпорядженні інструментів прямої демократії є референдум – найбільш яскравий, на нашу думку, прояв народного суверенітету або, іншими словами, суверенної народної волі, яка, як правило, має місце, коли вищі представницькі органи не можуть взяти на себе відповідальність за прийняття відповідного рішення. Це відбувається не тому, що у них немає розуміння питання, не склалася власна позиція або вони уникають відповідальності, а тому, що за змістом самої проблеми в даному контексті потрібна згода всього народу.

Відтак, без узагальнення досвіду законодавчого закріплення і реалізації на практиці інституту референдуму в розвинених країнах світу, таких як Велика Британія, неможливо скласти цілісну картину розвитку даного інституту безпосередньої демократії на сьогоднішній день. У сучасній науковій літературі та публіцистиці найчастіше досліджують і пишуть переважно про форми представницької демократії, не приділяючи при цьому належної уваги розкриттю таких форм безпосередньої демократії, як петиції, збори, сходи, всенародні опитування і, звичайно ж, референдуми. При цьому багато дослідників вивчають даний інститут лише в найзагальніших рисах, не вдаючись у подробиці його законодавчого регулювання. Осмислення практики і підходів Великої Британії таким чином дозволяє виробляти, спочатку на теоретичному рівні найбільш ефективні політико-правові моделі

і конструкції з метою їх подальшої можливої нормативно-правової реалізації та законодавчого закріплення в залежності від потреб розвитку суспільства і держави на тому чи іншому етапі розвитку країни.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження референдуму як механізму національно-державного самовизначення

Теоретико-методологічною базою дисертаційної роботи стали принципи об'єктивності та історизму. Вони сприяють формуванню цілісного сприйняття дослідження референдуму як механізму національно-державного самовизначення. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище має вивчатися в динаміці: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим стало на той чи інший момент часу. Принцип історизму також вимагає, щоб кожне історичне явище розглядалося у зв'язку з конкретним досвідом історії, у світлі подальших подій. Принцип об'єктивності вимагає від того, хто вивчає історію, спиратися лише на реальні факти, не викривляючи їх і не підганяючи під заздалегідь створені схеми чи висновки.

Феномен Великої Британії полягає в тому, що інститут референдуму є одним з головних механізмів національно-державного самовизначення Великої Британії, що забезпечує розвиток її демократичних інститутів та забезпечує місце провідного учасника системи міжнародних відносин. Велика Британія як провідна держава впливає на еволюцію системи міжнародних відносин та трансформацію міжнародного порядку. Велика Британія спромоглася створити демократичну систему, яка стала частиною державності, для чого знадобилися століття еволюції. Місце і поведінка Великої Британії в системі міжнародних відносин зумовлюються також своєрідністю національного характеру і менталітетом британців, на формування яких вплинув і той факт, що за віросповіданням Велика Британія

з часів Реформації є протестантською країною, що не залежить від Риму. Всі ці чинники створювали середовище для розвитку вільної думки і руху до демократії.

Важливо відзначити, що британська модель держави як інституту, наприклад, відрізняється від французької, німецької, скандинавської та інших держав вестфальської системи міжнародних відносин. Британська модель, не будучи федеративною і наділяючи суверенітетом монарха перед парламентом, відрізняється своїм неформальним характером в силу відсутності писаної конституції, опори на прецедент і звичаї. В цілому, британська модель передбачає існування певного політичного класу, який опосередкованим чином визначає цілі та методи управління.

Отже, історичне минуле зумовило поведінку Великої Британії в контексті її європейської інтеграції, яка полягала у відстоюванні права на самостійність в ключових питаннях своєї політики. Починаючи з кінця XVII ст. кращі представники інтелектуальної еліти висували свої концепції взаємовідносин з Європою. Однак, протягом століть Велика Британія незмінно продовжує дорожити традиціями, що склалися, і статусом провідної держави в сучасній системі міжнародних відносин.

В контексті вищезазначеного відзначаємо, що на шляху до демократичного розвитку України посилюється інтерес до дослідження форм та проявів прямої демократії, яким безсумнівно є інститут референдуму. З цієї точки зору досвід Великої Британії як країни з усталеними демократичними інститутами та процедурами є дуже важливим для розвитку демократії в Україні. Досвід Великої Британії для України також важливий тим, що в нашій державі процеси формування інституту референдуму ще не завершені і перебувають у стані формування. В Україні спостерігається постійна динаміка змін, модифікації та трансформації інституту референдуму.

Представницькі органи влади і наднаціональні утворення все частіше показують свою неспроможність у вирішенні проблем, що виникають. У

зв'язку з цим необхідно приділяти більше уваги інститутам прямої демократії, яких у світовій політичній теорії та практиці налічується чимало. Саме тому, одним з наявних в нашому розпорядженні інструментів прямої демократії є референдум.

Беззаперечно розвинений інститут референдуму є помітним проявом народного суверенітету або, іншими словами, суверенної народної волі, яка, як правило, має місце, коли вищі представницькі органи не здатні взяти на себе відповідальність за прийняття політичного рішення. Це відбувається не тому, що у них немає розуміння питання, не склалася власна позиція або вони уникають відповідальності, а тому, що за змістом самої проблеми тут потрібна згода всього народу. Необхідно, щоб самі громадяни взяли на себе відповідальність за вирішення відповідної проблеми і власним авторитетом забезпечили його ефективну реалізацію. Без узагальнення досвіду законодавчого закріплення і реалізації на практиці інституту референдуму в високорозвинутих країнах світу, якою беззаперечно є Велика Британія, неможливо скласти цілісну картину розвитку інституту безпосередньої демократії на сьогоднішній день.

В теоретико-методологічному контексті дослідження референдуму необхідно відзначити, що наукова категорія національно-державне самовизначення має на меті реалізацію права народу на самовизначення, право на вільне облаштування свого громадського і політичного життя і сама визначає форму свого правління.

Варто відзначити, що деволуційні процеси сьогодні відіграють одну з ключових ролей у розвитку сучасних європейських держав, актуалізуючи тенденції децентралізації регіонів. Поступальне і планомірне об'єднання держав Європи в наднаціональну структуру, якою є ЄС, супроводжується поступовим розмиванням їх національного суверенітету. Тому, на сьогодні констатується наявність двох суперечливих процесів – інтеграції національних держав і фрагментації, що притаманні ЄС. Суперечливість

інтеграції і фрагментації за визначенням Дж. Розенау позначається науковою категорією «фрагміграція» [179].

Одним із значущих векторів трансформації є тренд на звуження владних функцій національного центру всередині країни і розмивання ролі національної держави на міжнародній арені. Настає принципово новий період у розвитку національних держав – виникає нова геополітична структура, що включає субнаціональні і наднаціональні суб'єкти, де міжнародна взаємодія приймає варіативний і нестабільний характер. Даний період розглядається деякими вченими, наприклад, американськими дослідниками У. Беком, М. Хардтом та А. Негрі як «парад м'яких суверенітетів» і епоха поступової десуверенізації, тобто розмивання суверенітету національної держави в прийнятті публічно-політичних рішень [180], [181].

В умовах глобалізаційних процесів, якщо і прийнято говорити про суверенітет, то тільки в контексті глобальних суверенітетів, які передбачають функціонування політичного утворення наднаціонального рівня. Фрагментація, в свою чергу, сприяє прояву регіоналізму та діяльності націоналістичних партій. Національна держава зазнає утиску в умовах, коли розширюється, з одного боку, впливом Європейського Союзу, а, з іншого, акторів субнаціонального рівня. Таким чином, стан сучасної національної держави в чималій ступені залежить від її взаємовідносин з регіонами, а також з наднаціональними структурами.

Деволуція в європейських державах розвивається як політичний курс, що артикулює інтереси регіонів національної держави. Політичні рішення, в тому числі і в рамках деволуційної політики, в формалізованому вигляді приймаються політичними акторами, хоча правляча коаліція регіону, без сумніву, включає в себе представників бізнесу, громадськості, національних та наднаціональних гравців. Особливий інтерес представляють, перш за все, політичні партії як актори деволуційних процесів у Великій Британії. Завдяки політичним партіям деволуційні рішення, що розширюють

інституційні та адміністративні повноваження регіонів Великої Британії, трансформуються з партійного порядку в реальні парламентські акти. Головним «рупором» і суб'єктом деволюції і регіоналізму в ЄС, як правило, стають регіоналістські партії, які характеризуються притаманним їм регіоналізмом як основою їх політичного курсу [182].

Протягом багатьох століть Сполучене Королівство займало одне з найважливіших місць на світовій арені, впливаючи на політику і економіку багатьох країн. Велика Британія завжди намагалася на крок випереджати інші європейські держави. Завдяки своїй дипломатії вона була на висоті і певним чином осторонь від усього, що відбувається за її межами. Британський канал або Ла-Манш відділяв Велику Британію від Європи, і ця особливість географічного розташування сприяла формуванню «острівного менталітету».

Досвід Великої Британії в питанні розвитку інститутів ліберальної демократії дуже важливий для становлення державності України. У цьому плані, при вивченні теоретико-методологічних питань враховуються такі чинники, що формують політичну культуру і зовнішньополітичну діяльність Сполученого Королівства, як національна специфіка і ментальність британців.

Періоди виникнення і затвердження в політичній практиці ліберальної демократії безпосереднім чином пов'язані з таким суспільно-політичним інститутом, як національна держава. Можна стверджувати, що посилення державних встановлень в Західній Європі і послужило зародженню політичного лібералізму. Саме наприкінці XVII ст. у Великій Британії, так як, наприклад, і у Франції та Німеччині, виникли політичні утворення в якості національних держав, які раніше склали Священну Римську імперію. В цей час всі вони в цілому займали лише від 2 до 3% поверхні земної кулі. На всій іншій території планети все ще панували племінні відносини або встановлювалися імперії різних розмірів і видів. Політична думка в країнах Західної Європи в цей час активно розвиває теорію держави, в рамках якої

ідеї ліберальної демократії виступають в якості фактору підвищення ефективності державної політики і забезпечення легітимності державної влади [183].

Так, Т. Гоббс вперше визначив державу як «штучну людину», не тотожну особистості правителя, а основою легітимності держави назвав згоду кожного громадянина на подібний суспільний устрій. Таким чином, йому належить заслуга визначення «держави» як абстрактної сутності, відокремленої від суверена (який «керує» ним), і від підданих, які на підставі взаємної домовленості передавали свої права суверену [184].

Для розуміння механізмів національно-державного самовизначення на теоретико-методологічному рівні важливо мати на увазі також і те, що у другій половині XVIII ст. у Великій Британії відбувалися активні економічні, соціальні та політичні зміни. Вони стали основою для буржуазної модернізації державно-правового механізму країни. До числа таких слід віднести, в першу чергу, сукупність прогресивних тенденцій соціально-економічного розвитку, викликаних до життя раннім промисловим переворотом, який викликав за собою і нові реалії соціально-політичного характеру, в тому числі, посилення владних амбіцій національної буржуазії. До цього часу з усією очевидністю виявилася неефективність конкретної стадії розвитку парламентського механізму країни, що зберігав при цьому потужний потенціал для свого подальшого функціонування за умови реформування найважливіших інститутів виборчого права. Отримавши яскраво виражену практичну спрямованість суспільно-політична думка Великої Британії перетворювалася на потужну інтелектуальну складову майбутньої модернізації інституту референдуму. Активна громадська думка і масовий демократичний рух ставали найважливішими факторами внутрішньополітичного процесу та інструментами зміни застарілого державно-правового механізму [185].

Варто підкреслити, що багато в чому британський конституціоналізм став тією основою, на якій будують свої теоретичні погляди в державно-

правовій сфері українські політики і громадські діячі, історики, соціологи, юристи всіх напрямків, констатуючи, не дивлячись на істотні відмінності в їх уявленнях, його фундаментальне значення. Бурхливі революційні події XVII ст. поклали початок становленню демократичних інститутів Великої Британії. У цьому процесі особливе місце зайняв період XIX – початку XX ст., протягом якого було проведено реформи, які перетворили британський парламент в найважливіший інструмент державної системи. Тому, реформаторський досвід Великої Британії цікавий для України в контексті модернізації державно-правового механізму управління внутрішньополітичного розвитку країни.

У зв'язку з цим, як справедливо відзначають британські дослідники Дж. Рачман [186], Л. Мартін та Дж. Гарнет [187] до кінця XX ст. Сполучене Королівство втратило свої колонії і колишнє панування, проте широта зовнішньополітичних інтересів країни і звичка мислити «глобально» збереглися. Уповільнена еволюція британської картини світу відбилася на її зовнішній політиці – прагненні зберегти «особливі відносини» зі США, традиційні відносини з країнами Співдружності та підтримати високий статус національної валюти. Слід зазначити, що саме культурно-історична пам'ять століттями формувала стереотипи поведінки і сприйняття реальності британцями. Вона якнайкраще проявилася в епоху зміни політико-світоглядних орієнтирів. Століття прогресу і глобалізації ознаменувалося руйнуванням стереотипів і світогляду, але не втратою [186], [187, с.9].

Британське співробітництво з Європейським співтовариством було однією з найбільш гострих проблем внутрішньої політики протягом всієї післявоєнної історії Сполученого Королівства. Формування європейського курсу часто-густо супроводжувалося міжпартійними розбіжностями і внутріпартійною боротьбою. Труднощі в побудові відносин з континентальною Європою відчували обидві основні партії Великої Британії: як лейбористи, так і консерватори. Вказуючи на цю обставину, багато дослідників стверджують, що «європейське питання» буде зберігати свою

актуальність в британській політиці, а розвиток британсько-європейських відносин залишиться важким завданням і для наступних поколінь політичних діячів Великої Британії [186, с.19].

У методологічному аспекті дане дисертаційне дослідження проводиться з урахуванням положень про взаємодію і взаємовпливи зовнішньої і внутрішньої політики. Зокрема, побудова відносин Великої Британії з ЄС визначається особливостями мажоритарної виборчої системи Сполученого Королівства. Зазвичай, право формування британського уряду належить лише одній політичній партії, що отримала більшість місць в парламенті. Саме дев'ятнадцять років правління консерваторів і неможливість лейбористів фактично впливати на політичне життя країни послужили основною причиною для модернізації ідеології і політичної платформи лейбористської партії. Еволюція поглядів британських лейбористів з питань європейської інтеграції з кінця 1980-х рр. стала невід'ємною частиною загального процесу партійного реформування. До внутрішньополітичних чинників слід віднести і розбіжності в кабінеті консерваторів з питань європейської політики, і розвиток позитивного ставлення до ЄС з боку профспілкового руху, тісно пов'язаного з лейборизмом. Зовнішньополітичними чинниками є динаміка розвитку самого ЄС; вдосконалення загальноєвропейського законодавства та прийняття додаткових договорів; зміна системи міжнародних відносин на рубежі 1980-1990-х рр., і, отже, поява нових завдань перед ЄС як самостійним актором в світовій політиці. Перемога в більшості країн ЄС в 1990-і рр. лівоцентристських партій і формування ними соціал-демократичних урядів також визначили новий етап загальноєвропейського розвитку.

Таким чином, дисертаційне дослідження будується на основі багатофакторного аналізу з встановленням причинно-наслідкових зв'язків в хронологічній послідовності подій і їх конкретно-історичній інтерпретації. У дисертації також використовуються ідеї і принципи деяких підходів до пояснення динаміки інтеграційних процесів, які розроблені в теорії

міжнародних відносин. Для розуміння даної теми велике значення мають два підходи, що розвиваються в рамках політичної теорії інтеграції: реалізм і федералізм. З точки зору «реалістів», інтеграція виростає із взаємодії суверенних держав, їх інтересів і переговорів. Таким чином, інтеграційний процес залежить від рівня міжурядового співробітництва [188, с.410].

Саме таким принципом побудови відносин з іншими учасниками інтеграції керувався лідер Франції Шарль де Голль, консерватори на чолі з М. Тетчер і Д. Мейджором. У працях прихильників теорії федералізму, навпаки, пропонується ідея створення європейської федерації в якості кінцевої мети діяльності Співтовариства.

Важливе методологічне значення для даного дослідження мають положення, розроблені в рамках підходу «суцільної павутини» до дослідження інтеграції. На думку прихильників цього походу Х. Воліс і В. Воліс, сучасна система влади в Західній Європі включає в себе зусилля по проведенню політики на багатьох рівнях: від глобального до регіонального. Європейська арена є переплетенням і зіткненням інтересів різних рівнів влади, ділових кіл, неурядових організацій, корпорацій та громадських груп. Такі чинники сприяють прийняттю угод між учасниками європейського політичного процесу, в результаті чого одні проблеми залишаються в компетенції національних органів влади, а інші вирішуються на рівні ЄС [189]. Ця концепція орієнтує на розгляд європейської політики Великої Британії з урахуванням не тільки офіційної позиції уряду, а й впливу різних груп інтересів.

Ускладнення об'єднувачих процесів в рамках ЄС на початку 1990-х рр. свідчило про неможливість розглядати багаторівневі інтеграційні процеси в рамках класичних концепцій міжнародних відносин в їх чистому вигляді. Європейська політична думка змогла сформулювати ряд нових (синтетичних) теоретико-емпіричних концепцій інтеграції, спрямованих на обґрунтування трансформаційних тенденцій і пропонує різні механізми адаптації об'єднання до нових внутрішніх та зовнішніх викликів. У науковій

літературі ці моделі об'єднують термінами «диференційована інтеграція» [190] або «гнучка інтеграція» [191], [192].

Різноваріантність нових теоретико-прикладних моделей євроінтеграції зумовлена дисбалансом в участі країн в певних сферах діяльності Союзу, який пов'язаний з неоднаковим рівнем готовності держав передати частину свого національного суверенітету наднаціональним органам. Гнучка інтеграція зіткнулася з відповіддю на об'єктивні труднощі в умовах збільшення гетерогенності ЄС, дозволяючи просувати інтеграцію, незважаючи на протиріччя інтересів її учасників. Позиція Великої Британії щодо умов свого членства в ЄЕС на середину 1970-х рр. стала однією з головних причин активізації дискусії про застосування механізмів гнучкої інтеграції.

Маастрихтський договір фактично закріпив можливість нерівномірного розвитку інтеграційних процесів у всіх трьох «опорах» ЄС. У постмаастрихтському періоді дискусій про перспективи євроінтеграції німецькі політики-федералісти В. Шойбле і К. Ламерс розвинули концепції «Європи геометрій, що змінюються» і «різношвидкісної інтеграції», в яких передбачається наявність центрального об'єднання держав-членів ЄС – так званого «міцного ядра» на підставі франко-німецького союзу за участю інших держав зони євро. Їх метою є підтримка активного розвитку євроінтеграції і уникнення її гальмування країнами, схильними до моделі міжурядового співробітництва (Велика Британія, Данія, ряд нових держав - членів ЄС) [193].

Згодом схожу концепцію висунув тогочасний президент Франції Ж. Ширак. Вона ґрунтується на необхідності формування відкритої для приєднання «авангардної групи» європейських держав, які вважають за краще брати участь в поглибленому співробітництві. На початку 2000-х рр. таку схему, спрямовану на розвиток Спільної політики безпеки і оборони до рівня Європейського союзу безпеки, підтримало керівництво Франції і Німеччини [194, с. 501].

Референдум як основна форма безпосереднього волевиявлення населення у вирішенні внутрішньодержавних і міжнародних проблем відома здавна. Вважається, що прабатьком референдуму є Швейцарія, де народне законодавство мало місце бути вже при виникненні союзу, також референдуми практикувалися у Франції з часів великої революції. Сьогодні, при зверненні до досвіду зарубіжних країн, особливо Європи, чітко простежується непоодинокі практика використання інституту прямої демократії, референдуму, для вирішення різних питань як на державному рівні, так і на місцевому.

Поняття «інститут референдуму» (від латинського – referendum – «те, що має бути повідомлене») вкрай неоднаково трактується різними вченими і науковими виданнями. Існує кілька десятків визначень поняття «референдум», як дуже загальних, так і вельми детальних. У деяких дослідженнях констатуємо те, що інститут референдуму часто-густо ототожнюється з плебісцитом, вважаючи, що, незалежно від назви, ми маємо на увазі схвалення чи затвердження будь-якого державного рішення шляхом народного голосування, що додає йому характер остаточності та обов'язковості.

Близька за значенням до референдуму інша наукова категорія – «пряма демократія». Під даним терміном маються на увазі всі процеси, пов'язані з формуванням громадянами актуального політичного порядку денного в суспільстві і з прийняттям суттєвих рішень щодо найбільш нагальних суспільних питань. Термін «сучасна пряма демократія» використовується для того, щоб провести розмежувальну лінію між сучасним прямим народовладдям і голосуванням «на Агорі» всіх громадян за зразком древньої Греції. Сучасна пряма демократія не може і не повинна замінювати собою традиційні форми представницької демократії, але вона покликана доповнювати їх з тим, щоб зробити представницьку демократію більш представницькою шляхом поєднання активного і відповідального

громадянина з принципами виборчої парламентської підзвітності і легітимності [195].

У сучасному світі існують дві «сім'ї» форм прямого народоправства. Є форми, за допомогою яких громадяни від низу до верху ініціюють процедури безпосереднього народоправства, і є форми, що ініціюються урядами зверху вниз. Форми прямої демократії, ініційовані самими громадянами від низу до верху, є найбільш дієвими формами громадянської законотворчості, в рамках яких можна, як в Швейцарії, пропонувати поправки до конституції і виносити на обговорення народу вже прийняті парламентом закони. В обох випадках авторам таких ініціатив необхідно заручитися підтримкою певного числа інших громадян, зазвичай шляхом збору підписів [195].

Друга «сім'я» таких форм: голосування, ініційовані урядами зверху вниз. Може йтися про законодавчо закріплений формат «обов'язкового референдуму», тобто про народне голосування по якомусь чіткому переліку питань, включаючи внесення змін до певних юридичних актів, а також інші важливі рішення, наприклад, щодо пріоритетів бюджетного фінансування, територіального статусу тих чи інших областей і так далі. А ще можна говорити про форми всенародного голосування, довільно ініційованих урядами з питань, які здаються важливими не народу, але можновладцям. Такі голосування часто-густо носять дуже проблематичний характер, не будучи застрахованими від спроб маніпуляцій з боку уряду. Такий «плебісцит» слід відрізнити від «референдуму» [195].

На пострадянському просторі існує історично обумовлений скепсис по відношенню до таких форм демократії, особливо щодо форм, які спрямовані знизу вгору. Парадоксальним чином проти них виступають як уряди, так і самі громадяни. Перші виходять з того, що тільки раціональний (Макс Вебер) державний бюрократичний апарат здатний, а тому повинен бути осередком розумного політичного цілепокладання.

Другі переконані, що народ, пройшовши через десятиліття комунізму і зовсім іншої, не європейської історії, або остаточно втратив здатність діяти на основі не егоїзму, але принципів громадянської відповідальності та загального блага, або ніколи таких здібностей не мав [195].

Звичайно, швейцарська пряма демократія є унікальним явищем, і зрозуміло так само, що в своїй швейцарській формі вона існує тільки в Швейцарії. Крім того, пряма демократія не є самоцінним феноменом, вона є раціональною відповіддю на попит з боку народу, який усвідомлює себе в якості самостійного економічного суб'єкта, так само як і суверенного політичного актора (Т. Парсонс). Проте, багато елементів сучасної прямої демократії і аспекти, що утворюють її соціально-економічний і політичний базис, цілком можуть стати орієнтирами і, в тому числі, для країн пострадянського простору [195].

Ліберальна демократія в сучасному світі є складним багатоплановим явищем з високим ступенем ідеологізації. У цьому зв'язку інтерес представляє позиція французького соціолога Ф. Немо, на думку якого демократія і лібералізм прагнуть вирішити дві проблеми, абсолютно різні за суттю і в кінцевому підсумку незалежні: 1) Хто повинен мати політичну владу? 2) Які повинні бути межі політичної влади, в чийх би руках вона не знаходилася? Відповідь на перше питання за допомогою поняття вільних і регулярних законних виборів, поняття мирних процедур, зміни керівників і контролю за їх політикою призводить до ідеї демократії. Відповідь на друге питання твердженням, що держава, а в державі сама законодавча влада, не може ні в якому разі робити замах на свободи особистості, на безпеку, власність, свободу совісті, свободу слова, право укладати угоди тощо, приводить нас до лібералізму. Що обидва поняття – «демократія» і «лібералізм» є різними і, отже, категорія «ліберальна демократія» не служить словесною надмірністю, видно з того факту, що протилежні їм за змістом поняття різні [196, с.26].

Антонім демократії – це авторитарний спосіб правління, а антонім лібералізму – це тоталітарний режим. В принципі можна мати ліберальне суспільство з авторитарним правлінням або тоталітарне суспільство з демократичними правлінням. Історичний досвід комуністичних країн і південноамериканських диктатур, відповідно, показує, що при тоталітаризмі неможливі демократичний устрій суспільства і законна зміна керівників, і, навпаки, уряд, який не контролюється демократично і побоюється за тривалість свого правління, неминуче приходиться до того, що робить замах на волю особистості своїх супротивників. В цілому лібералізм і демократія передбачають один одне так само, як тоталітаризм і деспотизм.

На думку відомого вченого Ф. Фукуями, хоча в житті лібералізм і демократія майже завжди разом, в теорії їх можна розділити. Країна може бути ліберальною, не будучи демократичною, як Велика Британія XVIII ст., де широкий набір прав, в тому числі право голосу, було повністю надано досить вузькій еліті, а іншим в цих правах було відмовлено. Можлива також країна демократична, але не ліберальна, тобто така, що не захищає права особистостей і меншин. Вдалий сучасний приклад такої країни – Ісламська Республіка Іран, де проводилися регулярні вибори, досить чесні по стандартам третього світу, і країна була більш демократична, ніж під правлінням шаха. Але ісламський Іран – не ліберальна держава. У ньому не гарантується свобода слова, зібрань і перш за все – релігії. Самі елементарні права громадян Ірану не захищені законом, і ця ситуація ще гірша для етнічних і релігійних меншин країни [197]. Одним із проявів «холодної війни» стала подальша лібералізація виборчого законодавства у провідних західних країнах. Вже до кінця 1940-х рр. загальне виборче право було введено в більшості європейських країнах (Франції, Великій Британії, Італії, Нідерландах, Бельгії), що дозволило Ф. Захарії назвати їх першими справжніми ліберальними демократіями [198, с.6].

Таким чином, можна визначити референдум як таку форму прямої демократії, предметом якої є волевиявлення певного числа громадян, які

пройшли визначені етапи з метою реалізації своїх демократичних прав і свобод.

Так, в Законі України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» зазначається, що «Всеукраїнський референдум, згідно із Законом, є формою безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією України та цим Законом. Порядок ініціювання, призначення (проголошення), підготовки і проведення всеукраїнського референдуму регулюється Конституцією України, цим Законом, іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства» [199].

У цьому контексті українські дослідники В. Маркітантов та В. Нечитайло зазначають, що референдум є однією з форм прямої демократії. Завдяки референдуму громадяни мають можливість безпосередньо здійснювати законодавчу владу. На референдумі громадянам пропонують зробити власний вибір із декількох відповідей на поставлені питання. Сьогодні використовуються такі види референдумів: дорадчий, обов'язковий, добровільний, референдум-петиція. Недоліком інституту референдума вважається те, що «він призводить не до спільної, а до єдиної думки, яка ігнорує інше бачення вирішення проблеми, змушує до однозначного вибору вирішення складних, часто суперечливих питань. В Україні ідея проведення референдумів ще не набула завершеного правового оформлення» [200, с.74]. У цьому сенсі їй може послужити досвід таких демократичних країн, як Велика Британія, США, Швейцарія, Франція, Польща та ін.

Датою проведення першого референдуму традиційно вважається 1439 р. В кантоні Берн, Швейцарія, був проведений референдум з питання фінансового становища цієї території. Однак найбільшого поширення референдум набув після Першої світової війни. Поряд з демократизацією виборчого права (надання права голосу жінкам, введення в ряді країн

пропорційної виборчої системи) значно поширилися всі форми безпосередньої демократії.

Інститут референдумів в 1920-1940-і рр. істотно вплинув не тільки на внутрішню політику держав, але і на їх територіальну цілісність. Істотно розширилося коло питань, зросла явка виборців. Виборчий корпус за допомогою референдуму справив значний вплив на становлення конституційної демократії в першій половині ХХ ст. Також були визначені шляхи диференціації референдумів в залежності від рівня проведення. Інститут референдуму у Великій Британії отримав найбільшу практику застосування після 1975 р., коли 67,2% голосів було прийнято рішення про вступ в ЄЕС.

В цілому, у сучасному світі спостерігається загальна тенденція розширення практики реалізації інституту референдуму. Однак досить невелика кількість референдумів у Великій Британії обумовлена специфічним ставленням політиків і юристів до цього інституту, що підриває авторитет Парламенту. Так, на думку А. Дайсі, «референдум є національним вето щодо закону, єдиним засобом, здатним поставити під сумнів позиції політичної партії, що має більшість місць в Палаті громад» [201].

Необхідно підкреслити, що суверенітет народу і народовладдя знаходяться в органічній єдності: суверенітет народу є основою, джерелом влади народу, породжує народовладдя. У демократичному суспільстві джерелом державної влади є народ, який здійснює владу безпосередньо через вільні періодично проведені вибори, референдуми і через органи державної і муніципальної влади. В Україні конституція є втіленням офіційної волі народу-суверена, який є джерелом публічної влади. Народний суверенітет і народовладдя здійснюються через пряме народне волевиявлення і систему народного представництва.

Так, розмірковуючи з приводу неспроможності референдної демократії у Великій Британії, канадський дослідник Л. Ледюк приходить до висновку, що є основною перешкодою для широкого використання інституту

референдуму: «використання референдумів може мати своїм наслідком знищення суверенітету парламенту, який завжди був головним принципом парламентського правління» [202, с.38].

Сьогодні в Україні досить часто спостерігається цікаве явище: як тільки та чи інша партія, представлена в парламенті, виявляється в опозиції, її представники починають інтенсивно говорити про референдум як єдино можливий спосіб прийняття стратегічних державних рішень. При цьому категорично не сприймається аргументація щодо використання в цих ситуаціях інших передбачених Конституцією способів. Таке загравання з «суверенними» почуттями виборців навряд чи може послужити добру службу становленню представницької демократії, чому свідченням є постійний катастрофічно низький рівень довіри громадян до парламенту [202].

З огляду на те, що основною цінністю змісту безпосередньої демократії і в філософському, і в правовому сенсах є свобода, що знаходить вираз у природному праві, правах людини, методом безпосередньої демократії в об'єктивному сенсі є і диспозитивне регулювання. Суть диспозитивного методу в тому, що на правове регулювання безпосередньої демократії впливає активність учасників регульованих суспільних відносин. Правомірні дії суб'єктів безпосередньої демократії є автономним джерелом юридичної енергії. Відповідно до цього положення суб'єкти безпосередньої демократії характеризуються відносинами координації, наданням конститутивного юридичного значення їх правомірної поведінки.

У контексті дисертаційного дослідження важливо відзначити, що найбільш яскравим виразом диспозитивного регулювання є метод дозволу, який в рамках безпосередньої демократії покликаний забезпечити політичну свободу і активність індивідів, їх об'єднань, творчість людей, можливість поведінки за власними інтересами. Так, громадянин має право на свої власні дії щодо участі в реалізації інститутів безпосередньої демократії. Однак права громадянина в цій сфері не зобов'язують брати участь в їх реалізації,

тобто громадянин має право утримуватися від прямого волевиявлення у вирішенні питань державного і суспільного життя. Але вибравши варіант активної поведінки, він як носій дозволу потрапляє під дію імперативного методу правового регулювання. Це виражається в необхідності погоджувати свою поведінку з приписами нормативних правових актів. Таким чином, дозвіл свідчить про дозволеності, допустимості поведінки громадянина як суб'єкта прямого волевиявлення з питань державного і суспільного життя у визначеному нормативними правовими актами діапазоні [41].

Сьогодні висувається кілька аргументів на підтримку та проти референдумів.

Прихильники використання референдумів стверджують, що в умовах апатії виборців, що зростає, та розчарування у традиційних формах демократії пряма демократія може допомогти знову залучити виборців до політики та демократії. Інший аргумент, що висувається на користь референдумів, полягає в тому, що вони можуть використовуватися для вирішення політичних проблем, особливо для урядів, коли правляча партія розділилася з якогось питання, наприклад, проведення референдуму може допомогти знайти рішення з цього питання без розколу партії (одним із прикладів цього є референдуми 1975 р. та 2016 р. у Великій Британії про те, чи Велика Британія повинна перебувати в ЄС) .

Існує також низка аргументів проти використання референдумів. По-перше, це послаблює представницький уряд, підриваючи роль та значення обраних представників. Інший полягає в тому, що виборці не завжди мають можливість або інформацію для прийняття обґрунтованих рішень з питання, що розглядається, і натомість можуть приймати погано поінформовані рішення, засновані на часткових знаннях або на основі не пов'язаних з ними факторів, таких як економіка або підтримка уряду. Ця тенденція може посилюватися у разі референдумів зі складних питань, таких як конституційні зміни чи міжнародні договори, з якими виборці можуть бути незнайомими.

Противники референдумів також стверджують, що якщо виконавча влада має право визначати час проведення референдумів, їх можна використовувати як політичний інструмент для задоволення потреб правлячої партії, а не на користь демократії. Вони також стверджують, що оскільки у багатьох країнах явка на референдуми нижча, ніж на загальнонаціональні вибори, аргумент про те, що референдуми підвищують легітимність політичних рішень, не витримує критики. Проте експерти у Швейцарії (де щороку проводиться низка голосувань щодо прямої демократії) вважають, що хоча явка на референдуми становить близько 45%, у прямій демократії бере участь понад 45% виборців, оскільки різні виборці беруть участь у різних голосуваннях, які зацікавлять їх.

Референдум (від лат. слова «referendum» – те, що має бути повідомлено) – це голосування виборців, за допомогою якого приймається певне рішення на рівні держави, регіону, муніципалітету. «Референдум» - це термін, який використовується для прямого голосування з конкретного питання, на відміну від голосів, поданих на виборах, які проводяться щодо партій або окремих кандидатів і зазвичай відображають переваги виборців з різних питань. Референдуми можуть проводитись у зв'язку з конкретними обставинами (наприклад, для внесення поправок до конституції країни) або щодо конкретних політичних питань (наприклад, вступати чи ні до міжнародної організації), але, як правило, проводяться у зв'язку з питаннями, що мають велике політичне значення. Терміни, які використовуються для визначення референдумів, можуть різнитися у різних країнах.

Референдуми поділяються на дві основні категорії: обов'язковий референдум та факультативний референдум. Обов'язковий референдум – це референдум, який має проводитись за певних обставин чи з певних питань. Результати обов'язкового референдуму мають обов'язкову силу. Обов'язкові референдуми можуть проводитись щодо наперед визначених питань. Як правило, це питання великої державної ваги. Крім того, у багатьох країнах запропоновані поправки до конституції мають бути затверджені на

референдумі. Як альтернатива в заздалегідь визначених ситуаціях можуть знадобитися обов'язкові референдуми. Одним із прикладів є президентська система, де у разі розбіжностей між президентом та законодавчим органом для вирішення спору може знадобитися референдум. Вимога про обов'язковий референдум зазвичай вказується у конституції країни чи іншому законі [203, с 98].

Друга категорія референдуму – це факультативний референдум. Це референдуми, які за законом не повинні проводитися, але можуть ініціюватися урядом, а в деяких випадках і іншими партіями. Факультативні референдуми можуть мати або не мати обов'язкової сили. Уряд може ухвалити рішення щодо проведення референдуму з важливого політичного питання. Він може зробити це, тому що громадський тиск на користь референдуму змушує його провести його, або він може вирішити провести референдум, тому що розділилися з цього питання. Факультативні референдуми, ініційовані урядом, часто проводилися в Європі з питання інтеграції до Європейського Союзу (хоча в деяких випадках такі референдуми були обов'язковими, оскільки вони включали поправку до конституції країни). Ці референдуми можуть мати обов'язкову юридичну силу, хоча уряду може бути політично важко ігнорувати їхні результати. Крім того, у деяких країнах парламент чи парламентська меншість також можуть призначити референдум.

Ще одним видом факультативного референдуму є скасовуючий референдум. Референдуми, що скасовуються, проводяться, коли громадяни мають голосувати за частину нового закону, прийнятого законодавчим органом, зазвичай шляхом збору певної кількості підписів на підтримку голосування. У деяких країнах анулюючі референдуми також можуть використовуватись щодо чинного законодавства. Якщо закон буде відхилений під час голосування з цього питання, може бути потрібне його скасування або зміна [204, с 132].

Таким чином, існують ключові форми, які допомагають визначити різні типи референдумів. Перший і, можливо, найважливіший — те, як референдум вписується у загальну правову систему країни; Чи є обов'язковими референдуми відповідно до конституції країни чи інших законів? Чи потрібне проведення референдуму чи його ініціював уряд, законодавчий орган чи громадяни? Другою ключовою особливістю є питання, якими можуть проводитися референдуми. Якщо обставини, за яких можуть проводитися референдуми, чітко вказані у законодавстві країни, то питання, за якими проводитимуться референдуми, будуть відомі. Як правило, вони належать до питань великої конституційної чи політичної значущості, таких як конституція країни, суверенітет чи міжнародні відносини. Наприклад, більшість референдумів, проведених у Європі, пов'язані з питанням європейської інтеграції. Однак у тих випадках, коли референдуми не є обов'язковими, предмет їх проведення може змінюватись. Без обмежень скасовуючі референдуми можуть належати до будь-якого питання, що є предметом законодавства. Тому деякі країни, які передбачають проведення референдумів, накладають обмеження на питання, які можуть бути предметом референдумів. В Уругваї, наприклад, можуть проводитись референдуми щодо фіскальної політики чи законів, що стосуються виконавчої влади, тоді як у Колумбії політична амністія може бути предметом референдуму [205, с. 39].

Важливе значення при розгляді теоретико-методологічних засад референдуму має Брексіт, який виявився подією всесвітнього масштабу.

Брексіт – це англійський неологізм, утворений з перших двох букв слова «Британія» і слова «exit» (вихід). Мається на увазі вихід Великої Британії з ЄС.

Враховуючи той факт, що Брексіт вплинув як на розвиток ЄС, так і на міжнародний порядок, що формується, інтерес науковців до даної проблематики кристалізувався у новому науковому напрямку – «брексітологія», міждисциплінарне знання про причини, перебіг і численні

наслідки виходу Великої Британії з ЄС, які виходять далеко за межі однієї країни або навіть інтеграційного об'єднання і лежать за межами прогнозованого майбутнього.

В рамках брекзітології, на теоретико-методологічному рівні головні причини виходу Великої Британії з ЄС криються в ослабленні її впливу в європейському інтеграційному угрупованні, формуванні загальноєвропейських норм і в процесах, що відбуваються всередині неї, конкуренції за лідерство з іншими великими європейськими економіками, і бажанні зміцнити свої позиції на міжнародній арені шляхом укладення вигідніших двосторонніх (а не багатосторонніх) торгово-економічних та інвестиційних угод з неєвропейськими державами. Аналіз можливих наслідків виходу Великої Британії з ЄС дозволяє висунути тезу про те, що «Брекзїт» створить ризики втрати британськими компаніями гарантованого привілейованого доступу на єдиний європейський ринок, що негативно вплине на національне виробництво, скоротить приплив іноземних інвестицій і знизить загальну конкурентоспроможність економіки.

Мотиви виходу Великої Британії з ЄС обумовлені прагненням збереження особливого положення держави в системі міжнародних відносин. Референдум щодо членства Великої Британії в ЄС назавжди залишиться в історії, оскільки «Брекзїт» представляє собою явище раніше безпрецедентне – вперше за час існування європейської інтеграції одна з країн-учасниць прийняла рішення вийти з її складу.

Формально основними точками напруги в стосунках між Великою Британією та ЄС виявилися положення, що регламентують свободу пересування такого фактору виробництва як робоча сила, бюджетні взаємовідносини, свобода визначення власної зовнішньоторговельної політики. Насправді ж, справжні цілі виходу приховані набагато глибше – Велика Британія, входячи до складу європейської інтеграції, мала намір зміцнити своє економічне становище, адже за два десятиліття в період 1950-1960-х рр. держава стрімко втрачала свою економічну міць, про що свідчить

різке падіння рівня ВВП на душу населення в порівнянні з країнами об'єднаної Європи. Сьогодні Велика Британія прагне побудувати нові взаємовигідні відносини з ЄС, які працюють як для Великої Британії, так і для ЄС. Велика Британія покидає єдиний ринок і Митний союз, щоб скористатися новими можливостями і завоювати нову роль у світі, одночасно захищаючи робочі місця, підтримуючи економічне зростання та співпрацю у сфері безпеки. Велика Британія вважає, що ці нові відносини мають бути ширшими за масштабами, ніж будь-які інші, які існують між ЄС та третьою країною [206].

Досліджуючи інститут референдуму на прикладі Брекзиту можна констатувати наявність системних недоліків політико-інституційної системи Європейського Союзу, що посилені зовнішніми кризами останніх років. Задовго до референдуму експерти (а також багато політиків) відзначали, що в політико-інституційній системі Європейського Союзу все сильніше відчуваються системні дефекти, зокрема: 1. Відсутність довгострокової мети інтеграції, що розділяється всіма акторами, та бачення майбутнього; 2. Недостатня ефективність поточного управління; 3. Нездатність забезпечити необхідний рівень легітимності системи під час відсутності вкоріненою в суспільстві європейської ідентичності і образ Брюсселя як далекої від народу всевладної бюрократії; 4. Наростання невдоволення на адресу ЄС з боку тієї частини суспільства, яка відчувала, що вона програла від процесів регіональної інтеграції та глобалізації; 5. Надмірне розширення складу, в результаті якого в ЄС зараз входить занадто багато країн, які істотно розрізняються за базовими політичними і соціально-економічними характеристиками і пріоритетами; 6. Еволюція системи в бік міжурядового співробітництва при сильнішому домінуванні великих країн в цілому.

Невдоволення з боку частини суспільства посилилося в зв'язку з різного роду кризовими явищами, такими як економічна стагнація після кризи 2008-2009 рр. В цілому недостатня конкурентоспроможність економіки ЄС в глобальному масштабі, наростаюча міграційна криза,

дестабілізація зовнішньої периферії ЄС, ідентичність і зовнішня політика – сучасні виклики, що зачіпають найбільш важливі аспекти діяльності ЄС. Хоча зазначені кризові явища багато в чому пов'язані з діями або бездіяльністю національних урядів, суспільство, не без підказки національних еліт, поклало відповідальність за ці негативні явища на Брюссель. Нарешті, черговий злий жарт зіграв розрив між елітами і основною масою населення. Європейські еліти (і британські особливо) вже давно глибоко інтегрувалися в глобальну економіку і політичну спільноту і перетворилися в «громадян світу». Вони прекрасно розуміють, які можливості надає глобалізація і, часто-густо, привласнюють більшу частину одержуваних від глобалізації та інтеграції благ. А ось значна частина населення, як і раніше прихильна національній ідентичності, відчуває інтеграцію швидше як джерело не можливостей, а ризиків, як причину посилення конкуренції і навіть джерело загроз. Відповідно, за вихід Великої Британії з ЄС голосували переважно люди середнього та особливо старшого віку з невисоким рівнем освіти і доходу.

Висновки до першого розділу

1. Авторський аналіз джерельної бази, яка складається з документального і аналітичного матеріалів дає можливість стверджувати про накопичення значного доробку західних й вітчизняних авторів щодо теми дослідження. Узагальнення досвіду Великої Британії дозволяє на законодавчому рівні закріпити і реалізовувати на практиці інститут референдуму, який є показником розвинутої безпосередньої демократії.

Втім, подальшого аналізу потребують політичні передумови і наслідки проведення референдумів. Тому що торетико-методологічний аналіз проведення референдумів показав, що часто-густо референдуми використовуються як політична технологія для підняття рейтингу правлячої еліти, а потім результати референдумів не втілюються у життя. Або навпаки:

результати референдумів втілюються у життя, але їх соціально-економічні наслідки можуть бути руйнівними.

Враховуючи важливість Брекзиту, як події світового масштабу авторкою розглянуто значний масив інформації, що пов'язаний з референдумом 2016 р. у Великій Британії про її вихід зі складу ЄС. Референдум про Брекзйт, як подія світового значення, привертає увагу вчених, аналітиків, громадських діячів і звичайних громадян. Тому велика кількість дослідницьких робіт зарубіжних вчених присвячено референдуму 2016 р. і деволуційним процесам у сучасній Великій Британії. В цьому зв'язку важливе місце займають дослідження питань деволуційних процесів у Шотландії та Уельсі, а також партійної політики в рамках деволуції.

Динамічні і непрості взаємовідносини між Великою Британією та ЄС є сферою інтересів численних фахівців, що представляють інтереси різних наукових дисциплін – історії, політології, соціології, геополітики, юриспруденції, економіки. Засновниками в цій галузі стали представники західного наукового співтовариства і, звичайно, самі британці. Початковий етап європейської інтеграції в британській науковій літературі висвітлено вкрай слабо через первісну неактуальність даного перебігу подій. Активізація об'єднавчих процесів в Європі в 1980-1990 рр. зумовили підвищення інтересу зарубіжних дослідників до інтеграційної проблематики. В цей період з'являється чимало наукових праць західних дослідників, які торкаються питань пошуку Великою Британією свого місця на світовій арені. Ґрунтовний науковий доробок передусім західних дослідників присвяченій також аналізу національно-державної самовизначеності сучасної Великої Британії.

У 1990-ті рр. і 2000 рр., як результат певного підсумку взаємовідносин Великої Британії і ЄС з'являється велика кількість узагальнюючих монографій, у яких, як і раніше, переважали скептичні оцінки участі Великої Британії в ЄС. Водночас, простежується і суперечність у поглядах з боку головних партій Великої Британії. Зі сторони лейбористської партії

розвивалися проєвропейські погляди, а серед консерваторів наростав євроскептицизм. Особливий інтерес, роль і місце в процесі національно-державного самовизначення мають правлячі партії Великої Британії. Завдяки політичним партіям деволуційні рішення, що розширюють інституційні та адміністративні повноваження регіонів Великої Британії, трансформуються з партійного порядку в реальні парламентські акти. Регіональні партії стають рушійною силою деволуційних процесів, посилюючи регіоналізм та сприяють децентралізації.

2. Теоретичний вимір уявлень про референдум включає, з одного боку, тлумачення самого терміну, з іншого – розгляд форм референдумів, практики його застосування в сучасних політичних процесах. Важливе значення розгляд теоретичних уявлень про референдум має в контексті національно-державного самовизначення держав. Україна, як молода держава, досліджує та запозичує позитивний досвід країн з усталеною демократією, якою є Велика Британія. Це обґрунтовується тим, що інститут референдуму займає особливе місце у політичному житті будь-якої демократичної держави. Результати волевиявлення багато в чому визначають подальший розвиток держави та можуть змінити якщо не характер державної влади, то характер та напрямок її діяльності. У сучасних умовах основою для формування та ефективної дії інституту референдуму має стати забезпечення політичної свободи кожного громадянина та його права вибирати.

Референдум у якості об'єкта дослідження вивчався правознавцями, філософами, політиками, політтехнологами тощо, що засвідчує інтерес дослідників до еволюції інституту референдуму, а також необхідність у міждисциплінарності та всебічності його дослідження.

У світовій практиці референдум — це затвердження (або не затвердження) громадянами проекту будь-якого документа чи рішення, згоду (або незгоду) з тими чи іншими діями парламенту, глави держави чи уряду. Референдум є найважливішим елементом національно-державного самовизначення і основою демократичного розвитку. Референдум є також

провідником волі народу та інститутом безпосереднього волевиявлення, що втілює ідею участі народу у перетворенні влади в реальну дійсність.

Перший в історії референдум був проведений у Берні (Швейцарія) у 1439 р., а широке поширення спочатку в Європі, а потім і в усьому світі ця процедура набула з кінця XVIII ст. Кардинальні соціально-економічні та політичні трансформації, що відбулися у Великій Британії в другій половині XVIII ст. стали основою для модернізації її державно-правового механізму. Промисловий переворот і раціональний підхід британців в умовах кардинальних змін спряли тому, щоб суспільно-політична думка Великої Британії перетворювалася на потужну інтелектуальну складову майбутньої модернізації механізмів національно-державного самовизначення.

РОЗДІЛ 2

БРЕКЗІТ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

2.1. Інститут референдуму у Великій Британії в контексті політичних та правових засад Брекзиту

23 червня 2016 р. у Великій Британії і Гібралтарі відбувся історичний референдум щодо членства Великої Британії у ЄС. Результати голосування референдуму істотно трансформують систему міжнародних відносин і вплинуть на формування міжнародного порядку. У даного референдуму існує чимало конституційно-правових аспектів і проблемних наслідків.

Під час референдуму 51,89% громадян Великої Британії проголосували за вихід з ЄС, 48,11% – проти. Підсумки голосування в автономних частинах Сполученого Королівства різнилися: так, громадяни Північної Ірландії та Шотландії висловилися переважно проти виходу, а громадяни Англії (не рахуючи столиці) і Уельсу – за. Результати референдуму викликали здивування серед світової громадськості, так як багато політологів і правознавців передбачали інший результат голосування [207].

Однією з особливостей британської моделі інституту референдуму є констатація панування концепції парламентського суверенітету, що історично склався в ході розвитку Великої Британії. Більше того, у законодавстві Великої Британії поділ інституту референдуму на кілька підмоделей є в певній мірі умовним. Це пояснюється тим, що конституційно-правові ознаки даних підмоделей не закріплені на законодавчому рівні у повній мірі та ґрунтуються тільки прецедентах, що мають певні історичні підґрунтя.

Варто підкреслити, що практика референдумів у Великій Британії відрізняється від європейської. В цілому інституційні основи британської

моделі дуже специфічні. Незважаючи на те, що інститути ЄС і регіональні легіслатури ставлять під сумнів принцип суверенітету парламенту, він продовжує являти собою базову характеристику Вестмінстерської системи. Зміцнення і активне застосування інституту референдуму вступає в протиріччя із зазначеним принципом, оскільки передбачає звернення до виборчого корпусу для прийняття рішення. Референдум у британських політичних умовах може мати лише консультативний характер, так як суверенітет парламенту дозволяє ігнорувати його результати.

Британська еліта завжди стримано ставилася до проведення референдумів, вважаючи, що це послаблює авторитет парламенту і створює можливості для маніпулювання настроями в суспільстві. У Великій Британії було лише три загальнонаціональних референдуми – 1975 р., 2011 р. і 2016 р. На обидва референдуми 1975 р. та 2016 р. виносилися питання щодо подальшої участі Великої Британії спочатку в ЄЕС, а згодом у ЄС. Правлячі кола Великої Британії пішли на проведення цих референдумів з двох причин – бажаючи уникнути розколу в обох провідних партіях, де з даної проблематики констатувалися гострі протиріччя, і зміцнити свої позиції на переговорах з партнерами по ЄС про надання країні особливих умов членства. Між референдумами 1975 р. і 2016 р. є ряд спільних рис, але є і відмінності. Так, у 1975 р. Прем'єр-міністр лейборист Г. Вільсон провів переговори про умови вступу Великої Британії в ЄЕС перед референдумом, і якраз ці домовленості потребували схвалення виборців. З 2016 р. консерватор Д. Кемерон виступав з ідеєю продовження переговорного процесу, щоб домогтися для Великої Британії додаткових преференцій, тобто він вказував, що досягнуті домовленості необхідно буде надалі розвивати [208].

Прихильники членства Великої Британії в ЄС заявляли про те, що вона збереже свою валюту, контроль над своїми кордонами, не братиме участі в політичній інтеграції, встановить свою систему обмежень в отриманні соціальних виплат іммігрантами, обмежить контроль бюрократії ЄС [209]. Разом з тим, зазначимо, що від Сполученого Королівства з самого початку

ніхто не вимагав вступати в «Єврозону» або стати учасником «Шенгенської угоди» [210]. Тому можна говорити про більші можливості впливу на імміграційні питання Великою Британією, ніж іншими державами-членами ЄС. За даними Департаменту національної статистики Великої Британії чиста міграція істотно не збільшилася в 2014-2015 рр., кількість громадян ЄС, які проживають в Сполученому Королівстві, теж не збільшилася [211], [208].

У цьому контексті необхідно зазначити, що в референдумах 1975 р. і 2016 р. є схожість з метою, яку переслідували їх уряди-ініціатори. По-перше, як для лейбористів, так і для консерваторів інтеграція – це механізм підтвердження сили Великої Британії і її високого міжнародного статусу [212]. По-друге, загальним є вибірковість інтеграційних проектів та завдань, в яких брала участь Велика Британія. По-третє, британські уряди постійно проводили переговори з інститутами ЄС, в яких відстоювали свої інтереси і особливий статус Сполученого Королівства. Очевидно, мова йде про загальний тренд британської політики в рамках інтеграційного руху, який просто досяг чергового піку до 2016 р. Особливістю референдуму 23 червня 2016 р. можна назвати ту обставину, що голоси розділилися практично порівну [213], [208].

У контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне визначити правовий статус і юридичну силу Референдуму про членство Великої Британії у Європейському Союзі. Як зазначалося, інститут референдуму у Великій Британії не є юридично зобов'язуючим. Британські юристи підкреслюють, що підсумки голосування носять консультативний, а не обов'язковий характер для парламенту країни. Останнє слово залишається за ним, так як тільки він має законодавчу компетенцію. Гіпотетично представники влади могли не зважати на волю народу на законній підставі. З цієї точки зору, рішення про вихід з ЄС має не тільки правові, або економічні підґрунтя, а в більшій ступені політичні. Кожна країна має право на вихід з ЄС. Однак, раніше жодна держава не виходила зі складу ЄС і Велика Британія встановлює перший прецедент [214].

Слід зазначити, що правове регулювання референдуму про вихід Великої Британії з Європейського Союзу, відомого як «Брекзїт», мало свої відмінні риси. Основними джерелами для референдуму стали як конституційні законодавчі акти Великої Британії, наприклад Акт про політичні партії, вибори і референдуми 2000 р., Акт про референдум з питання про членство в Європейському Союзі, прийнятий спеціально для регулювання даного референдуму в грудні 2015 р. Парламентом Великої Британії, так і норми міжнародного та європейського права [215, с. 36].

Згідно з нормами міжнародного права існує два способи виходу з Європейського Союзу та звільнення Великої Британії від міжнародних зобов'язань за договорами з ним. Перший спосіб передбачає вихід держав-членів з Європейського Союзу відповідно до процедури, закріпленої в ст. 50 Лісабонського договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договору про заснування Європейського Співтовариства (підписаний 13 грудня 2007 р., набрав чинності 1 грудня 2009 р.). Згідно даної статті будь-яка держава-член «відповідно до своїх конституційних правил може прийняти рішення про вихід зі складу Союзу» [216], [217]. Така держава письмово чи усно повідомляє Європейський Союз про свій намір. Після подання відповідного повідомлення починається процес переговорів з державою, що заявила про бажання покинути ЄС. Після закінчення переговорів укладається угода про умови виходу і встановлюються майбутні двосторонні відносини. Зазначена угода має бути схвалена Європейським парламентом і затверджена кваліфікованою більшістю Ради ЄС [208].

Другий спосіб передбачає вихід з ЄС в односторонньому порядку. Велика Британія мала право оголосити про вихід з вищезазначених договорів в односторонньому порядку, якщо скасувала б національний Акт про Європейські співтовариства 1972 р. Цей конституційний закон став основою для введення в дію документів Європейського Співтовариства на території Сполученого Королівства. Однак, при цьому способі виходу з ЄС зникла б значна правова база відносин між Великою Британією і країнами ЄС, на які

припадає 45% британського експорту, тому такий варіант експерти вважали проблематичним і малоймовірним [218, с.113].

Однак, у зв'язку з цим необхідно підкреслити, що відповідно до чинного у Великій Британії конституційного принципу верховенства парламенту за результатами референдуму потрібна згода Парламенту для ініціювання процедури виходу з ЄС. Водночас, Уряд, очолюваний Т. Мей, відмовився слідувати цим порядком і збирався почати процедуру виходу з ЄС без схвалення Парламентом, виходячи з того, що волю народу, висловлену через референдум як інститут безпосередньої демократії, немає необхідності підтверджувати Парламентом як інститутом представницької демократії. Ґрунтуючись на результатах референдуму, Уряд запропонував використовувати свої повноваження для здійснення виходу Великої Британії з Європейського Союзу шляхом подання відповідного повідомлення про намір вийти з договорів про ЄС. Згодом це питання стало предметом розгляду спочатку Її Величності Високого суду правосуддя Англії (Високого суду Лондона) [219], а потім Верховного Суду Сполученого Королівства [220].

Основне питання розглянутої Верховним Судом справи полягало в тому, чи може повідомлення про вихід, відповідно до конституційних положень Великої Британії, бути законно надано Урядом без попереднього затвердження на це Актом Парламенту. У своєму рішенні Верховний Суд вказав, що для того, щоб Міністри могли повідомити про рішення Великої Британії вийти з Європейського Союзу, потрібен Акт Парламенту. Поряд з основним питанням про межі повноважень Міністрів Уряду вносити зміни до системи внутрішнього права шляхом здійснення своїх повноважень на основі прерогативи на міжнародному рівні, Верховний Суд вирішував також питання про відносини між Урядом і Парламентом Великої Британії, з одного боку, і деволюційними законодавчими органами і адміністраціями Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, з іншого боку. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу змінить компетенцію деволюційних

інститутів, оскільки тим самим буде вимкнений їх обов'язок дотримуватися права ЄС [221].

Варто наголосити, що процедура погодження умов виходу держави з ЄС не може тривати більше двох років, після чого членство в ЄС автоматично припиняється, якщо тільки цей термін не був продовжений за спільним рішенням сторін. Ці положення, як зазначалося, закріплені ст. 50(3) Лісабонського договору, яка вказує, що дія договору припиняється після дати набрання чинності угоди про вихід з ЄС, або (якщо цього не станеться) через два роки після офіційного початку процедури виходу, або в іншу більш пізню дату, яка може бути узгоджена сторонами. Стаття 50 також передбачає можливість знову стати членом ЄС, але на загальних підставах, описаних в ст. 49. У даному випадку мається на увазі комплекс законодавчих актів ЄС, що мають пряму дію у Великій Британії. Деякі вчені-юристи вважають, що теоретично Уряд Великої Британії міг би в односторонньому порядку вийти з ЄС. Стаття 50 накладає зобов'язання по веденню переговорів з метою укладення угоди про відносини з державою, що виходить після виходу тільки на ЄС, а не на державу, що виходить. Якби зобов'язання ЄС вести переговори було відсутнім, то процес виходу не передбачав би дворічного перехідного періоду: європейське законодавство, так само як і договори Сполученого Королівства про вільну торгівлю, укладені через ЄС, негайно припинили б свою дію [222]. Аналітики розходяться в думках про вигоду такого підходу для Сполученого Королівства.

Також Великій Британії необхідно встановити або відновити торгово-економічні відносини з багатьма країнами, з якими ЄС домовився про різні форми торгових угод, таких як угоди про вільну торгівлю (з Кореєю і Канадою) або угоди про економічне партнерство (з карибськими і східно-африканськими країнами) тощо. Міжнародне право, європейське право, безліч інших угод з третіми сторонами, наприклад угода про обмін даними про пасажирів, що необхідна для руху літаків, або угода між Великою Британією, Францією та Ірландією про транскордонні перевезення скакових коней тощо.

За відсутності нових угод і після закінчення перехідного періоду умови здійснення торгівлі з даними країнами, швидше за все, також повернуться до умов і тарифів СОТ. Велика Британія може продовжувати працювати і на таких умовах, але в світі, де кількість двосторонніх договорів стає дедалі більше, такий варіант є малоімовірним. При цьому деякі аналітики стверджують, що Велика Британія в даний момент знаходиться в найбільш вигідній позиції для того, щоб досягти оптимальних умов і за двосторонніми торговельними угодами, так як всі договори ЄС є результатом компромісу між інтересами різних держав-членів ЄС і таким чином неоптимальними для кожної індивідуальної держави [223]. В результаті Велика Британія має шанс трансформуватися в державу з низькими тарифами, помірним регуляторним контролем і низькими податками, що стане запорукою її економічного процвітання.

Основним законодавчим актом, на підставі якого закони ЄС діють у Великій Британії, є Закон про Європейські співтовариства, прийнятий Парламентом Великої Британії в 1972 р. Цей Закон, а також ст. 288 Договору про функціонування Європейського Союзу передбачають, що положення законодавства ЄС, прийняті в формі директив, транспонуються до законодавства Великої Британії шляхом ухвалення внутрішніх законодавчих актів, що досягають цілей, викладених у відповідних директивах ЄС. Однак, більша частина законодавства ЄС, яка приймається у формі постанов і рішень, має пряму дію і не вимагає внесення в законодавство Великої Британії будь-яких підзаконних актів або змін. Саме такі постанови і рішення становлять основу діючих у Великій Британії законодавчих актів ЄС [224].

Розділ 2 (4) Закону про Європейські співтовариства передбачає, що законодавство Великої Британії, включаючи акти Парламенту, має силу, тільки якщо воно не суперечить законодавству ЄС. Відповідно до цього положення суди Великої Британії надають законодавству ЄС пріоритет по відношенню до внутрішнього законодавства Великої Британії, і саме це

положення, яке порушує суверенітет Парламенту, викликало найбільшу критику з боку євроскептиків і прихильників Брекзиту [224].

Після приєднання до Європейського економічного союзу Велика Британія приєдналася також до ряду договорів, спрямованих на посилення політичної та економічної інтеграції між державами-членами ЄС. Зокрема, у 1987 р. Єдиний європейський акт встановив до 1992 р. термін створення Спільного ринку, що забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталів і осіб. У 1993 р. Маастрихтським договором був створений Європейський Союз і встановлена його триосновна структура: Європейський економічний союз; спільна міжнародна політика і політика в області безпеки; співробітництво в галузі судової системи і внутрішніх справ. Подальші зміни були внесені Амстердамським договором 1999 р. і Ніщцьким договором 2003 р. Після розширення ЄС до складу з 28 членів Лісабонський договір 2009 р. змінив первинні угоди і звів триосновну систему в єдиний Європейський Союз [225].

Виступаючи в Парламенті під час обговорення «білля про скасування», секретар з питання виходу з Європейського Союзу Д. Девіс зазначив, що як частина цього білля норми права ЄС будуть збережені Великою Британією до зміни або скасування британським Парламентом [226].

Концепція збереження європейських норм права викликала безліч питань. Не можна забувати, що Велика Британія втратить доступ до численних інститутів і установ ЄС, відповідальних за виконання цих постанов. Навіть у перехідний період, поки Велика Британія визначається які норми європейського права вона захоче зберегти, їй будуть потрібні якісь нові інститути. Наприклад, якщо Велика Британія захоче прийняти антидемпінгові заходи, національним виробникам необхідно буде звернутися в певні національні органи, оскільки доступ в директорат ЄС з торгівлі буде для них зачинено. Хоча Велика Британія збереже членство в багатьох найважливіших організаціях, включаючи НАТО, Раду Європи, ОБСЄ, Європейський банк реконструкції і розвитку, Європейське космічне

агентство і Європейську організацію з ядерних досліджень, приблизний список тих відомств, які доведеться створювати заново для здійснення функцій контролю, нагляду та застосування законодавства, дуже широкий і вимагатиме фінансування, організаційної роботи, значних зусиль з пошуку кадрів і їх підготовки.

З різних причин проста дія з копіювання правових положень з європейського до британського законодавства у багатьох випадках не буде ефективною. Це може бути пов'язано з тим, що Велика Британія більше не є членом ЄС, або законодавство було засновано на договорі, в рамках якого всі держави-учасники зобов'язувалися діяти певним чином, або з інших подібних причин. Серед різних прикладів таких випадків можна виділити наступні: законодавство містить посилання на європейське законодавство. Після виходу Великої Британії з ЄС європейське законодавство втратить у Великій Британії свою дію і посилання буде некоректним. Крім того, навіть якщо на початковому етапі Велика Британія має намір в основному перейняти європейське законодавство, в подальшому воно може бути змінено без участі Великої Британії неприйнятним для неї чином; законодавство містить посилання на європейський інститут. Після виходу Великої Британії з ЄС європейські інститути втратять свою юрисдикцію у Великій Британії, відповідно всі посилання на європейські інститути повинні бути замінені посиланнями на британські інститути, але на додаток до цього Уряд розраховує також отримати повноваження скасовувати деякі положення, наприклад вимоги за погодженням з органами влади; законодавство містить вимогу щодо надання інформації європейським інститутам або іншим державам-членам ЄС [227].

В цілому слід зазначити, що після референдуму заперечення проти Брекзиту сприймалися як протидія волі більшості виборців, однак Уряд не міг розглядати підсумки референдуму в якості достатньої правової підстави для прийняття рішення про Брекзит. У міру того як прояснювалися наслідки Брекзиту, посилювалися сумніви суспільства щодо допустимості

використання прерогативних повноважень, що надають Уряду можливість діяти без схвалення парламенту і контролю з боку судів, для виходу з ЄС. У рішенні по справі Міллера від 24 січня 2017 р. Верховний Суд Сполученого Королівства констатував, що конституція не допускає можливості Брекзиту і розірвання договорів з ним на підставі прерогативних повноважень Уряду в міжнародній сфері. Для нотифікації ЄС про намір вийти з його складу Парламент повинен надати необхідні повноваження Уряду на підставі закону, прийнятого обома палатами Парламенту. Разом з тим конституція Сполученого Королівства не вимагає, щоб легіслатури або Уряди регіонів дали свою згоду на вихід країни з ЄС. 13 березня 2017 р. був прийнятий акт Парламенту, який надав прем'єр-міністру право почати Брекзит на законних підставах і повідомити ЄС про намір Великої Британії вийти з його складу. Заява Великої Британії про вихід з ЄС від 29 березня 2017 р. означала вступ країни на шлях радикальних перетворень, пов'язаних з припиненням дії європейського права та юрисдикції Суду ЄС на території країни [228].

У свою чергу, варто ще раз підкреслити, що Д. Кемерон, незважаючи на прийнятий Акт про референдум з питання Європейського союзу 2015 р., мав право ігнорувати результати плебісциту, віддавши остаточне вирішення питання – залишитися країні в ЄС чи ні – на парламентське голосування. За цією логікою, проведення плебісциту в британській політиці повинно було стати швидше винятком, ніж правилом. В цьому контексті британський дослідник Дж. Кертис розцінює інститут референдуму як «спосіб забезпечити політичну перевагу і керувати внутріпартійним невдоволенням» [229, с.594].

Вихід Великої Британії з ЄС є безпрецедентною подією в європейській інтеграції. На сьогодні констатуються з одного боку побоювання, що Брекзит призведе до розпаду ЄС, а з іншого, що для ЄС залишається можливість подальшої інтеграції.

В деяких областях Велика Британія затримала або заблокувала європейську інтеграцію, що робить її більш незручним партнером у європейській інтеграції, ніж більшість інших держав-членів. Опозиція

Великої Британії щодо європейської інтеграції впливає з внутрішньої політики Великої Британії, де, на відміну від ситуації в інших державах-членах, британські політики рідко дотримувалися чогось іншого, ніж трансакційний підхід до членства в ЄС. Таким чином, вихід Великої Британії може стати можливістю для подальшої інтеграції для решти ЄС. Хоча ЄС навряд чи розпадеться через вихід Сполученого Королівства, залишаються значні системні проблеми, не в останню чергу в Єврозоні та в умовах цілого ряду міжнародних тисків. Це означає, що вплив виходу Великої Британії на європейську інтеграцію буде визначатися балансом між двома наслідками. По-перше, успіх або невдача Великої Британії за межами ЄС і те, як це сприймається в інших державах-членах. По-друге, спроможність ЄС подолати свої системні виклики і таким чином продовжувати демонструвати громадянам ЄС, що, порівняно з іншими варіантами, він може відповісти на їхні політичні вимоги та надати ефективні рішення проблем, з якими вони стикаються [230, с.5].

Сьогодні інститут референдуму стає все більш звичним елементом британського політичного життя. Пряме волевиявлення громадян з метою вирішення найважливіших конституційних питань на регіональному та на національному рівнях вважається особливою подією, що стає нормою. Британський референдум про членство в ЄС викликав масу дискусій про доцільність та наслідки виходу Сполученого Королівства з ЄС, перспективи майбутньої взаємодії зі старими партнерами, необхідності серйозної структурної реформи самого ЄС. У набагато меншому ступені порушувалися проблеми конституційно-політичної модернізації самої Великої Британії. Тим часом, сам факт даного плебісциту, і особливо його результати продемонстрували, що фактичне заморожування в останні роки перетворень в цій сфері може привести до найсерйозніших наслідків.

Разом з тим, британська система державного управління історично базувалася не на прямій, а на представницькій демократії. У 1945 р. У. Черчилль запропонував провести референдум про збереження коаліційного

уряду і після закінчення Другої світової війни він зіткнувся з рішучим неприйняттям ідеї з боку лейбористів. «Я не згоден, аргументував свою позицію їх лідер К. Еттли, з введенням в наше національне життя такого далекого всім нашим традиціям інституту, як референдум, який занадто часто був інструментом нацизму і фашизму, інституту демагогів і диктаторів» [231, с.139]. Плебісцити різного рівня, що почастишали останнім часом, свідчать про очевидні проблеми у функціонуванні традиційних інститутів влади, слабкості і нерішучості сучасної політичної еліти. Невипадково, що ще в кінці 1970-х рр., англійський дослідник Т. Рейзон відзначав: «...Референдум являє собою драматичну зміну в сфері влади нашого суспільства. Парламент Великої Британії в цілому поступається правом вирішувати багато найважливіших питань» [232, с.6].

Інститут референдуму в Великій Британії став об'єктом палких дискусій. Слід зазначити, що, у Великій Британії не передбачена можливість ініціювання референдумів безпосередньо виборцями. Плебісцит можливий виключно на підставі спеціально прийнятого парламентського акту. Очевидно, необхідно і більш точно визначення характеру і суті питань, що виносяться на суд підданих британської корони. За фактом, усі референдуми, що вже відбулися на місцевому та національному рівнях, були пов'язані з істотними конституційними змінами. З іншого боку, далеко не всі проблеми подібного плану виносяться в Сполученому Королівстві на референдум. Наприклад, Акт про права людини 1998 р. [233] та Акт про конституційну реформу 2005 р. [234] не були санкціоновані всенародним голосуванням, а були прийняті в рамках традиційної парламентської процедури.

Друга найбільша конституційна проблема, щодо якої референдум про Брекзін став наймогутнішим каталізатором – взаємовідносини Лондона з Шотландією і Північною Ірландією. Ще в рамках передвиборної кампанії шотландські націоналісти, дотримуючись твердих проєвропейських позицій, не виключали повторного плебісциту про незалежність регіону в разі виходу Британії з ЄС [235]. У свою чергу, прем'єр-міністр Республіки Ірландія Е.

Кенні висловив побоювання, що сама постановка питання про можливий вихід Сполученого Королівства з європейського інтеграційного проекту завдасть шкоди мирному процесу в Північній Ірландії [236].

Більшість виборців в Шотландії і Північній Ірландії висловилися за збереження Великої Британії в складі ЄС, що в ще більшій мірі загострило сепаратистські тенденції в цих регіонах. Всього через два дні після волевиявлення громадян лідер шотландських націоналістів (Шотландська націоналістична партія) Н. Стерджен заявила: «Ми готові діяти рішуче заради єдності Шотландії і її прогресу. ... другий референдум про незалежність, безсумнівно, є варіантом, який повинен лежати на столі і який фактично вже лежить на столі» [237].

У свою чергу, один з лідерів католицької націоналістичної партії Шинн Фейн, оцінюючи підсумки плебісциту, зазначив: «Британський уряд тепер не має ніякого демократичного мандату на представлення Півночі (Північної Ірландії) в будь-яких переговорах з ЄС, і я вважаю, що голосування з питання про кордон є демократичним імперативом» [238]. Очевидно, що такі настрої висунуті в якості пріоритетних питань політичного порядку денного взаємини між центром і регіонами, стали ще більш заплутаними з урахуванням тієї обставини, що в Уельсі більшість громадян проголосувала за вихід Королівства з ЄС.

У законодавстві і в політичному житті Сполученого Королівства до останнього часу референдум грав незначну роль, за винятком референдумів місцевого рівня. Ідея загальнонаціонального референдуму, що користується популярністю в інших країнах, залишалася сторонньою британській конституційній моделі представницької демократії, в якій центральне місце займає Парламент. Деволюція регіонів і інтеграція з ЄС сприяли зміні ставлення до референдуму. У 2000 р. був прийнятий Акт про політичні партії, вибори і референдуми [239], що стосувався будь-якого референдуму на території Сполученого Королівства відповідно до приписів, які будуть встановлені для нього актом Парламенту (ст. 101), що свідчило про

наведення порядку в питаннях проведення і організації референдумів. Результат референдуму, що відповідно до законодавства означав «те чи інше рішення з будь-якого питання, винесеного на референдум» (ст. 106), є юридично обов'язковим. Незважаючи на рекомендаційний характер і обмежене застосування, референдум став важливим інститутом так званої територіальної конституції, яка регламентує відносини з регіонами [240]. Що стосується загальнонаціонального референдуму, то Акт про Європейський Союз 2011 р. передбачав його проведення в разі розширення компетенції або передачі додаткових повноважень Європейському Союзу (ст. 4), інших підстав для проведення референдуму в зв'язку з взаємовідносинами з ЄС не передбачалося [241].

В цілому, маємо констатувати, що Брекзїт виявився надважким завданням, яке треба було вирішувати на переговорах різного рівня: на наднаціональному – з ЄС, на міжнародному – з окремими державами-членами ЄС і третіми країнами, всередині країни – з адміністрацією Шотландії, Північної Ірландії та Уельсу. Результати Брекзїту в значній мірі залежали від переговорів з інституційними структурами ЄС та іншими державами. У той же час не було жодної сфери відносин, яку б не торкався Брекзїт. Уряд Т. Мей обрав варіант жорсткого Брекзїту, який передбачав, крім іншого, відмову від дії європейського права та юрисдикції Суду ЄС на території Сполученого Королівства. Оскільки Велика Британія дотримувалася дуалістичного підходу у взаємовідносинах міжнародного і внутрішнього права, для реалізації угоди про вступ Сполученого Королівства в ЄС і виконання зобов'язань, пов'язаних з дією в країні європейського права, був прийнятий Акт про Європейські співтовариства 1972 р., [242] в якому був передбачений механізм застосування норм іншого правового порядку – права ЄС – у внутрішньому праві Великої Британії. Скасування даного Акту означає припинення дії європейського права в правовій системі Великої Британії, що загрожує правовим хаосом у багатьох сферах. Зважаючи на те, що в Сполученому Королівстві діє 20 тисяч законодавчих

актів ЄС, і з огляду на обсяг вторинного законодавства, виконання даного завдання могло потребувати проведення грандіозної правової реформи, пов'язаної зі значними фінансовими витратами [242].

На підставі прерогативних повноважень, пов'язаних з веденням міжнародних справ, укладенням та розірванням договорів Сполученого Королівства, в Уряді з'являлася можливість скасувати дію значної кількості нормативно-правових актів. Згідно британської конституції прерогативні повноваження надають Уряду максимальну свободу дій і він може діяти без схвалення Парламенту і контролю з боку судів. Складнощі першого етапу Брекзиту полягали в тому, що для реалізації політичного рішення про вихід з Європейського Союзу були відсутні чіткі конституційні підстави. Тому був потрібний аналіз текстів різних джерел права, а також політичних чинників і тенденцій розвитку. У той же час суспільство не представляло справжнього змісту і масштабу Брекзиту. Виборці не були в належному ступені інформовані про це в ході референдуму і для значної більшості з них вихід з ЄС означав повернення контролю національним інститутам. Гасло «Повернемо контроль!» («Take back control») затьмарило не лише контраргументи противників Брекзита, а й інші аргументи його прихильників [243].

Тому, констатуємо, що в контексті інституту референдуму на сьогодні існує безліч правових і конституційних аспектів і проблемних наслідків. Для підтримки співпраці між Великою Британією і ЄС необхідно спрогнозувати зміни, які виникнуть внаслідок сецесії. Наприклад, після референдуму Британський фондовий ринок впав на 7,4%, різко знизився курс фунту [244]. Як бізнесу, так і громадянам ЄС доведеться пережити тривалий період невизначеності. Слід враховувати, що в деяких випадках потрібно укладення нових угод. Наприклад, комплексна торгова угода може мати на увазі більш трудомісткі, тривалі переговори і ратифікацію правил, в той час як всебічні угоди повинні бути узгоджені між 27 країнами і ратифіковані через 38 засідань Національних Зборів і Європейського парламенту.

Недосконалість процесуального порядку виходу з Європейського Союзу – не єдина правова проблема. Слід також враховувати наскільки вихід з нього Великої Британії представляє екзистенціальну загрозу для Сполученого Королівства. На думку багатьох британських правознавців, подібна сецесія може викликати ряд серйозних конфліктів між державами, що входять до складу Сполученого Королівства. Так, Перший міністр Шотландії, посилаючись на результати голосування шотландських виборців на референдумі, заявив, що «народ Шотландії бачить своє майбутнє в рамках Європейського Союзу» [245]. Тому ймовірність другого референдуму з питання про незалежність Шотландії значно зростає. Якщо громадяни Шотландії або Північної Ірландії проголосують за те, щоб залишитися в ЄС, вони повинні будуть вийти зі складу Сполученого Королівства. Поки важко передбачити як розвиватимуться події. Розпад Великої Британії може і не відбудеться у найближчому майбутньому, але ймовірність такого розвитку подій досить велика.

Правові казуси не обмежуються ст. 50 Лісабонського договору або Актом про Європейські співтовариства. Законодавство ЄС застосовується Великою Британією відповідно до актів про деволуції в Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії. Наприклад, в розд. 29 (2) (d) Акту про Шотландію 1998 р. [246] передбачено, що акти шотландського парламенту, які несумісні з законодавством ЄС, є «незаконними». Тому, незважаючи на те, що парламент Великої Британії може скасувати Акт про Європейські співтовариства, це не припинить застосування законодавства ЄС в інших державах Сполученого Королівства, але при цьому кожному з них необхідно буде внести відповідні поправки в своє законодавство. Процедура внесення таких поправок досить непроста, і їх реалізація може призвести до конституційної кризи. Не можна також не відзначити, що, хоча парламент Великої Британії має право вносити зміни до законодавчих актів інших держав у складі Сполученого Королівства, британський уряд не раз заявляв, що не має наміру приймати закони децентралізовано. Наприклад, відповідно до Конвенції Сьюелла для

застосування законів щодо Шотландії потрібно її законодавчу згоду. Дана Конвенція передбачає механізм врегулювання передачі повноважень і згадується в Меморандумі про взаєморозуміння між урядом Великої Британії і урядом Шотландії [247].

Таким чином, ініціатива Великої Британії вийти зі складу ЄС може мати наслідки, досить серйозні для всього Сполученого Королівства.

Таким чином, незважаючи на деякі економічні та політичні претензії громадян Сполученого Королівства, ключовим чином саме проблема безпеки і змін в світі вплинула на їхнє рішення про вихід з ЄС. Відтак, очевидно, що саме питання британської ідентичності, сукупно з питанням безпеки стали ключовими факторами, що викликали до життя як сам референдум, так і забезпечили його результати. Саме з цієї причини Брекзїт означає кризу єдиної європейської ідентичності, кризу європейської цілісності і єдності. Британське суспільство обрало «британскість» та британські ідеали, засновані на ідеї глобальної британської присутності в контексті Співдружності націй, а не європейські [248]. Можливо, успішна побудова європейської ідентичності є життєздатною лише у періоди стабільності та економічного зростання. Майбутнє європейської ідентичності залишається невизначеним, адже Євросоюз перестав бути ефективним інструментом вирішення та профілактики різноманітних проблем, а відсутність упевненості громадян ЄС у безпеці неминуче знижує кількість тих, хто цінує насамперед громадянство ЄС. Очевидно, тренд на євроскептицизм продовжиться. А в умовах звернення країн-членів ЄС до самих себе конструкт європейської ідентичності так і залишиться неясним і нестійким.

Отже, на даний момент вихід Великої Британії з Європейського Союзу має безліч наслідків, в тому числі правових і юридичних. Протягом найближчих років Великій Британії належить відокремити свою правову систему від європейської після 40 років єдності, і результат цього процесу на даний момент передбачити неможливо. Вихід Великої Британії також стане

серйозною перевіркою на міцність європейської правової системи, самих принципів роботи європейських інституцій.

2.2. Політичні та соціально-економічні передумови референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС

Британський референдум про членство в Європейському Союзі, незважаючи на сенсаційність його підсумків, з часом дозволить більш об'єктивно розглянути причини і приводи його проведення, виходячи з того, що наслідки здебільшого є проекцією спонукальних мотивів.

Після референдуму про вихід зі складу ЄС Прем'єр-міністр Великої Британії Т. Мей в березні 2017 р. повідомила керівництво ЄС про початок процедури виходу Великої Британії з ЄС відповідно до статті 50 Лісабонського договору. Після цього почалися переговори з приводу виходу Великої Британії з ЄС – Брекзїт, який планувалося завершити в квітні 2019 р. Однак в результаті протиріч між Великою Британією та ЄС, а також в парламенті Великої Британії процес затягнувся. Т. Мей була змушена подати у відставку, її наступником на посту прем'єр-міністра став один з активних прихильників Брекзїту Б. Джонсон. У підсумку оновлену угоду про Брекзїт, ратифіковану раніше всіма 27 країнами ЄС і Європарламентом, було підписано лише 17 жовтня 2019 р. В ніч з 31 січня на 1 лютого 2020 р. рівно о 23.00 за лондонським часом, коли закінчилася дія перехідного періоду по Брекзїту, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії офіційно вийшло зі складу Європейського Союзу [249].

В цілому, можна констатувати, що політичні та соціально-економічні передумови референдуму про «Брекзїт» мають глибокі історичні коріння. Тому історія взаємного відчуження між Великою Британією і ЄС була затяжною і складною. У 1960-х рр. з розпадом колоніальної імперії європейський напрямок виявився для Великої Британії важливішим за відносини з зарубіжними територіями. Членство в Європейському

економічному співтоваристві (ЄЕС), а згодом в ЄС для Великої Британії було вимушеним заходом за відсутністю альтернативи. Велика Британія все ж завоювала міцні позиції в інтеграційному угрупованні, але стала в ньому «незручним партнером», вимагаючи особливих умов. В країні постійно йшла гостра, як міжпартійна, так й внутрішньопартійна дискусія щодо подальшої європейської інтеграції Великої Британії.

Відносини між Великою Британією і ЄС ніколи не відрізнялися теплотою, і тому навіть численні пільги не змогли утримати британців в союзі. Брексит – це кінець довгої історії взаємного відчуження. Не дивлячись на той факт, що Велика Британія відіграла одну з провідних ролей у створенні Ради Європи в 1949 р., вона не відразу приєдналася до Європейського Співтовариства в межах процесу економічної інтеграції. Коли в 1957 р. підписувалися Римські договори, Велика Британія не виявила бажання приєднатися до країн-засновниць. На думку Ж. Моне, це була ціна перемоги у війні: «ілюзія Великої Британії, що можна зберегти все, що у неї було, і нічого при цьому не змінювати. Однак, реальність виявилася іншою. Наприкінці 1950-х рр. британська економіка виявилася однією з найслабкіших у Західній Європі, поступаючись за темпами зростання Франції, Німеччині та Італії» [250].

Отже, відчуження почалося ще до вступу Великої Британії до Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) в 1973 р. Двічі – у 1961 р. і у 1967 р. Велика Британія подавала заявку на вступ в ЄЕС, і обидва рази Франція накладала вето. Президент Франції Ш. де Голль побоювався, що британці відтіснять Францію з її владних позицій і допоможуть США посилити вплив в Європі [251]. На переконання Ш. де Голля Великій Британії притаманна глибоко вкорінена неприязнь до європейської інтеграції і більша зацікавленість у зв'язках зі США. Велика Британія змогла лише за президентства Ж. Помпіду набути членства у ЄЕС. Ж. Помпіду 23 квітня 1972 р. провів референдум, під час якого 68,3% французів висловилися за членство Великої Британії, Данії, Ірландії та Норвегії в об'єднаній Європі. Не

дивлячись на те, що саме Велика Британія прагнула набути членства в ЄЕС, вже через два роки після вступу до ЄЕС (5 червня 1975 р.) Велика Британія вперше винесла на загальнонаціональний референдум питання про членство країни в ЄЕС. Питання було сформульовано наступним чином: «Як ви думаєте, чи повинна Велика Британія залишатися в Європейському Співтоваристві (Спільному ринку)?» У референдумі взяли участь 64,5% виборців, з яких «за» збереження членства у ЄЕС висловилося 67,2% [250]. Однак, необхідно зазначити, що в 1975 р. британці чітко проголосували за те, щоб залишитися в ЄЕС. У той час королівство переживало нелегкі часи.

В цілому до кінця 1970-х рр. економіка Великої Британії перебувала в кризі, ціни на сиру нафту значно зросли, а зростання економіки сповільнилося. Політика економії консерваторів все більше заганяла робітничий клас у бідність, але багато британців вже тоді звинувачували в усьому Брюссель. І тому, в 1980-і рр. тодішній Прем'єр-міністр від партії торі М. Тетчер заклала основу для антиєвропейських настроїв, які живі і донині. Спочатку консервативний політик М. Тетчер поводитися досить проєвропейські, адже її країна повинна була бути присутньою на найбільшому внутрішньому ринку світу. Але політична інтеграція, до якої прагнуло ЄЕС, була для Великої Британії неприйнятною, а ідея передати національні компетенції Брюсселю «абсурдною». «Поверніть мої гроші!» – закричала М. Тетчер в 1979 році в бік Брюсселя і «виторгувала для своєї країни численні преференції» [251].

Отже, Велика Британія увійшла до складу ЄЕС на особливих умовах, які вона послідовно відстоювала. В цілому, Велика Британія не бажала приймати участь у більшості інтеграційних процесів. Наприклад, у 1984 р. уряду М. Тетчер після складних переговорів з ЄС вдалося досягти згоди на зменшення внесків країни до спільного бюджету ЄЕС, а у 1989 р. він відмовився підписати Хартію Європейського Співтовариства, що торкалася захисту соціальних прав працівників. Після інтеграції до складу ЄС, Велика Британія фактично продовжувала вікові традиції британської геополітики,

перешкоджаючи політичній консолідації Європи. Позиція М. Тетчер щодо неучасті Великої Британії у процесі політичної інтеграції була переглянута її наступниками [250].

У 1990 р. М. Тетчер довелося подати у відставку, але в британській політиці по відношенню до ЄС практично нічого не змінилося. У кращому випадку британців не цікавило, що відбувається по той бік Ла-Маншу. Але частіше вони проклинали бюрократів в Брюсселі і вважали, що їх королівство хочуть перетворити на колонію. Важливі кроки на шляху до інтеграції постійно зводилися нанівець позицією Великої Британії. Що б не обговорювалося, загальна політика в області зовнішніх відносин і безпеки, посада міністра закордонних справ від ЄС, організація центральної військової штаб-квартири, британці завжди були проти. Жодна країна не голосувала так часто проти ініціатив і законопроектів ЄС, як Велика Британія. Мінімальні соціальні стандарти, Європейський суд з прав людини тощо суперечать уявленням британців про «ощадливу державу». Для консервативних прихильників Брекзиту ЄС ніколи не був досить неоліберальним. Їх підтримувала права преса з її виключно агресивними кампаніями проти ЄС. Вагомий внесок у них вніс і сьогоднішній прем'єр-міністр Б. Джонсон. Так, наприклад, будучи кореспондентом газети «Дейлі телеграф» в Брюсселі, з кінця 1980-х рр. він постійно публікував різні вигадки з метою представити ЄС з негативної точки зору [251].

Змінивши у 1990 р. на посаді М. Тетчер новий прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор у 1992 р. підписав Маастрихтський договір. А при наступному за Дж. Мейджором прем'єрі Т. Блері (1997-2007), який був прихильником ідеї спільного європейського дому і спирався на абсолютну більшість в парламенті. Велика Британія мала можливість стати у 1999 р. членом «зони євро». Однак саме в цей період євроскептики в обох провідних політичних партіях виступили з різкою критикою кроків, спрямованих на поглиблення подальшої участі Великої Британії в процесі політичної інтеграції з ЄС. Зокрема, вони звинувачували уряд у підриві повної і

абсолютної незалежності парламенту. У цьому контексті міністр фінансів в уряді Т. Блера і майбутній прем'єр Г. Браун (2007-2010) заявив, що у випадку вступу Великої Британії до «зони євро» він піде у відставку [250].

Посилення позицій євроскептиків відбувається за часів прем'єрства Д. Кемерона (2010-2016). Політик намагався підвищити свій електоральний рейтинг і намагався провести превентивні заходи з метою завоювання голосів виборців, а також попередження розколу всередині консерваторів у січні 2013 р. пообіцяв, що у випадку перемоги консерваторів на парламентських виборах 2015 р. новий уряд проведе переговори з ЄС щодо більш вигідних умов продовження британського членства в ЄС і після чого проведе референдум щодо членства у ЄС. До цього необхідно додати те, що Д. Кемерон залишив для себе можливість для змін, обумовивши позицію уряду з питання членства результатами переговорів з керівництвом ЄС. З цієї точки зору, час для тиску Великої Британії на керівництво ЄС було обрано надзвичайно вдало: боротьба за збереження членства Греції в ЄС повинна була спонукати керівництво ЄС, а також уряди провідних держав-членів піти на поступки Великій Британії [250].

Слід підкреслити, що Д. Кемерон перед референдумом 2015 р. домігся для країни додаткових винятків з правил, у тому числі обмеження соціальних пільг для низькооплачуваних працівників з інших країн ЄС. Крім того, було визначено, що Сполучене Королівство може не брати участь в подальших заходах щодо інтеграції. Але все було безрезультатно: 23 червня 2016 р. майже 52% виборців проголосували за вихід з ЄС. Для Д. Кемерона це означало кінець політичної кар'єри. У наступні роки він усамітнювався в своєму садовому будиночку, щоб написати книгу, і намагався уникати журналістів. У книзі мемуарів «Для запису» (For the Record) він жорстко поквитався з консервативними прихильниками Брекситу. Д. Кемерон заперечує, що в наслідках референдуму є хоч частина його провини. Єдине, в чому на думку экс-прем'єра його можна дорікнути, так це в тому, що він «вів

себе як благородний державний діяч, в той час як табір прихильників виходу з ЄС безсоромно поширював брехню» [251].

Автор дисертаційного дослідження в цілому підтримує тезу більшості учених і аналітиків про те, що більшість громадян Великої Британії проголосувала всупереч міркувань здорового глузду і економічної доцільності. Багато хто просто не усвідомлював, що саме вони робили. Масштаби демагогії і неправдива пропаганда, яка транслювалася ЗМІ, призвели до того, що мільйони людей повелися нерационально тому, що інформацією маніпулювали та фальсифікували. Важко уявити, що громадяни Англії та Уельсу, на відміну від жителів Шотландії і Північної Ірландії, більшість яких вирішили залишитися в ЄС, усвідомлено діяли собі на шкоду. З цієї точки зору ті, хто формує громадську думку, політики, експерти, журналісти, аналітики, несуть велику відповідальність.

Європейський Союз є найбільш вдалим інтеграційним проектом сучасного світу, який зміг створити простір безпеки для всіх учасників. Його громадяни в цілому схвалюють комунітарну політику. Але в контексті численних криз ЄС вже не може залишатися таким же привабливим простором безпеки для всіх своїх учасників. Так, відсутність впевненості британців в тому, що ЄС здатний забезпечувати економічну і політичну безпеку, вирішувати міграційні проблеми на тлі ідентифікаційних пошуків британців є найважливішими причинами референдуму 2016 р. Британці завжди виявляли невдоволення щодо фінансових та економічних взаємодій всередині ЄС. Велика Британія – це один з десяти членів ЄС, який вносив до бюджету більше, ніж отримувал натомість.

Внески Великої Британії в ЄС, в першу чергу, йшли на підтримку нових менш заможних членів ЄС зі Східної Європи. Ці проблеми служать своєрідним тлом, що сприяло накопиченню роздратування британців ЄС. Більш того, у Великій Британії завжди сприймали європейську інтеграцію як спосіб вирішення внутрішніх проблем, що дозволяло Великій Британії грати важливу роль в європейських справах. Питання будівництва безпечного

простору ЄС багато в чому пов'язане з визнанням британцями своєї європейської ідентичності. Це питання постало дуже гостро в зв'язку з міграційною кризою [252].

Важливою причиною виходу Великої Британії з ЄС є те, що британці як зразок демократії вказують на власну державу. Зростання кількості британців, які перестали ідентифікувати себе з ЄС, відбувалося поступово, починаючи з фінансової кризи в 2008 р. У 2012 р. вже тільки 42% британців заявляли про свою прихильність ЄС і свою «європейськість», виказавши недовіру комунітарній демократії, а в 2014 р. їх кількість скоротилася до 39% [253]. У свою чергу невдоволення британців викликало зростання імміграційних потоків. Уже в 2013 р. понад 56% підданих Сполученого Королівства заявили про необхідність серйозно обмежити імміграцію в країну. У 2015 р. більша частина респондентів назвала міграційну проблему ключовою для країни [254].

У цьому контексті необхідно підкреслити, що саме в останні 10 років британців торкнулася саме небажана внутрішня міграція в рамках ЄС, яка і є однією зі спонукальних причин виходу Великої Британії зі складу ЄС. 1 травня 2004 р. в ЄС увійшли 8 країн Прибалтики і Центральної Європи, в 2007 р. до них приєдналися Болгарія та Румунія, в 2013 р. – Хорватія. За прогнозами експертів, міграція з цих країн до Великої Британії не повинна була перевищити 15 тис. осіб, але вони не справдилися: чисельність мігрантів з цих країн становила сотні тисяч. Коли влітку і восени 2015 р. країни Південної і Центральної Європи не впоралися з потоком близькосхідних мігрантів з Туреччини і в Європу хлинув потік біженців, Велика Британія залишилася осторонь, хоча проблеми на кордоні мали місце. До літа 2015 р. на околицях м. Кале остаточно сформувалося містечко з 5-10 тис. нелегальних іммігрантів з Північної Африки і Близького Сходу. Вони періодично, цілими групами (до 2 тис. чоловік), намагалися через тунель під Ла-Маншем проникнути до Великої Британії. 24 серпня 2015 р. група

нелегальних мігрантів навіть заблокувала рух поїздів в тунелі під Ла-Маншем [255].

Після терактів в Лондонському метро в 2005 р. опитування громадської думки фіксували постійне зростання правих настроїв і негативного ставлення населення країни до міграції з ЄС і зовні країн ЄС. У січні 2013 р. більше 75% британців виступали за зниження міграції, за збільшення – менше 5%. 75% опитаних вважали, що мігранти ускладнюють отримання соціальних послуг, 2/3 респондентів бачили в присутності мігрантів загрозу ринку праці. Ні лейбористи, ні консерватори проблему міграції, незважаючи на всі передвиборні обіцянки, так і не вирішили. В кінці 2014 р. торі самі були змушені визнати провал міграційної політики. Заходи, вжиті консерваторами для зниження рівня міграції в 2010-2014 рр., не носили кардинального характеру, тому що британська економіка потребувала підживлення дешевими трудовими ресурсами. Консерватори в 2010-2014 рр., як і лейбористи в 1997-2010 рр., були змушені шукати золоту середину між силами, зацікавленими в припливі мігрантів, і тими, хто бачить в мігрантах загрозу [255].

І навіть якщо міграції в країну не буде зовсім, демографічні тенденції не залишають жодних шансів корінному населенню. Прогнозується, що 10 млн. мігрантів та їхніх нащадків у сучасній Великій Британії замістять британців за 3-4 покоління, що може статися набагато швидше, тому що зовсім приплив мігрантів не зупинити, не дивлячись на те, що в країні існує потужне міграційне лобі. Таким чином, безпосереднього зв'язку між міграційною кризою в ЄС і референдумом про вихід Великої Британії з ЄС немає. Втім, у глобальному плані, на цивілізаційному рівні зв'язок, звичайно, простежується. Велика Британія належить до числа розвинених країн, у неї безліч схожих з континентальними державами проблем в області демографії, соціальної сфери, найтісніші економічні і політичні зв'язки з континентом. ЄС до міграційної кризи і Велика Британія до референдуму йшли, зрозуміло, різними шляхами. Питання про вихід з ЄС було піднято в країні задовго до

кризи з мігрантами в ЄС. Дані події збіглися, але збіг не можна назвати закономірним.

Наступною головною причиною стало те, що британці, як і багато хто, вважають, що бюрократія ЄС в принципі не здатна задовільно вирішувати завдання безпеки. У цьому контексті критичні висловлювання Брюсселя щодо британського уряду в британському суспільстві розцінюються як втручання у внутрішні справи країни. При цьому особливі претензії прихильники Брекзиту висували Європейській Комісії [256]. Тому британці заявляли про те, що вихід Великої Британії з ЄС означає повернення до істинної парламентської демократії і економічного прогресу [267].

У контексті нашого дослідження необхідно нагадати, що британська еліта завжди стримано ставилася до проведення референдумів, вважаючи, що це послаблює авторитет парламенту і створює можливості для маніпулювання настроями в суспільстві. Як зазначалося в історії Великої Британії було усього три загальнонаціональних референдумів – 1975 р., 2011 р. і 2016 р.

Євроскептики були стурбовані втратою країною національного суверенітету та ідентичності, незадоволені соціальною моделлю ЄС в дусі соціал-демократії. Єврооптимісти вважали самоізоляцію від континенту згубною для країни. Логіка інтеграції вела до поглиблення не тільки економічного співробітництва, а й політичного, що викликало у Великій Британії піднесення євроскептицизму в умовах економічної кризи 2008-2009 рр., кризи Єврозони і міграційної кризи.

На цьому тлі прем'єр-міністр Д. Кемерон був змушений провести референдум про членство Великої Британії в ЄС. Підсумки референдуму продемонстрували розкол британського суспільства: трохи більше половини британців проголосували за вихід країни з ЄС. Країна роз'єднана по соціальним, військовим та регіональним ознакам. За Брекзит голосували не тільки соціально вразливі, але і соціально благополучні верстви населення. Як результат процесів глобалізації виникають проблеми, що пов'язані з

імміграцією та зростанням економічної потужності Китаю. Політичні наслідки Брекзиту серйозні, про що свідчить те, що Шотландія, проголосувавши за ЄС, націлена провести новий референдум про незалежність, Північна Ірландія побоюється закриття кордону з Ірландією. На політичній арені боротьба між євроскептиками і єврооптимістами не припинилася. Спадкоємиця Д. Кемерона на посаді глави кабінету, Т. Мей (2016-2019) була змушена оголосити дострокові парламентські вибори, розраховуючи зміцнити позиції правлячої партії і прихильників своєї лінії в ній напередодні складних переговорів про умови виходу Великої Британії з ЄС.

Відтак, прихід до влади у Великій Британії у 2010 р. Консервативної партії на чолі з Д. Кемероном зазначив переоцінку зовнішньополітичних орієнтирів країни у світовому співтоваристві. Уряд Великої Британії вперше з 1990-х рр. намітив новий зовнішньополітичний курс, який мав на увазі нарощування політичної активності Великої Британії на міжнародній арені, а також можливість більш кардинально впливати на формування глобального порядку денного. Відштовхуючись від нової зовнішньополітичної стратегії, консерватори, незважаючи на фінансово-економічну кризу, прагнули зберегти за Великою Британією статус однієї з провідних світових держав. Очікувалося, що Велика Британія буде активна одночасно на європейській і міжнародній аренах. Примітно, що новий коаліційний ліберально-консервативний уряд на відміну від уряду лейбористів намагався «вивести Велику Британію з тіні», щоб вона могла відстоювати власні інтереси в зовнішньому середовищі, далеко не завжди збігається з інтересами Брюсселя, незважаючи на те, що сама є частиною об'єднаної Європи.

Вважалося, що тільки такий підхід здатний забезпечити збереження індивідуальної присутності Великої Британії в міжнародній політиці як держави з глобальною відповідальністю і залученістю, незважаючи на послідовне зміцнення «інституційної конструкції». До того ж, ЄС був тим утворенням, яке претендувало на провідну роль у світовій спільноті, але весь

час стикалося з низкою розбіжностей з боку окремих держав-членів ЄС. Велика Британія з приходом до влади Консервативної партії 12 травня 2010 р. пішла новим шляхом розвитку, названого глобальною залученістю [258].

Із заяв британського міністра закордонних справ У. Хейга ставало зрозуміло, що Лондон буде прагнути зайняти першорядне місце при вирішенні питань європейського значення. Так, Велика Британія відкрила нову сторінку своєї зовнішньої політики. Велика Британія з прийняттям нового зовнішньополітичного курсу вирішила вести більш активну політику і застосовувати різні важелі тиску на європейську спільноту. Одним з таких способів просування британських інтересів можна вважати промову Д. Кемерона в січні 2013 р. про референдум і перегляд членства Великої Британії в ЄС. Безумовно, британський прем'єр-міністр використовував дискусії про вихід Великої Британії з ЄС для того, щоб Європарламент і провідні європейські держави прийняли його пропозиції щодо реформування ЄС [258].

Вихід Великої Британії з ЄС довгі роки залишався гіпотетичною перспективою і значним ризиком для об'єднання. Свого часу особливу неприязнь до євроінтеграції Великої Британії мав перший президент П'ятої республіки Франції генерал Ш. де Голль. Саме він блокував ініціативи прийняття Великої Британії в інтеграційні об'єднання на континенті в 1960-і рр. Велика Британія стала одним із засновників ЄС в 1992 р, і з тих пір невдоволення європейською бюрократією, що зростає, відсутність виборності ряду загальноєвропейських структур відрізняли ставлення пересічних британців, особливо англійців, до ЄС і перспективам членства Сполученого Королівства в цій організації. Обмеження незалежності Великої Британії в ЄС загальноєвропейським законодавством і ключова роль в об'єднанні традиційних економічних конкурентів Великої Британії, а саме Франції і Німеччини, а також їх тісні відносини з іншими країнами Західної Європи також зумовили негативне ставлення до ЄС у Великій Британії [258].

Слід також зазначити, що суттєво зросли ризики для ЄС як інтеграційного об'єднання зі світовою фінансово-економічною кризою 2008-2012 рр., наслідки якої, в певній мірі, і зумовили кризу Єврозони. Найбільш гостро криза проявилася в південному поясі ЄС, зокрема, в Італії, Греції, Іспанії, а також в Ісландії та Ірландії. У світлі того, що відбувалося до 2013-2014 рр. майже вчетверо зросли відрахування Великої Британії в ЄС в порівнянні з 2008 р. з урахуванням деяких послаблень для Великої Британії, на які пішли європейські країни [259].

Внаслідок кризи Єврозони питання про проведення референдуму про членство Великої Британії в ЄС стало одним з ключових у внутрішньому порядку денному. Британці також були незадоволені тим, що думка Великої Британії нерідко не приймалася всерйоз іншими членами ЄС та європейськими структурами. У лютому 2016 р. на засіданні Європейської Ради було досягнуто домовленості з Великою Британією з питань збереження її членства в ЄС, реформування об'єднання: Велика Британія отримала можливість не брати участь в подальшій політичній інтеграції, гарантії поваги суверенітету країни, захист від дискримінації країни, що не входять в зону євро, обмеження еміграції до Великої Британії, підвищення конкурентоспроможності ЄС, зокрема, за допомогою зниження регулювання бізнесу та рівня бюрократії. Раніше саме питання обмеження міграції було найбільш спірним у відносинах Великої Британії та ЄС [260].

У зв'язку з цим відзначимо, що 28 травня 2015 р. уряд Д. Кемерона вніс на розгляд Палати громад питання відносно проведення до кінця 2017 р. референдуму з приводу подальшого членства в ЄС. 10 листопада 2017 р. Д. Камерон повідомив голову Європейської Ради Д. Туска про вимоги Великої Британії щодо проведення реформ в ЄС. Вказані вимоги можна поділити на наступні позиції:

– інтеграція і суверенітет: Велика Британія вимагала від ЄС, аби основна мета інтеграції, створення міцного союзу, не поширювалася на Велику Британію, що дозволяло останній не брати участь у подальшій

політичній інтеграції. Уряд Великої Британії також вимагав створення так званої системи «червоної картки», яка б дозволяла національним парламентам скасовувати або накладати вето на директиви ЄС;

– конкурентоспроможність: Велика Британія вимагала розширення рамок дії спільного ринку і обмеження «брюссельської бюрократії»;

– соціальна допомога: уряд Кемерона вимагав запровадження механізму «екстреного гальмування», який би дозволив Великій Британії обмежувати доступ мігрантів до її соціальних благ;

– відносини між Євросоюзом та рештою держав ЄС: Велика Британія, що зберігала власну валюту, вимагала права вето на монетарні рішення, що приймаються в зоні євро, а також гарантій того, що заходи стосовно створення фінансового союзу не будуть диктуватися країнам, що не входять до зони євро. Велика Британія також вимагала гарантій того, що вона не буде зобов'язана надавати екстрену фінансову допомогу країнам Євросоюзу. Фактично Велика Британія хотіла запровадити принцип мультивалютності ЄС. Якщо б ЄС погодився на цю вимогу, це б означало визнання неможливості домогтися об'єднання всіх держав-членів ЄС в Євросоюз [250].

Слід підкреслити, якщо в ЄС і столицях його провідних держав-членів ці вимоги були сприйняті як неприйнятні, а проведення референдуму – як погроза, то однопартійці Д. Кемерона навпаки були обурені тим, що озвучені вимоги щодо реформування ЄС були недостатньо серйозними. Позицію ЄС висловила экс канцлер Німеччини А. Меркель, на думку якої всі країни ЄС прагнуть зберегти членство Великої Британії, але не всі готові прийняти її умови. Оскільки всі інші держави-члени усвідомлювали, що навряд чи досягнуть таких преференцій, яких отримала Велика Британія, то ніхто всередині ЄС не був проти укладання угоди між Великою Британією і ЄС [250].

Необхідно зазначити, що ще до початку офіційних переговорів з ЄС у Великій Британії розгорілася гостра внутрішньополітична боротьба, і в хід йшли заборонені прийоми. Наприклад, надбанням гласності стало прохання

президента Конфедерації британської промисловості (КБП) до уряду не «заграватися» з переговорною позицією, не виставляти надмірно амбітні вимоги і не провокувати розлади з ЄС [261]. Скандальність ситуації полягала в тому, що КБП мала б висловити свою думку після завершення переговорів з ЄС. Переговори Великої Британії з ЄС про зміну умов її членства в інтеграційному угрупованні вступили у вирішальну стадію: Д. Кемерон направив офіційний лист Голові Європейської ради Д. Туску [262] з пропозиціями Сполученого Королівства і обґрунтував свою позицію публічно [263].

Відправні пункти Великої Британії на переговорах зводилися до наступного: 1. в ЄС повинні визнати права країн, що не входять в зону євро, і не дискримінувати їх; 2. надати більше повноважень національним парламентам; 3. звільнити Британію від зобов'язання просуватися до «більш тісної інтеграції», як записано в Лісабонському договорі (тобто до європейської «супердержави», для чого потрібно змінити Лісабонський договір, що було нереалістично); 4. надати право Великій Британії обмежити соціальні права приїжджих з інших країн ЄС (на виплату допомоги їм та їхнім дітям). Якщо Д. Кемерон в якості першочергових заходів висунув фінансові питання і парламентського суверенітету – пункти 1 і 2, то британців більше хвилювали проблеми імміграції. Здебільшого британці бажали б зберегти доступ до європейських ринків, але не брати участі в політичному союзі (вимоги 3 і 4 в листі Д. Кемерона) [264].

Відтак, після декількох місяців переговорів уряду Д. Кемерона вдалося укласти 19 лютого 2016 р. угоду з ЄС про особливий статус Великої Британії, що дало підстави Д. Кемерону заявити про підтримку збереження членства Великої Британії в ЄС і призначення референдуму на 23 червня 2016 р. Остаточна Угода включала в себе три блоки, які в значній мірі відповідали вимогам, що були зазначені вище:

– Велика Британія запроваджує обмеження щодо доступу до системи соціального забезпечення для трудових мігрантів з ЄС. Протягом чотирьох

років з дня прибуття нові мігранти не будуть отримувати ніякої соціальної допомоги. Це означає, що трудовим мігрантам необхідно мати власні накопичення, а також заручитися гарантією роботодавця про прийом на роботу з терміном не менше ніж на чотири роки;

– британська фінансова система здобула незалежність від Європейського Центробанку, проте Велика Британія не отримала право вето на монетарні рішення Єврозони;

– Велика Британія має право не брати участь у процесах європейської інтеграції, якщо це суперечить її інтересам [250].

Отже, уряд Великої Британії домогся того, за що боролися прихильники Брекзиту. Вважалося, що Угода, яку підтримала Європейська Рада, набуде чинності лише за умови, що Велика Британія за підсумками референдуму залишиться в ЄС. При цьому колишній канцлер Німеччини А. Меркель зауважила, що угода з Великою Британією не повинна перешкодити більшій інтеграції держав-членів «зони євро». Після підписання угоди лідери найбільших політичних сил Великої Британії прийняли рішення відкласти суперечки і об'єднатися в інтересах збереження членства Великої Британії в ЄС. До цієї агітації також долучилися різні громадські діячі, вчені, політологи, соціологи, економісти, діячі культури та лідери провідних країн консолідованого Заходу. За таких умов Д. Кемерон дозволив своїм міністрам агітувати за вихід з ЄС. Однак слід зазначити, що напередодні референдуму опитування громадської думки не давали однозначної відповіді, який шлях оберуть британці [250].

Політичний клас Великої Британії, правляча еліта не була монолітна, і різні групи інтересів не змогли дійти згоди щодо ступеня участі країни в євроінтеграції. Звідси і виникла ідея провести референдум – звернутися до форми прямої демократії, як і в 1975 р. – «розрубати гордіїв вузол». Система стримувань і противаг, яка складалася століттями для примирення позицій сторін, методи представницької демократії в зразковій, як раніше вважалося, англосаксонській демократії, були відкинуті. Д. Кемерон вдався до засобу

прямої демократії, винісши питання про відносини Великої Британії з ЄС з партійних кулуарів на референдум. У січні 2013 р. Д. Кемерон дав обіцянку провести референдум, прагнучи заспокоїти євроскептиків у власній партії, щоб не допустити розкол в ній напередодні парламентських виборів 2015 р. Частина партійної еліти консерваторів постійно і запекло виступала за парламентський суверенітет країни, а розколоті партії вибори не виграють.

Друге завдання Д. Кемерона полягало в тому, щоб запобігти відтоку виборців-торі до Партії незалежності Сполученого Королівства (ПНСК, UKIP) Н. Фараджа. ПНСК, однозначно виступаючи за вихід Великої Британії з ЄС, набирала голоси. Вона акумулювала невдоволення населення рівнем імміграції та з самого початку виступала за верховенство національного парламенту, що походило з самої її назви – Партія незалежності Сполученого Королівства. Відзначимо, що ПНСК послідовно нарощувала політичну вагу на виборах за пропорційною системою (на виборах в Європарламент в 2014 р. вона обійшла і торі, і лейбористів). Однак мажоритарна виборча система не дозволяла їй увійти в національний парламент. Останнє особливо симптоматично, оскільки при мажоритарній системі поширене так зване тактичне голосування [265].

Таким чином, можна припустити, що вплив ПНСК був набагато сильнішим за частку її голосів на виборах (на виборах 2015 р. вона отримала понад 12% голосів виборців і лише 1 місце в парламенті). Звідси зрозумілі результати референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС за системою простої більшості: невдоволення знайшло вихід при можливості, що з'явилася. Звісно ж, що Д. Кемерон не припускав, що йому доведеться виконати обіцянку. Справа в тому, що референдум неможливо було провести, поки уряд мав коаліційний характер (тобто до виборів в травні 2015 р.), оскільки в нього входила «проєвропейськи» налаштована Партія ліберальних демократів. До того ж, задовго до виборів всі опитування громадської думки вказували на те, що за їх підсумками жодна з партій не отримає більшість. Звідси випливало: уряд знову буде коаліційним (з

консерваторами або без), що звільняло б Д. Кемерона від обіцянки. Однак, Консервативна партія здобула переконливу перемогу на виборах, сформувала однопартійний уряд, і Д. Кемерону, який виграв вибори, довелося виконувати обіцянку.

Таким чином, саме Прем'єр-міністр, намагаючись вирішити вузькопартійні завдання, з точки зору євроскептиків, поставив під удар стратегічні інтереси країни через те що, на його думку, Велика Британія повинна була залишитися в ЄС. Прем'єр вже однопартійного уряду перетворився на заручника власних маневрів для вирішення тактичних завдань, причому поле для них подовжувало звужуватися. Уряд консерваторів, виконуючи передвиборчу обіцянку, вніс в парламент законопроект про референдум, але спробував технічними деталями сприяти позитивному результату голосування по членству Великої Британії в ЄС. Саме формулювання питання референдуму спочатку приховано підштовхувала до позитивної відповіді: «Сполученому Королівству залишитися членом ЄС?». Однак, євроскептики і опозиція в парламенті його змінили: «Сполученому Королівству залишитися в ЄС або вийти з ЄС?». Подібне формулювання призвело до певного зниження частки прихильників членства Великої Британії в ЄС. Іншим чинником виявилися строки оголошення референдуму. Прем'єр-міністр припускав оголосити про дату референдуму за 4 тижні. Однак опозиція – Лейбористська партія, Шотландська національна партія, а також євроскептики – торі домоглися того, щоб уряд не зміг провести «поспішний» референдум, тобто в момент сприятливої для себе політичної кон'юнктури: про дату референдуму уряд мав оголосити за 4 місяці до голосування [265].

Тим часом, колишні прем'єри від Лейбористської партії Великої Британії (ЛПВ) – Т. Блер і Г. Браун, активно виступали за те, щоб Велика Британія залишилася в ЄС. Партія ліберальних демократів (ПЛД) і Шотландська національна партія (ШНП) вели кампанію за членство Великої Британії в ЄС. Що стосується громадської думки, то британці в більшості

вважали, що референдум щодо членства Великої Британії в ЄС необхідний («за» – понад 60%, «проти» – 24%) [265].

Основним аргументом Д. Кемерона для внутрішньої аудиторії було те, що членство Великої Британії в ЄС – це питання не тільки економічної, а й національної безпеки країни: Велика Британія не повинна підкорятися правилам інших (подібно Норвегії по відношенню до ЄС) замість того, щоб самій їх встановлювати. Отже, Велика Британія повинна залишитися в ЄС. Євроскептики на переговорні вимоги Великої Британії (лист Д. Кемерона Д. Туску) відповіли скепсисом: «І це все?» [266]. Д. Кемероном були незадоволені і прихильники ЄС – завищені вимоги, і його противники – занадто малі вимоги. Справа не стільки в самій суті компромісних домовленостей з ЄС, яких досяг прем'єр-міністр в лютому 2016 р., скільки в їх сприйнятті в країні. Ні «твердих» євроскептиків, ні «твердих» єврооптимістів переконати було неможливо [267].

Відтак, Брекзїт став симптомом протесту проти правлячого політичного класу, проти нерозрізненості політичних партій. В особистостях Н. Фараджа і Дж. Корбіна прості громадяни побачили можливість реалізувати запит на щирість і відкритість у політиці, на те, щоб називати речі своїми іменами. Економісти займалися проблемою бідності, але не займалися проблемою нерівності доходів. Передбачалося, що оскільки ВВП зростає, то кожен так чи інакше буде отримувати все «більший шматок». Акцент на обсягах виробництва підкріплював цю концепцію соціального світу, а акцент на доходи піднімає загрозу соціальним конфліктом питанням про те, хто скільки отримує і за що [268].

За обсягом економіки і ролі в міжнародних відносинах Велика Британія безперечно відноситься до світових держав. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне підсумки британського референдуму розглядати в трьох площинах: в глобальному сприйнятті, в регіональному вимірі, в національних рамках. У глобальних масштабах британська економіка являє собою системоутворюючий елемент світової економіки по ряду критеріїв.

Так, Міжнародний валютний фонд (МВФ) визнає британський фунт стерлінгів, поряд з доларом США, євро, японською ієною, китайським юанем, однією з п'яти валют, що мають глобальне застосування і вільно використовуються та конвертуються по всьому світу. Обсяг і темпи зміни британського ВВП значимі для визначення обсягу і динаміки глобального ВВП. Лондонський Сіті уособлює собою найбільший фінансовий центр світу. Логічно припустити, що дані обставини враховувалися при висуненні ідеї провести у Великій Британії референдум про членство в ЄС. На користь припущення говорить, зокрема, те, що ініціатором ідеї виступила партія консерваторів, яка представляє інтереси великого капіталу. Отже, референдум повинен був сприяти вирішенню проблем, що стоять перед великим, перш за все, фінансовим капіталом не тільки у Великій Британії, але і в світовому масштабі.

Зокрема, допустима гіпотеза, що британський референдум міг служити інструментом зондування того, чи не може переформатування регіональних економічних угруповань стати стимулом пожвавлення світової торгівлі, перетоку інвестицій і, отже, активізації динаміки світової економіки. Це припущення підтверджує і те, що британському референдуму передувало підписання 4 лютого 2016 р. угоди про Транстихоокеанське партнерство (ТТП), яку його учасники подають як принципово нове явище в світовій торгівлі і глобальній економіці, здатне різко підвищити конкурентні переваги країн-учасниць.

Інша гіпотеза глобального призначення британського референдуму може полягати в тому, що йому було визначено сприяти розчищенню світового фінансового ринку. Мова йде, перш за все, про такі його сегменти, як фондовий, ф'ючерсний, валютний і борговий. Так, інформаційні спекуляції, експертні оцінки, прогнози, породжені підготовкою до британського референдуму щодо членства в ЄС і його підсумками, привели до того, що фіктивний капітал, тобто капітал, існуючий віртуально, але який реально впливає на світову економіку, помітно зменшився в обсязі.

Доречною здається також гіпотеза про те, що британський референдум може відображати боротьбу тенденцій управління світовою економікою. Головними з них вбачаються дві: американська – дерегулювання, і європейська – централізація. Уподобання американців до дерегулювання представляються обґрунтованими, оскільки основу економіки США складають ТНК, яким освоєння внутрішнього і, особливо, зарубіжних ринків бачиться в обмеженні державного втручання. Європейці ж прагнуть підвищити конкурентоздатність своїх компаній за рахунок їх консолідації під егідою ЄС і в їхньому протистоянні експансії американських корпорацій. Підсумки британського референдуму можна розцінити як поразку європейської тенденції, зрозуміло, що тимчасову, в тому сенсі, що суперництво між зазначеними тенденціями триватиме. Відокремлення Великої Британії від ЄС означає не тільки і не стільки ослаблення ЄС, маючи на увазі його структуру і міжнародні позиції. Не менш значущим є те, що, вийшовши з ЄС Велика Британія може отримати статус самостійного центру сили в Європі і світі. Вже зараз очевидно, що окремий британський центр сили не буде протистояти США в підтримці та зміцненні концепції атлантизму. Швидше за все, неофіційне поняття «англосакси» може трансформуватися в реалію, а ці країни будуть прагнути до ролі домінуючого чинника у світовій політиці. У цьому контексті феномен британського референдуму відображає процеси і в сфері взаємовідносин розвинутих країн з країнами, що розвиваються. Мова йде про те, що, з одного боку, країни, що розвиваються спонукають копіювати досягнення розвинених країн і покращувати своє становище. З іншого, економічне зміцнення країн, що розвиваються, об'єктивно звужує можливості провідних економік на світових ринках, що не безрозмірні і здатні поглинути тільки певну кількість товарів і послуг. Відповідно, провідні країни повинні шукати варіанти підвищення своєї конкурентоспроможності [269].

Таким чином, очевидно, що незважаючи на деякі економічні та політичні претензії Великої Британії, ключовим чином саме проблема

безпеки, міграції, ідентичності, фінансово-економічна криза, а також трансформаційні процеси в світі вплинули на рішення Великої Британії про вихід з ЄС. Британське суспільство обрало не європейські, а британські ідеали, засновані на ідеї глобальної британської присутності в контексті Співдружності Націй. Свого апогею антиєвропейські настрої досягли в цілеспрямованій компанії з дезінформації з табору прихильників виходу перед референдумом. Ностальгія за блиском минулих епох перетворилася на прагнення Великої Британії повернути минулу міць і вплив на світовій політичній арені.

2.3. Значення і наслідки Брекзиту для перспектив розвитку Великої Британії та ЄС

В осяйній перспективі проявляться як негативні, так і позитивні наслідки Брекзиту для політичного та соціально-економічного розвитку Великої Британії та ЄС, що в свою чергу вплине на трансформаційні процеси в межах усієї системи міжнародних відносин. На сьогодні чимало науковців і політиків заявляють про ірраціональність Брекзиту, який на їхню думку став надзвичайною подією. У стані потрясіння знаходиться політична і соціально-економічна сфера, особисті та громадські, національні та міжнародні плани і очікування. Істотно розширилося поле невизначеності, що надзвичайно ускладнює прийняття раціональних рішень. Більш ніж будь-коли висока потреба в кардинальній зміні інститутів, зокрема регулювання політичних та соціально-економічних процесів – від прийняття важливих політичних рішень до питань, що пов'язані з торговим законодавством та транскордонним переміщенням робочої сили, що трансформує сучасну систему міжнародних політичних і економічних відносин.

Необхідно відзначити, що дослідження з приводу наслідків Брекзиту найчастіше стосуються питань про короткострокові його наслідки. Серед основних питань виділяються такі: наскільки сильно впаде ВВП у Великої

Британії та ЄС, наскільки зросте безробіття; чи продовжить падати фунт і зміцниться швейцарський франк; чи відокремиться Шотландія та Північна Ірландія від Великої Британії і вступить самостійно до ЄС; скільки іммігрантів зі Східної Європи покинуть Велику Британію; наскільки впадуть ціни на нерухомість в Лондоні тощо [249].

Короткострокові питання безумовно важливі, але хотілося б привернути увагу до питання, більш важливого в контексті трансформації системи міжнародних відносин, міжнародного порядку, світової економіки і майбутнього всього світу. Вихід зі складу ЄС такої великої країни, як Велика Британія, становить велику проблему і є серйозним випробуванням для обох сторін. У зв'язку з цим слід підкреслити, що на Велику Британію припадає 13% населення, 12% бюджету інститутів ЄС, а британська економіка входить в трійку лідерів в Європі [249]. Найбільш відчутні наслідки очікуються для Британії і ЄС в таких областях, як фінансовий сектор, промисловість, зайнятість (сфера праці) і міграція, міжнародні відносини.

Безумовно, після виходу Великої Британії з ЄС виникла необхідність розбудови нових відносин між суб'єктами світової політики. Цікаво, що в цьому випадку аналітики передбачали відразу кілька моделей можливого розвитку подій. Серед них на особливу увагу заслуговують наступні моделі: – норвезька модель, згідно з якою Велика Британія вступає в Європейську економічну зону і підтримує повний доступ до єдиного ринку, але приймає стандарти і правила ЄС лише з невеликим правом впливу на прийняття рішень, а також Велика Британія як і раніше вносить істотний внесок в європейський бюджет, не будучи в змозі змінити імміграційні обмеження; – турецька модель, відповідно до якої для Великої Британії усуваються внутрішні тарифні бар'єри в разі прийняття правил регулювання ЄС, але при цьому Велика Британія не отримує доступу до всіх ринкових секторів ЄС; – швейцарська модель, за якою Велика Британія і ЄС розробляють комплекс двосторонніх угод, що регулюють доступ британців до єдиного ринку в конкретних секторах; при цьому Велика Британія підпорядковується

правовим нормам ЄС в конкретних секторах, але окремо веде переговори про участь в Зоні вільної торгівлі [270].

Вчені та аналітики відзначали, що Велика Британія прагнула обрати власний варіант продовження співпраці з ЄС. Вважалося, що найбільш близьким є для Великої Британії норвезький варіант – приєднання до Європейської економічної зони при збереженні доступу до європейського ринку, крім частини фінансового сектора. Крім цього, у Великій Британії з'являється можливість зберегти самостійність в області сільського господарства, права і внутрішніх справ, рибної ловлі. Велика Британія може також взяти приклад Швейцарії, укладаючи окремі договори в галузі економіки з ЄС, може укласти митний союз з ЄС за прикладом Туреччини з тим, щоб зберегти доступ до європейського ринку для своєї промисловості, проте фінансовий сектор не повинен був отримувати такий доступ. Аналізувалися також можливості розриву відносин з ЄС, а також варіанти укладання угоди про вільну торгівлю з тим, щоб мати можливість впливати на рішення ЄС [271].

Слід зазначити, що прихильники виходу Великої Британії з ЄС вказували на те, що з виходом з організації Велика Британія може торгувати з європейськими країнами на тих же умовах, що і такі активні країни на європейському ринку як США, Китай, Японія, Індія тощо. Однак британці, на їхню думку, можуть більш активно і самостійно розвивати торговельно-економічні відносини з цими країнами. Крім цього, з європейським ринком пов'язані великі транснаціональні компанії, а малий і середній бізнес оживуть з виходом Великої Британії з ЄС, стверджували прихильники Брекситу [271, с. 24].

В даному контексті констатуємо, що сторони не змогли досягти поставленої мети задовольнити вимоги та потреби Великобританії. Виникла ситуація коли існувала загроза навіть Брекситу без угоди. Не дивлячи ця на труднощі в грудні 2020 р. Велика Британія і ЄС все ж таки домовилися. Всі 27 країн-учасниць ЄС 29 грудня 2020 р. схвалили тимчасове застосування

«Угоди про торгівлю та співробітництво між ЄС та Великою Британією» (англ. EU-UK Trade and Cooperation Agreement (TCA)) [272] – з 1 січня 2021 р. Наступного дня, 30 грудня 2020 р., глава Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйен разом із головою Європейської Ради Шарлем Мішелем підписали документ. Пізніше до них приєднався й прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон. Європарламент ратифікував угоду про Брекзиту заднім числом на початку 2021 р.

Нова угода мала на меті регулювати багато сфер, включаючи торгівлю. Необхідно зазначити, що експертам з обох сторін довелося піти на певні поступки. При цьому навіть прихильники Брекзиту на той час не знали, до чого це може привести Велику Британію в історичній перспективі. Таким чином, 1 грудня 2020 р. завершився перехідний період з приводу виходу Великобританії за складу ЄС. Велика Британія остаточно покинула економічний і політичний простір ЄС. З юридичної точки зору Брекзит відбувся ще 31 січня 2020 р., проте протягом 11 місяців діяв перехідний режим. Великобританія не мала протягом цього часу права голосу і представництва в органах влади ЄС, але продовжувала користуватися іншими правами країни-члена ЄС, а також виконувало відповідні зобов'язання. У 2020 р. Велика Британія і ЄС вели інтенсивні переговори про умови Брекзиту, а також про правила майбутньої взаємодії у всіх сферах соціально-економічної та політичної взаємодії. Без цього договору відносини між ЄС і Британією з 1 січня 2021 р. регулювалися б правилами Світової організації торгівлі з відповідними тарифами та перепонами на кордонах [273].

Угода по Брекзиту має величезне значення для економіки Великої Британії в короткостроковій перспективі. Зокрема, вона означає, що чимало сфер, від сільського господарства і рибальства до автомобілебудування, уникли мит. Тим не менше 31 грудня 2020 р. на Велику Британію з виходом з єдиного ринку чекає період турбулентності. З цього моменту Велика Британія для ЄС стала «третьою країною». Разом з тим угода про вільну

торгівлю мала на меті суттєво скоротити протиріччя та тертя між ЄС та Великобританією. Крім того, угода мала на меті зменшити можливість виникнення великих черг з далеkobійників на кордоні. Сторонам також вдалося суттєво уникнути чималих побоювань фінансових аналітиків Великої Британії – «чорного дня» для фунта, який, як вважало чимало фінансових аналітиків, мав усі шанси опуститися до паритету з євро. Такий обвал валюти міг спровокувати зростання цін на британський імпорт. Однак, саме завдяки угоді, британські споживачі також уникли евентуального підвищення цін на продукти з країн ЄС. В цілому, Брекзїт без угоди завдав би Великобританії істотних фінансових втрат. За оцінками Бюро бюджетної відповідальності, при такому сценарії Велика Британія втратила б 2% від зростання ВВП в 2021 р. – еквівалент 40 млрд. фунтів стерлінгів. Такі втрати значно погіршили б рецесію, що викликана пандемією COVID-19. Крім того, це призвело б до зростання рівня безробіття [274].

Великій Британії вдалося уникнути також і конституційних наслідків жорсткого Брекзїту. Не дивлячись на те, що угода про вільну торгівлю не гарантує Великобританії безпечного і сталого розвитку, необхідно згадати про те, які наслідки мав би вихід Великобританії з ЄС без угоди для членства Шотландії і Північної Ірландії в складі Сполученого Королівства. Однак, угода про вільну торгівлю з ЄС не означає, що Великій Британії вдалося уникнути фатальних наслідків в майбутньому. Це аргументується тим, що сторони дуже далеко відійшли від статус-кво. Вихід Великобританії з єдиного ринку ЄС набагато збільшить торговельні бар'єри з ЄС і приведе до падіння товарообігу. Наявні моделі говорять про те, що це призведе до зниження темпів економічного зростання і удару по ВВП в районі 4%. У зв'язку з цим авторитетна британська газета «The Independent» підкреслює «У порівнянні з іншими альтернативними сценаріями угода завдасть серйозного довгострокового збитку економіці Великої Британії. Якщо це і схоже на перемогу, то свідчить лише про те, наскільки близько до краю

обриву політики підтягли як британську економіку, так і рівень життя британців» [274].

М. Кеттл, автор відомого у Великобританії видання «The Guardian» вважає, що «Британія залишає ЄС з урізаним суверенітетом, ослабленою економікою і лідером, балансує на краю прірви». В цілому можна погодитись з тезою про те, що Брекзйт був скоріше не економічним, а політичним проектом. Устремління британців залишити склад ЄС ґрунтується на уявленні про британський суверенітет, на який багато в чому вплинула ностальгія і соціально-економічні втрати Великобританії, що широко пропагувалося британськими ЗМІ. В снові Брекзіту було покладено прагнення правлячої еліти залишити склад ЄС і повернути повний суверенітет. Чимало з прихильників того, щоб Великобританія залишилася у складі ЄС прагнули того, щоб «Брекзйт мав стати символом чогось іншого: антиіммігрантського руху, можливо, економічного безправ'я або постімперської ностальгії. Не можна сказати, що ці проблеми не мали відношення до Брекзіту, але вони ніколи не були його суттю». Враховуючи те, що в умовах Брекзіту економічні питання часто-густо були питанням другорядним, торгово-економічні угоди для Брекзіту не були першочерговими завданнями. Якщо б вільна торгівля була настільки важлива, то Велика Британія залишилася б на єдиному ринку і в митному союзі з ЄС. З цієї точки зору для Б. Джонсона було безвідповідально стверджувати, що угода з ЄС дозволить створити «гігантську зону вільної торгівлі». Однак зазначимо, що така зона в ЄС вже існує і в цій угоді майже не йдеться, наприклад, про послуги [275].

Наразі доводиться констатувати, що переважна більшість торгових угод, включаючи і угоду Великобританії з ЄС, мають на меті послаблення суверенітету заради взаємної вигоди. Колишній прем'єр міністр Великобританії Б. Джонсон розраховував на те, що географічна близькість і ефективна система поставок мають не аби яке значення для розвитку торгівлі. Саме з цієї причини ЄС не могла просто відмовитися від торгівлі і

торгівельних відносин. Б.Джонсон зокрема володів інформацією від Управління бюджетної відповідальності. Управлінням було зазначено, що якщо угода не була укладена, втрата потенціалу ВВП протягом 15 років склала б більше ніж 5%. В умовах пандемії «Covid-19» малий, середній, також як і великий бізнес мають можливість впоратись з наслідками кризи переважно за рахунок маржі. Прогнозується, що після пандемії «Covid-19» Великобританія зіткнеться з величезним фінансовим тиском, який був би набагато відчутнішим без підписання даної угоди [275].

Б. Джонсон був не просто Прем'єр-міністром Великобританії, а також лідером потужного, активного та популярного руху за вихід країни зі складу ЄС в якому харизматичний Б. Джонсон був беззаперечним лідером своєї партії. На хвилі своєї популярності Б.Джонсон впевнено перемагає на виборах 2019 р. Прихильники Брекзиту були б безмірно раді виходу Великобританії зі складу ЄС без угоди, оскільки для них збереження суверенітету, а також повний, а частковий, розрив з ЄС у багатьох відношеннях є ідеальним варіантом.

В даному контексті необхідно зазначити, що вагоме значення мав вибір правильної тактики під час укладання торгової угоди Великобританії з ЄС. Після виборів 2019 р. первинна стратегія Б. Джонсона, на якій наполягав Д. Каммінгс полягала в жорсткій партійній дисципліні, єдності членів кабінету та консолідованих дій в обхід парламенту. Значна увага в стратегії приділялась політичному блокуванню Н. Фараджа, позбавивши його можливості виступати з заявами про зраду. Пандемія «COVID-19» суттєво порушила ці плани, але не зірвала їх. Утім, восени 2020 р., після виникнення небезпеки того, що пандемію буде вкрай важко контролювати, ще більш серйозною стала необхідність контролювати реакцію громадськості на сприйняття поточного політичного курсу. Кабінету міністрів Б.Джонсона було необхідно діяти швидко, злагоджено та ефективно з метою недопущення об'єднання незгодних в партії, а також унеможливлення організації бунта Н. Фараждем. В цьому контексті підкреслимо, що

Б.Джонсону вдалося реалізувати усі свої плани. Брекзїт поділив британське суспільство на дві частини, на тих хто за, та тих хто проти Брекзїту і має чимало суперечливих наслідків.

У своїй промові щодо угоди про Брекзїт Б. Джонсон принагідно зазначив, що «Чотири з половиною роки минуло відтоді, як британці проголосували за повернення контролю над своїми грошима, кордонами, законами та водами та вихід з Європейського Союзу. І на початку цього року (2021 р.) ми виконали цю обіцянку й вийшли 31 січня (2020 р.) з готовою угодою. З того часу ми займаємося нашим порядком денним: запроваджуємо імміграційну систему на основі балів, за яку ви проголосували і яка набуде чинності 1 січня (2021 р.), і укладаємо угоди про вільну торгівлю з 58 країнами світу та готуємо нові відносини з ЄС.... Ми завершили найбільшу торговельну угоду, вартістю 660 мільярдів фунтів. Комплексна угода про вільну торгівлю в канадському стилі між Великобританією та ЄС, угода, яка захистить робочі місця в цій країні. Угода, яка дозволить продавати британські товари та компоненти без мит і квот на ринку ЄС. Угода, яка дозволить нашим компаніям і нашим експортерам ще більше вести справи з нашими європейськими друзями...Ми повернули контроль над законами і своєю долею. Ми повернули контроль над кожною деталлю нашого регулювання. У спосіб, який є повним і необмеженим. З 1 січня (2021 р.) ми поза митним союзом і поза єдиним ринком. Британські закони будуть прийматися виключно британським парламентом... І вперше з 1973 року ми будемо незалежною прибережною державою з повним контролем над нашими водами. Оскільки частка риби Великобританії в наших водах істотно зростає, приблизно з половини сьогодні до ближче до 2/3 через п'ять з половиною років, після чого не буде жодних теоретичних обмежень, окрім обмежень, встановлених наукою чи природоохоронною для нашої власної кількості риба, яку ми можемо ловити в наших водах», відзначив Б. Джонсон [276].

Не дивлячись на те, що Прем'єр Великобританії Б. Джонсон виступає за угоду, відзначається, що дана перемога є вельми суперечливою. Передбачалося, що угода мала підвищити бар'єри між Великобританією та ЄС. У той час як попередниця Б. Джонсона Т. Мей виступала за те, щоб Великобританія залишилася в загальному митному просторі з країнами ЄС, Б. Джонсон робив се можливе, щоб Великобританія покинула європейський внутрішній ринок, а також Митний союз з метою збереження власного суверенітету та самостійності у всіх сферах соціально-економічного і політичного буття. Наразі констатуються вельми негативні наслідки для економіки. Преш за все компанії і експедитори у Великобританії мають подавати щорічно близько 400 млн. додаткових митних декларацій. До цього необхідно додати те, що у Великобританії не вистачало близько 50 тисяч співробітників митниці, щоб впоратися з такою бюрократією. Кожного року витрати на британську економіку складають приблизно 13 млрд., що змусить уряд значно розширити підтримку британських компаній. Тільки нещодавно закінчилося фінансуванням обсягом 84 млн. фунтів стерлінгів урядової програми підтримки, ціллю якої є допомога британським компаніям краще справлятися з бюрократичними процедурами у майбутньому. Податкове і митне відомства рекомендували компаніям, які не отримали кошти в рамках програми, брати кредити з фонду допомоги в боротьбі з пандемією «COVID-19» [277].

Референдум щодо членства Великої Британії в ЄС показав серйозний поділ в британському суспільстві за регіональною, віковою, соціальною, освітньою, а також за класовою ознаками [278]. Перші політичні наслідки референдуму виявилися відразу. Після поразки на референдумі Д. Кемерон, пішов у відставку. Новим лідером консерваторів також як і прем'єр-міністром стала Т. Мей. Вона була досвідченим політиком і займала пост міністра внутрішніх справ в кабінеті Д. Кемерона на протязі 6 років. Обидва поста Т. Мей отримала без виборів. В контексті Брекзиту. Т. Мей дуже

обережно висловлювалась не задовго від самого референдуму за «Брекзїт», а після референдуму принагідно заявила, що «Брекзїт означає Брекзїт» [279].

Вважається, що партійна лояльність для багатьох людей протягом часу була єдиним способом виразити власні політичні погляди. Проте після оголошення результатів референдуму з'являється інший вимір переваг, в межах якого виборці можуть ідентифікувати та реалізувати власні політичні уподобання. Половина британців не дуже уважно слідкують за політичним життям в країні і їм важко визначити свої політичні уподобання. Інша половина британців залишається лояльною до своєї політичної партії. З них половина відчуває більше єднання з тими, хто голосував так само на референдумі, не дивлячись на те, що вони належать до іншої політичної партії (33%), ніж з однопартійцями, які голосували на референдумі інакше (16%) [280]. Необхідно також додати те, що, з'явилася категорія осіб, яких називають «реліверами». Вони голосували проти виходу Великобританії зі складу ЄС, але вважають, що держава повинна виконати волю народу. Відтак, констатується виникнення нового виміру політичних уподобань, ніж звичний спектр «праві-ліві».

В контексті авторського дослідження вважаємо за необхідне розглянути фінансові та економічні наслідки Брекзїт для Великої Британії.

Враховуючи той факт, що Великобританія належить до просунутих постіндустріальних країн. В ній головну роль грає фінансовий сектор, що становить 80% ВВП Великобританії. На даний час фінансовий сектор опинився в важкому положенні. Вихід Великобританії з ЄС може зокрема негативно вплинути на стабільне функціонуванні фінансового центру в Лондонському Сіті. На сьогодні багато європейських банків використовують свої відділення в Сіті для здійснення основних банківських операцій. Разом з цим Велика Британія є найбільшим центром для іноземних філій в ЄС в якості центру оптових ринкових угод [271, с. 93]. Передбачається, що іноземні банки створюють в Лондонському Сіті свої філії замість дочірніх компаній, контрольованих і регульованих владою Великої Британії, оскільки

це знижує витрати на фінансування. Можливо, Велика Британія буде дозволяти європейським банкам відкривати філії в Лондоні на колишніх умовах. Проте банки за межами ЄС більше не зможуть вільно засновувати свої дочірні компанії в Лондонському Сіті, відкриваючи потім свої мережі в інших столицях Європейського Союзу [281].

Відповідно, співпраця у фінансовому секторі також підлягає перегляду Великої Британії і ЄС. У той же час, 48% прямих іноземних інвестицій приходять до Великобританії з країн-членів Європейського Союзу і лише 24% зі США та 28% з інших країн. Противники та скептики Брекзиту засвідчували і чимало обмежень у фінансово-економічному секторі Великобританії. Противники Брекзиту побоювалися і наслідків для автомобільної промисловості, яка знаходиться на дуже високому рівні в країні, утім майже повністю належить різним іноземним компаніям. Міграційна криза та збільшення кількості мігрантів має й позитивний ефект для британської економіки. Це пояснюється тим, що вони виконують різні види робіт, сплачують податки і таким чином покращують економічний розвиток країни. Необхідно також додати й те, що, вигідні торгові відносини з ЄС, яка залишається основним партнером Великобританії в торговельно-економічній сфері, а також одним із її основних пріоритетів зовнішньополітичної взаємодії [282]. Крім цього, противники виходу країни з ЄС вказують і на те, що Великобританія втратить зацікавленість з боку великих транснаціональних корпорацій. Передбачається, що європейські ринки посилять торгові бар'єри, а Великобританія буде змушена виплачувати фінансові компенсації для погашення загальноєвропейських зобов'язань для того, щоб і надалі залишитися на європейських ринках.

Відтак економічні наслідки Брекзиту мають проявитися у найближчому майбутньому. Це пов'язано з тим, що фінансові послуги в угоді по Брекзиту не прописані детально. Великобританія не відносилися до цього сектора дуже серйозно, хоча на фінансові послуги припадає близько 80% британської економіки і близько половини всього експорту країни. Без урахування же

фінансових послуг, у сфері яких Великобританія впевнено демонструвала позитивний баланс, зовнішньоторговельний дефіцит країни виявився дуже великим. У торгівлі з країнами ЄС у 2019 р. він становив цілих 79 мільярдів фунтів стерлінгів. Таким чином, цілком можливо, що британські постачальники фінансових послуг не зможуть працювати на території країн-членів ЄС в майбутньому так само, як це було у минулому [277].

В контексті наслідків Брекзїт для розвитку фінансово-економічної системи Великої Британії цікава позиція прихильника євроінтеграції, колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Дж. Мейджора, який переконаний, що Брекзїт був представлений британському народу у якості безпрограшного варіанту, яким він звичайно не був. Дж. Мейджор також відзначив, що «Нам обіцяли, що ми залишимося в єдиному ринку. Не залишилися. Нам говорили, що торгівля з ЄС буде тривати без яких би то не було непорозумінь. Не буде. Нам обіцяли, що ми заощадимо мільярди на виплати ЄС. По всій країні роз'їжджав автобус, і з його динаміків лунали ці промови. Але ми не заощадили, а витратили мільярди на Брекзїт. Нас переконували, що наша «звільнена країна» скоротить чиновницький апарат і уріже регулюючі норми і правила. Але тепер ми знаємо, що і чиновників, і правил стане більше, причому набагато. Нам обіцяли, що ми будемо укладати вигідні торгові угоди з Америкою, Індією, Китаєм та іншими країнами, причому негайно. Не уклали, якщо не брати до уваги Японію» [283].

Дж. Мейджор був впевнений, що саме через Брекзїт можуть виникнути нові тарифні бар'єри. На його думку, «Брекзїт цілком виразно зробить наступне: – створить нетарифні бар'єри; – завдасть шкоди ланцюжкам поставок; – збільшить кількість регулюючих норм і правил; – потребує нових митних декларацій та прав доступу; – в рамках правил походження товару зажадає доказів, звідки приходять запасні частини; – зажадає створити десятки тисяч посад для митників, щоб ті виконували нові бюрократичні правила; – створить масу проблем зі складуванням запасів; – зажадає

будівництва величезної кількості складів для їх зберігання». Вищезазначені витрати і складності безумовно є наслідком Брекзиту. Торгівля стане для Великої Британії менш прибутковою, а Міністерство фінансів буде значно біднішим [283].

Серед інших важливих питань, які матимуть прямі наслідки Дж. Мейджор виділяє такі: «– позбавлення свободи пересування по Європі; – підвищення цін на продукти харчування; – подорожчання відпусток і поїздок; – відмова від водійських посвідчень ЄС; – підвищення вартості медичних страховок, на які не поширюватиметься дія Європейської карти медичного страхування; – вихід зі схеми ветеринарних паспортів, подорожчання дозволів на перевезення домашніх тварин і трата часу на їх отримання; – підвищення вартості роумінгу мобільного зв'язку; – затримки в європейських аеропортах через тривале оформлення; – втрата автоматичного права на роботу, проживання та навчання в ЄС» [283].

В цілому, підсумовуючи, Дж. Мейджор вважає, що нинішня фаза Брекзиту закінчиться, Великобританії важливо буде оформити більш поглиблені відносини з ЄС, ніж ті, що з'явилися на момент підписання угоди про Брекзит у грудні 2020 р. в результаті складних та тривалих переговорів. Великій Британії потрібні двосторонні угоди в галузі торгівлі та політики, що не були укладені в ході даних важких переговорів. В будь якому разі Великобританії необхідно співпрацювати з ЄС у вирішенні глобальних проблем [283].

Поза всяким сумнівом, Брекзит багато в чому вплинув і на імміграційну політику у Великобританії. Звісно ж, що доцільним було б дозволити мігрантам з ЄС залишитися у Великій Британії, тому, що це захистило б права громадян Великобританії, які проживають за кордоном. По-справжньому ж британський уряд обіцяє вислати європейських резидентів, що не входять в Європейську економічну зону. Констатуємо, що імміграційні питання були однією з головних причин наростаючого неприйняття британцями ЄС, тому можливі суперечності, що можуть виникнути в

контексті знаходження європейських працівників у Великобританії не мусить викликати подиву. Таким чином, на ринку праці може спостерігатися відтік різних фахівців з інших держав. В свою чергу британці вже не готові виконувати будь-які чи не престижні з їх точки зору роботи. Скептики Брекзиту вказують на проблеми проживання британців в європейських країнах і європейців у Великій Британії.

В якості висновку слід зазначити, що найбільш сприятливою для Великобританії моделлю з перерахованих в першому розділі представляється швейцарська. Це пояснюється тим, що саме в ній враховуються більше інтереси Великобританії, ніж інтереси країн-членів ЄС. Проте, кращою моделлю для ЄС могла б стати турецька, через те що в цьому випадку Великобританія прийняла б умови з боку ЄС. В цілому, передбачається те, що налагодження нових британсько-європейських відносин може вимагати тривалих переговорів і значних витрат з боку Великобританії та ЄС [284].

Геополітично і економічно ЄС втрачає важливого партнера, одного з ключових членів ЄС. Міжнародний авторитет організації, безсумнівно, знизиться. Однак зберігаються можливості і перспективи реформування, переходу до інших форм об'єднання. Договори про вільну торгівлю з Великою Британією можуть дати можливість виходу на нові витки інтеграції і в Європі [284].

З виходом Великої Британії ЄС втрачає другу економіку об'єднання, бюджет ЄС позбудеться одного з найбільших нетто-вкладників. Розрив господарських зв'язків з Великою Британією дзеркально позначиться на країнах ЄС і їх бізнесі. Відсутність Великої Британії в складі ЄС змінить баланс сил в об'єднанні. Зменшиться вплив прихильників ліберальних підходів до ведення економіки. Німеччина втратить потужного союзника в боротьбі з протекціоністські орієнтованими країнами ЄС, а скандинавські країни та Нідерланди – локомотив, який рухає їх інноваційні устремління в рамках ЄС. Традиційні політичні та торговельні союзники Сполученого Королівства – Данія, Нідерланди, Швеція, Ірландія, Португалія – виявляться

в складному становищі. Без Великої Британії на Європейський Союз очікує очевидна трансформація. Можливі два напрямки змін. Перший – створення більш гнучкої, ніж в даний час, структури, з наданням більших можливостей державам-членам реалізувати свої інтереси. Виникає, в цьому зв'язку, питання про ефективність такого союзу. Другий варіант – очевидна інтенсифікація інтеграції та просування до «більш тісного союзу». Без участі Великої Британії такий шлях розвитку стає досить імовірним, оскільки в ЄС не стане постійного порушника спокою, який підриває внутрішню єдність і сповільнює поступальний рух інтеграції.

Велика Британія, залишаючи ЄС, випадає з переговорів про Трансатлантичне торговельне та інвестиційне партнерство (ТТІП). Велика Британія була однією з найбільш у ньому зацікавлених країн ЄС. На деякий час і без того складні переговори застопорилися. Можливість торгувати самостійно по всьому світом за правилами СОТ – ще один аргумент прихильників виходу з ЄС. Однак у Великої Британії в даний час немає окремих від ЄС угод в рамках СОТ, оскільки торгова політика перебуває у виключній компетенції союзу. Таким чином, Велика Британії ще належить провести багатосторонні і багаторівневі переговори в рамках СОТ, щоб укласти власні торговельні угоди, що вимагає часу [285].

Велика Британія займає перше місце в Європі за обсягом прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Однак майже половина сумарного обсягу ПІІ приходить до Великої Британії з країн ЄС. У разі виходу з Єдиного внутрішнього ринку (ЄВР) Сполучене Королівство перестане бути настільки привабливим для інвесторів. Обмеження свободи пересування в рамках ЄВР, за що так боролися прихильники виходу зі складу союзу, позначиться не тільки на, наприклад, поляках, які приїхали працювати до Великої Британії, а й на 2 млн. британців, що живуть в країнах ЄС. Виникнуть складнощі і у студентів з країн ЄС, які навчаються у Великій Британії, що опосередковано вдарить по сектору освітніх послуг країни. Постраждають британські учасники освітніх і науково-технічних програм ЄС. Брекзйт вдарить по

співробітництву в сфері безпеки і боротьби з тероризмом, оскільки спричинить за собою вихід з поліцейських структур ЄС, де британці дуже активні. Зобов'язання країн ЄС щодо Великої Британії в рамках імміграційної політики ЄС перестануть діяти, і, таким чином, у французької влади відпаде необхідність охороняти тунель під Ла-Маншем від напливу нелегальних іммігрантів, що бажають потрапити на Британські острови [285].

Враховуючи вищезазначене, важливість виходу Великої Британії з ЄС, а також те, що дана подія вплине на обох акторів міжнародно-політичної взаємодії, вважаємо за необхідне в межах завдань дисертаційного дослідження більш глибоко проаналізувати наслідки виходу Великої Британії для ЄС.

Практично неможливо передбачити, яким стане Європейський Союз після виходу Великої Британії. Зараз можна сформулювати лише найзагальніші міркування про майбутнє Євросоюзу і про контури нових відносин між Великою Британією та ЄС. Найбільш очевидним наслідком референдуму є крах ідеології постійного і неухильного розвитку інтеграції. Європейська інтеграція повинна постійно поглиблюватися, інтеграція – це незворотній процес, який не має зворотного ходу. Цієї ідеології більше не існує. Крах Конституції ЄС в 2005 р. фактично поставив хрест на проекті європейської федерації і змусив задуматися про межі поглиблення інтеграції. Події останніх років дали кілька прикладів відходу від інтеграційного процесу, фактичної відмови від досягнутого рівня взаємодії і передачі питань назад на національний рівень (наприклад, міграційна криза). А після референдуму у Великій Британії стало зрозуміло, що інтеграція – це не тільки розширення, але і «звуження» ЄС. ЄС остаточно трансформувалася в організацію, вимушену щогодини доводити свою корисність державам-членам, елітам і урядам. А останні, в свою чергу, тепер оцінюють ЄС виходячи переважно з національних інтересів, а не з нормативних критеріїв. ЄС повинен істотно трансформуватися, оскільки його сучасна політико-інституціональна система не відповідає вимогам часу [286, с.26].

Вихід такої великої і значущої країни, як Велика Британія зі складу ЄС – явище безпрецедентне, яке принесе ЄС іміджеві та репутаційні втрати. ЄС, втративши Сполучене Королівство, змушений буде переглянути вектор свого розвитку, сформулювати нові цілі і завдання. У той же час, навряд чи вихід Великої Британії викличе ефект доміно в країнах ЄС. У короткостроковій перспективі ЄС очікує період турбулентності і деякого політичного ослаблення через невизначеність майбутнього устрою. Не дивно, що керівництво ЄС закликала Велику Британію швидше почати процедуру виходу, що, втім, остання робити не поспішала. Британський референдум вже привів до сплеску євроскептицизму в країнах ЄС. З різних держав лунають заклики до аналогічних референдумів, яких, втім, навряд чи варто очікувати. По-перше, стало очевидно, наскільки непередбаченими і нелогічними можуть бути результати подібних плебісцитів. По-друге, тільки у Великій Британії питання про членство в ЄС поставила правляча партія. В інших країнах ЄС подібні пропозиції виходять в основному не від партій більшості, а від напівмаргінальних ультраправих сил. Розрив господарських зв'язків з Великою Британією дзеркально позначиться на країнах ЄС і їх бізнесі [285].

Одним із наслідків Брекситу може стати подальша фрагментація в межах самої Великої Британії. На сьогодні Великобританія має чимало протиріч у відносинах з Шотландією, Уельсом та Північною Ірландією. Враховуючи важливість даного питання вважаємо за потрібне розглянути дане питання більш детально.

Так, на сьогодні можна з впевненістю констатувати, що єдність автономних регіонів Великої Британії може опинитися під небезпекою через відсутнє зміцнення націоналістичних національного руху в Шотландії, Північної Ірландії та навіть Уельсі на тлі пандемії «COVID-19» і Брекситу. Як зазначається, зростає невдоволення статусом-кво і в Англії, яка змушена фінансувати інші автономні частини Сполученого Королівства. Існуючі політичні і конституційні домовленості між чотирма складовими частинами Сполученого Королівства є постійним «джерелом болю» для будь-якого

британського лідера. При цьому економічна криза, пов'язана з поширенням коронавірусу, і політична криза, що викликана Брекзітом, ще більше ускладнили і без того непросту ситуацію у Великій Британії.

Зокрема, в Шотландії після оголошення результатів референдуму з питання про незалежність автономного регіону, на якому в 2014 р. більшість шотландців (55%) висловилися проти виходу зі складу Великобританії, рух за незалежність відчутно посилив позиції. Певною мірою зміцнення націоналістичних настроїв в шотландському суспільстві пов'язане з побоюваннями виходу Великобританії зі складу ЄС. Так, коли Б. Джонсону все ж вдалося узгодити угоду про торгівлю і безпеку з ЄС після дев'яти місяців переговорів, перший міністр Шотландії Н. Стерджен зазначила на своїй сторінці в «Twitter», що «немає такої угоди, яка коли-небудь компенсує те, що у нас забирає Брекзит». Більш того, 2021 р. підготував для Б. Джонсона нові виклики. Один з найнебезпечніших – шотландські парламентські вибори, які відбулися в травні 2021 р. При цьому лідируючі позиції в національній політиці з часу проведення референдуму 2014 р. займає Шотландська національна партія. У травні 2021 р. Шотландська національна партія впевнено перемогла на виборах та збільшила свій вплив. Партія прагне незалежності Шотландії і в цьому контексті залишиться два варіанти. По-перше, можна продовжувати ігнорувати заклики до проведення чергового референдуму. По-друге, глава уряду може спробувати боротися з партією. Однак ні той, ні інший варіант не можуть бути привабливими для Уряду. Таким чином, 2021 р. буде важким для всіх чотирьох автономних частин Великої Британії, а також для прем'єр-міністра. У разі, якщо не вдасться переконати жителів країни в успіху Брекзиту, і керівництво держави продовжить налаштовувати громадськість Шотландії, Північної Ірландії та Уельсу проти Лондону, все більше і більше виборців, неминуче, будуть прагнути залишити Сполучене Королівство [284].

Згідно з останніми опитуваннями більше половини шотландців виступають за вихід із Сполученого Королівства і повернення в ЄС. Прем'єр-

міністр Шотландії Н. Стерджен зробила в зв'язку з цим важливу заяву. У інтерв'ю німецькому виданню «Die Welt» і іншим європейським ЗМІ вона заявила, що обов'язково проведе другий референдум про незалежність Шотландії, можливо, вже в 2021 році. Вона висловила впевненість, що більшість шотландців висловиться за вихід зі складу Великобританії. На переконання Н. Стерджен після отримання незалежності Шотландія відразу подасть заявку на повторний вступ до ЄС і буде прийнята в найкоротші терміни. Таким чином, Шотландія повернеться в «рідний дім», де вона вже перебувала більше сорока років [287].

Більшість шотландців переконана в тому, що антибританські настрої, що зростають особливо посилились у зв'язку з тим, що Великобританія не змогла впоратися з пандемією «COVID-19». Уряд Б. Джонсона критикують за не дуже ефективні засоби боротьби проти пандемії, запозичили реакцію і бездіяльність. В результаті цього пандемія набула загрозливих масштабів. Те, як Б. Джонсон вів себе під час пандемії і переговорів по Брекзиту, обурило шотландців. У Шотландії, починаючи з М. Тетчер, традиційно не люблять британських консерваторів, але Б. Джонсон перевершив своїх попередників, він став втіленням британської зарозумілості і байдужого ставлення до регіонів Сполученого Королівства. У листопаді 2020 р. Б. Джонсон заявив, що розширена автономія, що надана Шотландії 21 рік тому, була історичною помилкою. Він мав на увазі відновлення парламенту Шотландії в 1999 р. у рамках розширення регіональних повноважень, або «деволюції» [287].

Шотландці не бажають втрачати економічні вигоди від безмитного режиму з ЄС. В цьому контексті важливу місце займають також історичні зв'язки з країнами ЄС. Вихід із загального ринку ЄС може стати серйозним ударом по інвестиціях і ринку зайнятості в Шотландії. Розрив відносин з Великобританією також обійдеться дорого, тому що економіка Шотландії тісно пов'язана тісними узами з нею. В цьому зв'язку нагадаємо, що Шотландія була включена до складу Великої Британії в 1707 р. – після наполегливих воєн за незалежність, що тривали понад чотири сторіччя –

починаючи з 1296 р. У разі виходу Шотландії Великобританія втратить третину своєї території і 8% населення (близько 5,5 мільйонів людей). Проте, передбачається, що соціально-економічно, фінансово і геостратегічно Велика Британія може втратити більше, в тому числі 9,2% ВВП і 96% вуглеводнів, насамперед нафтогазові родовища в Північному морі. Великобританії може втратити 19 університетів, рибальські флотилії, виробники віскі та військово-морські бази. Вихід Шотландії зі складу Великобританії поставить під загрозу цілісність усього Королівства, так як продемонструє відповідний приклад Північній Ірландії та Уельсу. У разі оголошення незалежності Шотландія буде відділена від Англії кордоном, що створить абсолютно нову для шотландців ситуацію. На переконання наукової спільноти, маленька Шотландія отримає переваги від членства в ЄС, через те що у неї буде набагато більше прав, ніж у складі Великобританії [287].

Відтак, результати голосування в Шотландії і Північній Ірландії однозначно продемонстрували бажання населення цих регіонів залишитися в ЄС. У відношенні Шотландії ймовірним залишається повторний референдум про незалежність. Ірландська проблема представляється ще більш складною і неоднозначною. Сполучене Королівство і Республіка Ірландія об'єднані спільною зоною пересування, і якщо Велика Британія виходить з ЄС, то теоретично між країнами має бути відновлено кордон, що негативно вплине на процес мирного врегулювання в Північній Ірландії. У свою чергу партія Шинн Фейн вже висунула вимогу об'єднати частини Ірландії в єдину державу. З виходом Великої Британії зі складу союзу загостриться і проблема Гібралтару, на який претендує Іспанія, а жителі якого також продемонстрували небажання виходити зі складу ЄС і відновлювати повноцінний сухопутний кордон [286].

Відносно Північної Ірландії необхідно відзначити, що прихильники Брекситу вирішили наполегливо не помічати, що вона виступає за членство в ЄС і все більше переходить під вплив Республіки Ірландія. Ситуація ускладнилася після того, як прем'єр-міністр домігся перегляду підготовленої

Т. Мей угоди про вихід, і Північна Ірландія опинилася в більшій мірі інтегрованою власне з Ірландією, ніж зі Сполученим Королівством. Необхідно додати, що націоналістів в Північній Ірландії стає більше, ніж уніоністів, і до явної більшості залишається недалеко. Поєднання цих подій прогнозує проведення в майбутньому опитування про кордон, чого вже домагається партія Шинн Фейн. А після цього може відбутися і голосування про об'єднання Ірландії [283].

Отже можна зробити висновок про те, що, Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великою Британією» (англ. EU-UK Trade and Cooperation Agreement (ТСА)) має велике значення для сталого розвитку Великобританії у найближчій перспективі. Однак, Угода також неминуче завдасть Великобританії відчутних втрат в довгостроковій перспективі. Криза ЄС та вихід Великобританії з її складу можуть виявитися спробами створити нові центри впливу та інтеграційні об'єднання в системі міжнародних політичних та економічних відносин.

Підсумки британського референдуму виявилися кардинальними і приведуть до глобальних трансформацій в європейській політиці і економіці. Зокрема, очікується, що ЄС може почати повільно втрачати своє значення як структура, що консолідує країни Європи і організує її політичне та соціально-економічне. Передбачається й зростання значення НАТО, яке набуває характеру найбільш представницької організації в ЄС і може стати більш затребуваною, ніж ЄС. Передумови для коригування співвідношення в Європі між значенням ЄС і НАТО вже існують і носять сприятливий для альянсу характер. У найширшому сенсі, не можна виключати припущення про те, що, евентуально, однією з далекосяжних цілей британського референдуму про Брекзит може бути створення в системі міжнародних політичних та економічних відносинах певного стану невизначеності, який ставить під сумнів діючі сьогодні процеси інтеграції та сіє сумніви між традиційними партнерами, що відкриває можливості для масштабних глобальних трансформацій.

Висновки до другого розділу

1. Брекзїт викликав чимало дискусїй про доцїльнїсть та наслїдки виходу Великобританїї зї складу ЄС. Підсумки референдуму про Брекзїт вїдчутно впливають на глобальнї полїтичнї і економїчнї трансформацїї. Брекзїт має безлїч конституцїйно-правових вимїрїв, питань і проблемних наслїдкїв. Оригїнальнїсть моделї інституту референдуму Великобританїї обґрунтовується пануванням концепцїї парламентського суверенїтету, що історично склалася в ходї розвитку Великої Британїї, а в законодавствї Великої Британїї подїл інституту референдуму на кїлька підмоделей є багато в чому умовним. Дане положення обґрунтовується тим, що оскїльки конституцїйно-правовї ознаки даних підмоделей не закрїпленї на законодавчому рївнї в повнїй мїрї, а ґрунтується лише на наявних прецедентах.

Практика референдумїв у Великій Британїї вїдрїзняється вїд європейської, а полїтичнї та інституцїйнї основи британської моделї є специфїчними. На вїдмїну вїд інститутїв ЄС, де ставлять під сумнїв принцип суверенїтету парламенту, вїн продовжує являти собою базову характеристику британської системи. Референдум в британських полїтичних умовах може мати лише консультативний характер, так як суверенїтет парламенту дозволяє іґнорувати його результати. Змїцнення і активне застосування інституту референдуму вступає в протирїччя з зазначеним принципом, оскїльки передбачає звернення до Парламенту для прийняття рїшення. Теоретично представники влади могли знехтувати волею народу на законнїй підставї. Вїдтак, рїшення про вихїд з ЄС лежить в площинї не тїльки права, але й полїтики.

Євроскептицизм завжди був характерною рисою в полїтицї Великої Британїї. Питання британської ідентичностї та питання безпеки, мїґрацїйна та фїнансово-економїчна криза стали ключовими чинниками, що певним

чином зумовили Брекзїт та забезпечили його результати. Брекзїт означає кризу єдиної європейської ідентичності, кризу європейської цілісності і єдності. Значно зросли ризики для ЄС як інтеграційного об'єднання зі світовою фінансово-економічною кризою 2008-2012 рр., що також вплинуло на розвиток ЄС. Країни-члени почали вживати протекціоністські та стабілізаційні заходи, що стало причиною кризи Єврозони. Велика Британія увійшла до ЄЕС, а потім до ЄС на особливих умовах, які вона послідовно відстоювала у подальшому, не приймаючи участь у більшості інтеграційних процесів.

2. Політичні та соціально-економічні передумови референдуму щодо членства Великої Британії в ЄС почали вимальовуватись з правління М. Тетчер. Уряду М. Тетчер вдалося домогтися зменшення внесків країни до спільного європейського бюджету. Увійшовши до складу ЄС, Велика Британія фактично продовжувала вікові традиції британської геополітики, перешкоджаючи політичній консолідації Європи. Змінивши у 1990 р. на посаді М. Тетчер новий прем'єр-міністр Великої Британії Дж. Мейджор у 1992 р. підписав Маастрихтський договір. А за наступним після Дж. Мейджором прем'єром – Т. Блером (1997-2007), який був прихильником євроінтеграції і спирався на абсолютну більшість в парламенті, Велика Британія навіть мала можливість у 1999 р. набути членства у «зоні євро». Однак саме в цей період євроскептики в обох провідних політичних партіях виступили з різкою критикою кроків, спрямованих на поглиблення подальшої участі Великої Британії в процесі політичної інтеграції ЄС.

Посилення позицій євроскептиків відбувалося за часів прем'єрства Д. Кемерона (2010-2016). Політик, з метою завоювання голосів виборців, а також попередження розколу всередині консерваторів у січні 2013 р. проголосив, що у випадку перемоги консервативної партії на парламентських виборах 2015 р. новий уряд проведе переговори з ЄС щодо більш вигідних умов продовження членства Великої Британії в ЄС.

До проведення референдуму з Брекзиту, 10 листопада 2015 р. Д. Кемерон повідомив голову Європейської Ради Д. Туска про вимоги Великої Британії щодо проведення реформ в ЄС. Велика Британія вимагала, аби подальша інтеграція в ЄС не поширювалась на Велику Британію. Водночас, Велика Британія вимагала розширення рамок дії спільного ринку. Крім того, вимагалось обмежувати доступ до соціально-економічної підтримки мігрантів з інших країн ЄС. До того ж Велика Британія вимагала права вето на монетарні рішення, що приймаються в зоні євро, а також гарантії того, що Велика Британія не буде зобов'язана надавати екстрену фінансову допомогу іншим країнам Єврозони.

Після декількох місяців переговорів уряду Д. Кемерона вдалося укласти 19 лютого 2016 р. угоду з ЄС про особливий статус Великої Британії, що дало підстави Д. Кемерону заявити про підтримку збереження членства Великої Британії в ЄС і призначити референдум на 23 червня 2016 р. Британський уряд домогся того, за що боролися прихильники виходу Великої Британії з ЄС. Угодою передбачалося, що вона набуде чинності лише за умови, якщо Велика Британія за підсумками референдуму залишиться в ЄС. Відтак, Д. Кемерон перед референдумом 2015 р. домогся для Великої Британії додаткових винятків з правил, включаючи обмеження соціальних пільг для низькооплачуваних працівників з інших країн ЄС. Крім того, було визначено, що Велика Британія може не брати участь у подальших заходах щодо європейської інтеграції. Однак, дана угода не змінила хід подій і британці проголосували за Брекзйт.

Відтак, 23 червня 2016 р. майже 52% виборців проголосували за вихід з ЄС і це означало кінець політичної кар'єри Д. Кемерона. Прихильники членства Великої Британії в ЄС заявляли про те, що вона збереже свою валюту, контроль над кордонами, не братиме участь в політичній інтеграції ЄС, встановить власну систему обмежень в отриманні соціальних виплат іммігрантами та обмежить контроль брюссельської бюрократії. Євроскептики були стурбовані втратою країною національного суверенітету

та ідентичності, незадоволені соціальною моделлю ЄС в дусі соціал-демократії. Т. Мей змушена була оголосити дострокові парламентські вибори, розраховуючи зміцнити позиції правлячої партії і прихильників своєї лінії в ній напередодні переговорів про умови виходу Великої Британії з ЄС.

3. Брекзит виявився безпрецедентним явищем, що був зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками і привів до неоднозначних наслідків. Об'єктивними чинниками негативного результату референдуму про членство Британії в ЄС послужили протиріччя інтересів різних груп бізнесу; розмежування в суспільстві між тими, хто виграв і програв від глобалізаційних процесів. На об'єктивні фактори наложився і суб'єктивні: непримиренна позиція євроскептиків – консерваторів, що загрожували уряду Д. Кемерона бунтом у парламенті; і прагнення прем'єр-міністра у вузькопартійних інтересах зберегти державну владу за консерваторами.

Інтеграційна політика Великої Британії прозивалася не лише в економічному, але й у політичному напрямку. Це викликало у Великій Британії піднесення євроскептицизму в умовах економічної кризи 2008-2009 рр., кризи Єврозони та міграційної кризи. На цьому фоні прем'єр-міністр Д. Кемерон змушений був провести референдум про членство Британії в ЄС. Підсумки референдуму про членство Великої Британії в ЄС продемонстрували розкол суспільства. Країна роз'єднана за соціальною, віковою, регіональною ознаками. За Брекзит голосували не тільки соціально вразливі, а й соціально благополучні верстви населення.

Політичні наслідки Брекзиту серйозні – Шотландія, проголосувавши за ЄС, націлена провести новий референдум про незалежність, Північна Ірландія побоюється закриття кордону з Ірландією. Дана тенденція обґрунтовується тим, що важливим наслідком Брекзиту залишається те, що інші автономні адміністративно-політичні частини Великої Британії були проти виходу і намагаються провести власні референдуми про відокремлення від Сполученого Королівства. Шотландія вже має досвід проведення такого референдуму і після Брекзиту намагається провести новий референдум про

відокремлення від Великої Британії. Серед усіх автономних частин Сполученого Королівства шотландці виражають найбільше невдоволення діями прем'єр міністра Б. Джонсона. Зростання антибританських настроїв особливо посилилось у зв'язку з невдалою політикою в боротьбі проти пандемії коронавірусу та невдалих переговорів про Брекзиту з ЄС. Уряд Б. Джонсона відреагував занадто пізно і діяв повільно, в результаті чого епідемія набула загрозливих масштабів. Вихід же Шотландії поставить під загрозу цілісність усього Сполученого Королівства, так як дасть відповідний приклад Північної Ірландії та Уельсу.

РОЗДІЛ 3

РЕФЕРЕНДУМ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО- ДЕРЖАВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНИ

3.1. Політичні та конституційно-правові аспекти проведення референдумів в Україні

Інститут референдуму в Україні, його правові та політичні основи йдуть глибоко корінням в СРСР, частиною якого була наша країна. Референдум як спосіб громадян взяти безпосередню участь в управлінні державою став першим кроком до отримання Україною незалежності і суверенітету. Інститут референдуму в Україні має свою національну специфіку. Це пов'язано з особливістю розвитку України в соціалістичний і постсоціалістичних період, зовнішнім політичним впливом і внутрішньою політичною ситуацією, що склалася в цей час. Якщо заглянути ще глибше, то необхідно констатувати, що історія прямої демократії України лежить в інституті самоврядування середньовічних міст Русі. В наступний період централізації влади і її абсолютизації, що посилювалася, інститут народовладдя було назавжди втрачено. Це явище спостерігалось не тільки в Україні, але і на території практично всіх європейських держав.

Слід зазначити, що в радянський період ставлення до референдуму було неоднозначним. У конституції СРСР від 1936 р. у ст. 49 йдеться про можливість проведення всенародного опитування з ініціативи або на вимогу однієї з союзних республік. Рішення про проведення референдуму приймала Президія Верховної Ради. Також в Конституції СРСР від 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. була передбачена можливість всенародного голосування, тобто референдуму з найбільш важливих питань державного життя. Зокрема, згідно зі ст. 5 Основного Закону 1978 р. найважливіші

питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум) [41].

Однак референдуми в країні до 1991 р. не проводилися. Тоді президія Верховної Ради УРСР підтримала проведення всесоюзного референдуму. І єдиний в СРСР всесоюзний референдум відбувся 17 березня 1991 р. У ньому взяло участь 75,4% громадян СРСР, які мали право голосу. За збереження СРСР висловилося 76,4% учасників опитування. Додатково в бюлетень було включено друге питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна повинна бути в складі СРСР на засадах Декларації про державний суверенітет України?» [288]. На перше питання ствердно відповіли 70,2% виборців, що проголосували, проти висловилося – 28%, на друге питання, про включення України до складу СРСР, ствердно відповіли 80,2% виборців, що проголосували [289].

В цілому необхідно наголосити, що після проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. було проведено всього два Всеукраїнських референдуми в 1991 р. і 2000 р.

Так, новий закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», прийнятий 3 липня 1991 р., створив сприятливу правову базу для проведення першого всеукраїнського референдуму і 1 грудня 1991 р. народ підтвердив Акт проголошення незалежності України. За підсумками референдуму абсолютна більшість його учасників – 90,32% висловилися за незалежність України, а явка була надзвичайно високою – 84,18%. Народ визнавався єдиним джерелом влади, що здійснює її як безпосередньо шляхом референдумів, так і через систему державних органів і органів місцевого самоврядування. Таке пріоритетне значення референдуму як основної форми впливу на державну владу не отримало подальшого закріплення в ст. 5 Конституції України [290]. Але згідно зі ст. 69 [290] референдум було згодом визначено як одну з можливих форм безпосередньої демократії [291]. Варто відзначити, що на референдум можуть виноситися тільки конкретно сформульовані питання, на які можна відповісти в формі «Так» або «Ні».

В контексті дослідження необхідно зазначити, що в «концепції нової Конституції України, затвердженої Верховною Радою 19 червня 1991 р. передбачалося, що саме на референдумі повинна бути прийнята Конституція. Сюди ж можна віднести і одне із заключних положень Конституційного договору 8 червня 1995 р.: на перехідний період заборонялося проводити референдум з будь-яких питань, крім як прийняття нової Конституції, текст якої має бути узгоджений сторонами, які підписали договір (правда, при цьому відповідно до договору за самою Верховною Радою формально залишалося право прийняти новий Основний Закон). Усі наступні після прийняття договору події вказують на те, що задуми забезпечити максимальну легітимність нової Конституції через утвердження її на референдумі були відтіснені справжньою політичною війною, що розгорнулася між Верховною Радою і Президентом» [41]

. Квінтесенцією «конституційного протистояння» стало прийняття 26 червня 1996 р. Президентом України Указу про проведення референдуму з питання прийняття нової Конституції і поширену практично в той же час в кулуарах парламенту чутку про підготовлене рішення Президента розпустити Верховну Раду через неспроможність останньої як суб'єкта прийняти новий Основний Закон – Конституцію України. Природно, що після всього цього парламентарям було не до роздумів про способи легітимації конституційного ладу. В кінцевому підсумку легітимність чинної Конституції ніхто не оспорював. Однак «референдумні можливості» народу в конституційному процесі залишалися до кінця незрозумілими [41].

Необхідно підкреслити, що до прийняття 3 липня 1991 р. нового закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» фактично роль Основного Закону продовжувала виконувати Конституція УРСР 1978 р.

26 липня 1991 р вступив в силу Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Референдуми в Україні, згідно зі статтею 1 проводяться з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними і місцевими справами в Україні.

«Референдум – це спосіб прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення». Згідно з Конституцією України в Україні можуть проводитися Всеукраїнський референдум, референдум Республіки Крим, а також місцеві референдуми (в межах адміністративно-територіальних одиниць). Закони та рішення, що були прийняті на всеукраїнському референдумі «мають вищу юридичну силу по відношенню до законодавчих актів Верховної Ради України, Верховної Ради Республіки Крим, нормативних актів Президента України. Рішення, що прийняті місцевим референдумом, мають вищу юридичну силу по відношенню до рішень рад народних депутатів, на території яких він проводиться. Закони, інші рішення, прийняті референдумом, не потребують будь-якого затвердження державними органами і можуть бути скасовані або змінені лише у порядку, передбаченому Законом про референдуми» [292].

Відповідно до Закону «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» «на всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, віднесені Конституцією України до відання України. Виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до державних федеративних і конфедеративних устроїв або вихід з них. На всеукраїнський референдум не виносяться питання, віднесені законодавством України до відання органів суду і прокуратури; питання амністії та помилування; питання про прийняття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України» [292].

У контексті нашого дослідження слід зазначити, що протягом 1990-х рр. Президент України Л. Кучма двічі погрожував Верховній Раді України проведенням референдуму про розширення влади Президента (у 1995 і 1996

рр.). Тоді домінуючі партії в Верховній Раді України погодилися з вимогами Президента і референдуми не відбулися.

У цьому контексті зазначимо, що в Конституції України законодавчо закріплений головний інструмент прямої демократії країни – всеукраїнське народне голосування. У статті 72 вказується, що народний референдум призначається Президентом або Верховною Радою. Стаття 73 Конституції України вказує на обов'язковість проведення всеукраїнського народного голосування з питань зміни територій країни. Також, згідно зі статтею 156, будь-які зміни конституції країни вимагають згоди населення, але лише після того, як вони були затверджені у Верховній Раді України. Стаття 74 Конституції України забороняє проведення референдуму з питань бюджету і податків, а також амністії. Також виключені з референдуму питання, що стосуються громадської безпеки та порядку, питання призначення на державні посади, компетенції Верховної Ради, Президента і Кабінету Міністрів України [290].

Після прийняття Конституції України в 1996 р. у Верховній Раді України було зареєстровано більше двадцяти законопроектів про референдуми. Верховна Рада України двічі робила спробу прийняти нову редакцію Закону про Референдум. Перший раз він був прийнятий Верховною Радою у 1997 р., другий у 2002 р. Двічі даний Закон був повернутий Верховній Раді України Президентом України і не набув чинності [293].

15 січня 2000 року президент Леонід Кучма видав указ №65/2000 про проведення 16 квітня 2000 року всеукраїнського референдуму з народної ініціативи щодо внесення змін до Конституції України. Другий всеукраїнський референдум, який відбувся 16 квітня 2000 р. стосувався реформування системи державного управління шляхом внесення змін до Конституції України. В результаті з великою перевагою голосів громадяни України дали позитивну відповідь на всі чотири питання, винесені на референдум, але Верховна Рада відмовилася затверджувати результати народного голосування.

На референдум було винесено такі питання: 1) про надання Президенту права розпустити Верховну Раду, якщо протягом місяця вона не сформувала парламентську більшість або протягом трьох місяців не затвердила поданий Урядом бюджет; 2) про скорочення загальної кількості депутатів Верховної Ради із 450 до 300; 3) необхідність формування двопалатного парламенту; 4) про відміну депутатської недоторканності. З Конституції пропонувалося вилучити ч. 3 ст. 80, відповідно до якої без згоди Верховної Ради депутатів не можна притягувати до кримінальної відповідальності, затримувати та заарештовувати [294].

Слід зазначити, що у референдумі взяли участь 28 728 575 осіб (81,15%), які мають право голосу. Абсолютна більшість схвалила винесені на референдум пропозиції. За даними Центральної виборчої комісії першу пропозицію підтримали 84,69% громадян України, другу — 89,00%, третю — 89,91%, четверту — 81,68%. 29 травня 2000 року, за результатами проведеного референдуму, Президент України видав Указ №727/2000 про створення комісії з підготовки змін до Конституції України. Тим часом Верховна Рада з чотирьох рішень референдуму схвалила лише одне, внівши зміну, згідно з якою Президент отримав право розпустити парламент [294].

Варто зазначити, що при високій явці виборців, більше тих, хто проголосував, підтримали пропозиції Президента. Однак результати референдуму не були внесені Верховною Радою в законодавство України [295,с. 65].

У 2000 р. проводилися соціологічні дослідження, пов'язані з цим референдумом, результати яких показали, що, зокрема, в Криму через тиждень після голосування абсолютно ніхто з численних респондентів не зміг відповісти, за що вони голосували. Головним є те, що незважаючи на те, що на референдумі «за народною ініціативою» 16 квітня 2000 р. українські виборці дали ствердну відповідь на всі чотири поставлені питання, однак результати референдуму, як відомо, так і не були втілені в життя.

В контексті авторського дослідження слід зазначити, що коли у 2000 р., за президентства Л. Кучми, Указом Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» був проголошений всеукраїнський референдум, одним з питань було визначення способу прийняття Конституції в майбутньому: «Чи згодні Ви з тим, що Конституція України повинна прийматися на всеукраїнському референдумі?» [296].

Розглянувши Указ Президента про проголошення референдуму Конституційний Суд України визнав таку постановку питання неконституційною. За рішенням Суду, винесення такого питання на референдум без з'ясування волі народу щодо необхідності прийняття нової Конституції взагалі могло послабити основи існуючого конституційного ладу (Рішення КСУ від 27 березня 2000 № 3-рп/2000). Однак, в подальшому Суд визнав наявність права у громадян на ініціативному референдумі встановлювати новий лад шляхом прийняття Конституції (Рішення КСУ від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008). При цьому за межами рішення залишилося питання щодо необхідності двоступеневої референдумної процедури: спочатку плебісцит з питання доцільності прийняття нової Конституції, і тільки потім затвердження тексту нової Конституції України. Цей аналіз існуючих доктринальних позицій щодо конституційного процесу здійснено виходячи з установчої природи референдуму, як її визначив Конституційний Суд: «Формою здійснення установчої влади народом є референдум» [41].

До питання про референдум як складову частину конституційної реформи Венеціанська комісія звернулася і в 2008 р. «Ухвалення Конституції на референдумі, зазначав заступник голови Комісії Т. Маркерт, не є незвичайним і, можливо, це непоганий шлях... Крім того, вивчивши досвід референдумів в Україні з конституційних питань, можу сказати, що це не обов'язково позитивний шлях» [297]. У зв'язку з цим доповідачі ПАРЕ по Україні в інформаційній записці про їхній візит в Україну в січні 2008 р. зазначили, що «будь-який референдум «за народною ініціативою» повинен відображати справжню народну волю до конституційної реформи і не бути

засобом досягнення чийхось політичних цілей ... наш постійний заклик до влади – тісно співпрацювати з Венеціанською комісією ... і не проводити будь-яких референдумів, поки не будуть розроблені та затверджені чіткі процедури по їх проведенню» [298].

Слід зазначити, що референдум 2000 р. і його наслідки взагалі мають важливе значення для європейського виміру сучасних конституційних перетворень. По-перше, питання, запропоновані Президентом України на референдумі, і питання, за якими проводився референдум, близькі або ідентичні інноваційним положенням, або іншими словами модернізації, прийнятим як зміни до Конституції України (в 2004 рр.), І тому оцінки європейських експертів в період між 2000 і 2004 рр. слід використовувати в контексті реформаторських ідей, сформульованих у 2004 р. та згодом. По-друге, сам референдум і зміст винесених на нього питань звернули увагу високих європейських структур. Зокрема, Генеральний секретар РЄ, керуючись висновками Венеціанської комісії, попередив, що «ми сприймемо тільки ті зміни Конституції, які будуть прийняті конституційним шляхом». Це підтверджується рекомендаціями ПАРЄ 1451 (2000) щодо реформи інститутів влади в Україні та спеціальної Резолюцією ПАРЄ від 19 квітня 2007 г. «Функціонування демократичних інститутів в Україні» [299] .

Пошук вирішення проблемної ситуації, яка описана і була предметом розгляду ПАРЄ, свідчить про те, що обраний шлях продовження конституційної реформи приховує можливість політичної кризи, наростання конфронтації в суспільстві, протистояння між гілками влади. Тому необхідно було знайти рішення проблеми хоча б в постановочному вигляді з відповідним доктринальним обґрунтуванням.

Перше питання референдуму, наприклад, стосувалося «постійно діючої парламентської більшості». Цей, по суті, конституційно-проектний інститут (попередник нового суб'єкта конституційного права за Законом України від 8 грудня 2004 р. – «коаліції депутатських фракцій» – ст. 83 ч. VI Конституції України в редакції зазначеного Закону) викликав різні тлумачення. Дійсно, ні

теорія конституційного права, ні європейська конституційна практика не знають подібного інституту. Парламентська більшість зазвичай складається як результат парламентських виборів, за своєю природою є політичною умовою діяльності парламенту, його політичної відповідальності. «Більшість» сприймається виключно як «кількість учасників процесу колективного прийняття рішень, позиція яких збігається, що визначає характер і зміст рішення». Ця «позиція, що співпадає» є досить рухомою, динамічною в залежності від предмета рішення, партійної (ідеологічної) приналежності депутатів, інших змінних факторів (нерідко вельми ірраціональних). Венеціанська комісія в зв'язку з цим висловила сумнів з приводу того, що «формалізована процедура формування парламентської більшості» сприятиме політичній стабільності [300],

Юридичний бік реалізації результатів референдуму позначив Конституційний Суд України, який вказав, що «прийняті референдумом питання є обов'язковими для розгляду і прийняття рішення в порядку, визначеному Конституцією і законами України». Крім цього Генеральний секретар Ради Європи, членом якої є Україна, керуючись висновками Венеціанської комісії, попередив, що «ми приймемо тільки ті зміни Конституції, які будуть прийняті тільки у конституційний спосіб». Це підтверджується Рекомендацією ПАРЄ 1451 (2000) щодо реформи інститутів влади в Україні.

Отже, рішення референдуму не стали приводом для автоматичної зміни Конституції. Відповіді на питання практично не визначили майбутнє змісту відповідного закону, а лише констатували позицію громадян. Нажаль, доведеться констатувати, що рішення референдуму 2000 р. так і не вдалося імплементувати в конституційний текст.

Говорячи про «референдумні» можливості народу, вважаємо за необхідне ще раз повернутися до правової позиції Конституційного Суду України, висловленою ним у рішенні від 27.03.2000 р. Тоді Суд пов'язав два принципи – принцип народовладдя і принцип правової держави. Нагадаємо,

що при цьому орган конституційного контролю заблокував можливість винесення на референдум питання про недовіру парламенту, вказавши, що в іншому випадку буде мати місце порушення принципу правової держави (правда, при цьому був також згаданий принцип обмеження Конституцією державної влади, хоча використання цього принципу в даному випадку здається досить дивним). Фактично Суд ще раз підняв питання про обмеження влади народу Конституцією. Або якщо говорити більш коректно – про необхідність дотримання в процесі реалізації народовладдя того співвідношення форм безпосередньої і представницької демократії, яке закладено в Основному Законі. Народ як володар всієї повноти влади не може бути позбавлений права вирішувати те чи інше питання. Однак вибір способу вирішення повинен визначатися чинним конституційним ладом. Іншими словами, певне питання може бути вирішене сувереном безпосередньо на референдумі або ж від його імені представницьким органом, тобто Верховною Радою України або ж легітимізованим народом Президентом щодо вирішення питання про розпуск Верховної Ради України. У цьому полягає один із принципів демократичного характеру держави, про що говорить стаття 1 Конституції України [41].

Беручи до уваги все вищесказане, необхідно відзначити, що одними з головних індикаторів демократичного розвитку будь-якої держави є нормативне забезпечення функціонування форм безпосередньої демократії та їх ефективне застосування на практиці. Причому ефективність визначається не тільки і не стільки досягненням певного результату у вигляді прийняття акта або формування представницького органу, скільки прозорістю і «чистотою» референдумних і виборчих кампаній, а також гарантованість реалізації прав громадян на участь в реалізації таких форм демократії. Разом з тим, незважаючи на всю важливість безпосередньої демократії, сучасний європейський конституціоналізм, розставляючи пріоритети в механізмі здійснення державної влади, все-таки закріплює великі можливості у вирішенні стратегічних питань за органами народного представництва. В

цілому співвідношення форм безпосередньої і представницької демократії в реалізації народом належної йому влади є досить складним і суперечливим питанням. Тут важко знайти «золоту середину» і найголовніше – виявити критерії правильності у вирішенні цього питання на конституційному рівні. Багато в чому це визначається відсутністю універсального підходу до значення інституту референдуму для здійснення народовладдя [41].

Сьогодні в Україні досить часто спостерігається цікаве явище: як тільки та чи інша партія, представлена в парламенті, виявляється в опозиції, її представники починають інтенсивно говорити про референдум як єдино можливий спосіб прийняття стратегічних державних рішень. При цьому категорично не сприймається аргументація щодо використання в цих ситуаціях інших передбачених Конституцією способів. Таке загравання з «суверенними» почуттями виборців навряд чи може позитивно впливати на розвиток представницької демократії, свідченням чого є постійний низький рівень довіри громадян до Верховної Ради України [41].

Багато в чому ставлення до референдуму як більш прийняттого способу вирішення державних питань було обумовлено позицією Конституційного Суду щодо правової природи цієї форми безпосередньої демократії. У своїх рішеннях Суд акцентував увагу на тому, що «положення статті 75 Конституції України, згідно з яким єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, не означає, що народ безпосередньо на референдумі не може приймати закони, оскільки саме народ є єдиним джерелом влади в Україні (частина друга статті 5 Конституції України). Рішення всеукраїнського референдуму щодо прийняття законів (внесення в них змін або скасування законів) є остаточним і не потребує затвердження або схвалення Верховною Радою України чи будь-якими іншими органами державної влади України» (Рішення КСУ від 16 квітня 2008 року № 6-рп / 2008) [41].

Необхідно підкреслити, що до 2014 р. існували, крім всеукраїнського референдуму, також самостійно референдум Республіки Крим та місцевий

референдум. Референдум вважається таким, що відбувся, якщо в ньому взяло участь не менше 50% плюс 1 голос всіх виборців, тобто згідно даного закону результати референдуму визначаються простою більшістю голосів [292]. Якщо є суттєві порушення, то референдум може повторитися через 15 днів. Обґрунтування референдуму базується на ініціативі, що виходить з народу. Для цього необхідно близько 3 млн. підписів виборців з різних регіонів України (10% виборців країни), які становлять не менше 2/3 її території [190].

Згідно тогочасного законодавства в Україні головним актором ініціювання національних референдумів була держава, а саме правляча влада. Вона виносить на референдум спірні питання, які намагається за допомогою підтримки населення легітимізувати в очах системної опозиції і міжнародних організацій. Як правило, на референдум виносилися ті положення, в позитивному результаті яких уряд був упевнений. Таку модель інституту референдуму можна позначити як плебісцитну. Інститут референдуму в Україні характеризується також обмеженнями щодо порога участі. В цілому проведення референдумів, також як, наприклад, і у Великій Британії, містить елементи популізму. Влада застосовує інструмент інституту референдуму на національному рівні для реалізації перш за все своїх цілей. Головні референдуми в Україні пройшли в період протистояння урядів і парламенту (2000 р.). В цьому контексті доводиться констатувати, що народна ініціатива як один із інструментів інституту референдуму до цього часу не була реалізована в Україні. Тому, інститут референдуму в Україні вимагав подальшого розвитку.

З огляду на те, що анексія півострова Крим має колосальні наслідки не тільки для України, але і всієї системи міжнародних відносин, вважаємо за необхідне розглянути це питання з політико-правової точки зору з огляду на той факт, що проведення незаконного референдуму на території незалежної України РФ стало формальним приводом для анексії півострова.

У діючій Конституції України та Автономної Республіки Крим питанню референдуму присвячені цілі розділи (III і X відповідно). Глава X визначає статус Автономної Республіки Крим, як частини України [190]. АКР має свою Конституцію, яка приймається виконавчим органом АКР – Верховною Радою Автономної Республіки Крим і затверджується Верховною Радою України [190]. Питання ведення Республіки Крим описані в статті 137. Положення Конституції АКР не повинні суперечити Конституції України [190]. Стаття 38 вказує на здійснення волевиявлення народу в формах безпосередньої демократії, зокрема, референдуму. Але Конституція України обмежує Крим в праві проведення референдуму з територіальних питань: згідно зі статтею 73, питання зміни території можуть вирішуватися виключно всеукраїнським референдумом [190].

Так званий «кримський референдум» проходив уже в умовах окупації, присутності військових іноземної держави і переслідування українських активістів. За таких умов говорити про вільне волевиявлення неможливо. Підготовка самого «референдуму» не була спрямована на виявлення думки жителів Криму, оскільки дата «референдуму» переносилася кілька разів, часу на організацію такого процесу було відведено всього 9 днів, обмежувалася робота журналістів, блокувалися українські ЗМІ. Більш того, ще до «референдуму» (а саме, 6 березня 2014 р.) нелегітимна Верховна Рада АРК оголосила про входження Криму до складу РФ. Нелегітимність результатів кримського референдуму підтверджена висновком Венеціанської комісії. Насправді день 16 березня 2014 р. не був днем вибору і визначення долі Криму, в чому намагається переконати всіх керівництво РФ. Вже до цього Російська Федерація окупувала територію Автономної Республіки Крим шляхом військової інтервенції на територію незалежної держави – України [301].

17 березня 2014 р. ВР АРК прийняв Постанову про незалежність Криму, проголошуючи Крим незалежною суверенною державою – Республікою Крим, до якої фактично приєднали місто Севастополь та

наділивши його особливим статусом (в порушення виключної компетенції Верховної Ради України відповідно до ч. 29 ст. 85 Конституції України). 18 березня 2014 р. укладений Договір між РФ і Республікою Крим про прийняття в РФ Республіки Крим та утворенні в складі РФ нових суб'єктів (ратифікований 21 березня 2014 р. під №36 ФЗ). Зазначений договір підписали С. Аксьонов, В. Константинов від імені Республіки Крим та О. Чалий від імені міста Севастополь. Однак ніхто із зазначених осіб не був призначений на свою посаду на законних підставах і не мав законних повноважень згідно з чинним законодавством України представляти інтереси зазначених адміністративно-територіальних одиниць. При цьому ні АРК, ні м. Севастополь не є уповноваженими відповідно до Конституції України проводити будь-які міжнародні переговори з РФ. Згідно ч. 3 ст. 106 Конституції України представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України Президент України [301].

Крім того, як вже було зазначено вище, проведений «загальнокримський» референдум, на який посилаються при укладанні Договору від 18 березня 2014 р. був визнаний неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 20 березня 2014 р №3- рп/2014. Надалі окупаційними органами влади на кримському півострові прийнятий ряд законів та інших нормативно-правових актів, які спричинили серйозне погіршення ситуації, порушення прав і свобод людини в Криму і м. Севастополь. Вказані документи є незаконними, такими, що суперечать законодавству України, заснованими на неправомірних діях окремих осіб і російської федерації, таких як призначення на півострові незаконних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, проведення референдуму, укладення Договору про приєднання нових суб'єктів до рф та ін. Дії рф по силовому захопленню органів влади і окупації Кримського півострова (частини території України) є грубим порушенням норм

міжнародного права і безпосередньо взятих на себе Російською Федерацією зобов'язань [301].

У підсумку рф порушила ряд положень, а саме: – частини 4 статті 2 Статуту ООН: «... Всі члени повинні утримуватися в їх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй»; – Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії»; Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р .; – Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і російською федерацією від 31 травня 1997 р. [301].

Узагальнюючи організацію, проведення та реалізацію результатів всеукраїнських референдумів, необхідно зробити такі висновки та узагальнення.

В Україні, починаючи з 1991 р., на основі рішення парламенту та «за народною ініціативою» було проведено три всеукраїнські офіційні референдуми, на яких ставилося 7 питань. Проте лише результати одного з них, проведеного 1 грудня 1991 р., щодо підтвердження Акту проголошення незалежності України, було реалізовано на практиці. Водночас, саме результати, організація та проведення референдуму, постановка питання, винесеного на цей референдум, нині найбільше обговорюються в експертній спільноті через свою правову та моральну невизначеність, що істотно знижує рівень її легітимності. Результати 6 інших питань, які виносили на всеукраїнські референдуми, так і не було реалізовано. Навіть незважаючи на те, що, зокрема, Конституційний суд України у своєму рішенні № 6-рп/2008 від 16 квітня 2008 р. вказав на обов'язковість виконання результатів референдуму, у даному випадку – 2000 р.

Отже, в незалежній Україні інститут референдуму використовувався Президентом як інструмент для проведення своєї політичної волі. Однак не

завжди правлячі кола України можуть повністю бути впевнені в успішному результаті референдуму. Тому як політичний механізм він рідко використовується у вирішенні державних питань. Слід зазначити, що головною місією інституту референдуму в Україні залишається народна легалізація прийнятих владою спірних політичних рішень. Особливо в період протистоянь законодавчої і виконавчої влади референдум ставав інструментом проведення політичної волі уряду. Відтак, в Україні ідея проведення референдумів у 2000 рр., ще не набула завершеного правового оформлення. У цьому сенсі їй може послужити досвід таких демократичних країн, як Велика Британія. Вивчення досвіду демократичних країн у сфері проведення референдумів необхідне для еволюції інституту референдуму в Україні.

Враховуючи все вищезазначене можна стверджувати, що референдуми часто-густо можуть використовуватись як політична технологія. Практика реалізації рішень референдуму 2000 р. показала, що актуальні питання, які знайшли позитивний відклик у населення нашої держави, не були забезпечені належними механізмами реалізації. Референдум 2000 р. не був просто консультативним. Однак реалізація його рішень не була вигідна політичній еліті України, що не знайшла консолідованого бажання втілити волевиявлення українців у життя. Саме тому Конституційний Суд України виявився одним з механізмів, завдяки якому можна припинити втілення бажань народу у життя. Тому, з метою недопущення декларативності та використання референдуму, як політичної технології необхідно внести в Конституцію України зміни які б гарантували втілення народного волевиявлення в життя без зайвих бюрократичних перепон заради недопущення дестабілізації та соціально- економічної, політичної деградації як держави в цілому, так й суспільства зокрема.

3.2. Політичні проблеми та перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України у вимірі оновленої політико-правової бази про референдум та досвіду Великої Британії

Згідно з Конституцією України народне волевиявлення в нашій країні здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Однак, незважаючи на те, що в Конституції України цілий розділ присвячено врегулюванню питань референдуму, провести плебісцит з 2012 р. по 2021 р. було неможливим. Це було пов'язано з тим, що старий, ще «радянський» закон, за яким пройшли референдуми 1991 і 2000 рр., втратив чинність в 2012 р., після затвердження нового законодавства в даній сфері, а новий закон так і не став діючим.

В цьому зв'язку зазначимо, що 6 листопада 2012 р. пропрезидентською більшістю В. Януковича був прийнятий новий Закон України «Про всеукраїнський референдум». Однак, новий закон виявився значно коротшим, ніж попередній. Документ був визнаний вкрай сумнівним по багатьом позиціям спершу Венеціанською комісією, а потім і Конституційним Судом України. У підсумку, в квітні 2018 року Конституційний Суд визнав антиконституційним закон про референдум В. Януковича. Але, оскільки закон 1991 р. втратив чинність, до 26 січня 2021 р., тобто до прийняття нового закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» законодавства, що регламентує проведення загальноукраїнських та місцевих плебісцитів, в Україні не існувало. Таким чином, конституційні норми про референдум залишилися, в принципі, без законодавчого забезпечення і де-факто не працювали. Втім, навіть коли відповідне законодавство існувало, воно, за винятком референдумів 1991 р. і 2000 рр., практично не застосовувалося.

У контексті аналізу Закону України «Про всеукраїнський референдум» 2012 р. важливо відзначити, що Конституційний суд у своєму рішенні звернув увагу на порушення конституційної процедури розгляду та

прийняття закону, які мали системний характер і суттєво вплинули на остаточний результат прийняття закону. Суд зазначив, що прийняття актів Верховної Ради України на пленарних засіданнях має здійснюватися виключно шляхом особистого голосування народними депутатами. «З огляду на наведену юридичну позицію, Конституційний Суд України (КСУ) вважає, що системний, грубий характер порушення конституційної процедури розгляду та прийняття нормативного акту, а також істотний вплив цього порушення на остаточний результат його прийняття є підставою для визнання цього акту неконституційним», підкреслили в суді [302].

Конституційний Суд України також відзначає, що зазначені порушення конституційної процедури розгляду та прийняття закону є достатніми для висновку про істотний вплив порушення на остаточний результат його прийняття. Однак, з огляду на мету закону, КСУ дійшов висновку про необхідність його перевірки на відповідність Конституції України, також з огляду на його зміст. У рішенні КСУ також відзначається, що Верховна Рада на рівні звичайного закону врегулювала ті відносини, які є предметом регулювання Конституції України. На думку суду, наміри законодавця, втілені в законі про референдум, а також обрані ним законодавчі засоби не узгоджуються з Конституцією Держави. Конституційний Суд вказує, що конституційні процедури внесення змін до Конституції України передбачають обов'язкову участь в цьому процесі Верховної Ради. «Законопроект про внесення змін до розділів I, III і XIII Конституції України» повинен бути затверджений на всеукраїнському референдумі, проте такий референдум призначає Президент України тільки після того, як законопроект був прийнятий не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Конституція України не передбачає іншого порядку внесення змін до Конституції України», підкреслюють в КС [303].

Згідно з рішенням Конституційного Суду, Верховна Рада, приймаючи вказаний закон, вийшла за рамки своїх конституційних повноважень, що не

узгоджується з принципом верховенства права – положенням про те, що Конституція має найвищу юридичну силу, і всі нормативно-правові акти повинні відповідати Основному Закону (ч. 2 ст. 8 Конституції України). Також КСУ вказує, що повноваження щодо перевірки на конституційність питань, які виносяться на всеукраїнський референдум, покладені на Центральну виборчу комісію. Крім того, КСУ у своєму рішенні звернув увагу на те, що Верховній Раді слід дотримуватися міжнародних стандартів проведення референдумів. Рішення КСУ є обов'язковим, остаточним і оскарженню не підлягає [303].

Аналізуючи політичні проблеми та перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України варто розглянути в даному контексті ініціативу Президента України щодо реформування інституту референдуму завдяки новому закону про референдум. Президент України В. Зеленський підписав перший законопроект з пакету законопроектів про народовладдя – «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» [304]. Слід зазначити, що над документом працювали фахівці Офісу Президента, народні депутати і низка громадських організацій. Незважаючи на те, що експерти називають ряд потенційних загроз та недоліків Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», в цілому думка про нього є позитивною. Слід зазначити, що у загальному експерти позитивно сприйняли перший з законопроектів про народовладдя [305].

З прийняттям нового закону про референдум Президент мав намір заповнити правовий вакуум, відродивши інститут народовладдя, головним інструментом якого є референдум. Згідно із законом про референдум наступні зміни можуть бути внесені у так розділи Конституції України, як «І Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України». Питання до цих розділів вносяться після того, як конституційні зміни пройдуть усі потрібні процедури. Вони включають перевірку Конституційним Судом та затвердження двома третинами від складу Верховної Ради України. Референду щодо конституційних змін

призначається Президентом України, а на референдум також можуть також бути винесені питання, що пов'язані з територіальними змінами в державі, що передбачено і Конституцією України. Однак в законі про референдум є уточнення, що в даному випадку йдеться про затвердження прийнятого Верховною Радою України «закону про ратифікацію міжнародного договору про зміну території України». В даному контексті необхідно зазначити, що при цьому питання, що торкаються порушення територіальної цілісності та унітарного устрою України виносити на референдум забороняється. Враховуючи вищезазначено слід зауважити, що в, як в законі, так як і в Конституція України вказується, що референдум проводиться з питань зміни території країни. З метою уніможливлення легітимізації таких питань, наприклад, що торкаються втрати частини території України (Донбасу, Криму). Однак в законі також і зазначається, що на референдумі можуть розглядатися зміну території лише у сторону її збільшення. Додамо, що референдум з питання зміни території призначає Верховна Рада України [305].

Отже, в цілому додамо, що на референдум не можуть виносити питання: – такі, «що суперечать положенням Конституції, загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим, в першу чергу, Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, протоколами до неї; – скасовують або обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації; – спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; – питання про податки, бюджет та амністію; – передані Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури або суду» [306].

Ініціювати всенародне голосування, згідно із законом, можуть партії, громадські організації та ініціативна група громадян. Згідно з новим законом

про референдум громадяни України можуть ініціювати референдум з питань загальнодержавного значення. Іншими словами громадяни України можуть приймати такі рішення, які впливають на долю усього українського народу, сталого розвитку України, а також має затребуваність у суспільстві. Наприклад, на референдум можуть бути винесені такі важливі питання, що торкаються вступу України в НАТО, ЄС, питання продажу землі іноземцям та інші важливі питання. Другий блок важливих питань, що можуть бути винесені на Референдум торкається анулювання діючих законів або їх окремих положень та норм. З метою проведення референдуму за народною ініціативою за законом має зібратися група в складі не менше 300 осіб. Далі така група має запросити на збори представника Центральної виборчої комісії (ЦВК). Група зобов'язана сформулювати питання референдуму, а також схвалити формулювання. Після цього ініціатива передається до ЦВК і починається процедура збору підписів громадян, які виступають за його проведення. Слід підкреслити, що громадянам України необхідно зібрати 3 млн. підписів. Усі підписи повинні бути зібрані не менш як у двох третинах регіонів і не менше ніж по сто тисяч підписів у кожному з них. Референдум за народною ініціативою проголошується Президентом України. Зазначимо, що тільки Президент України або не менше 45 народних депутатів можуть подати в Конституційний Суд конституційне звернення з приводу конституційності питання, що пропонується для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою [305].

Серед плюсів закону експерти відзначають – 50%-й бар'єр для того, щоб референдум відбувся. Зокрема констатується наявність дуже високого бар'єру, що має на меті захистити національні інтереси держави від великої кількості ризиків. Необхідно зазначити, що ризики перш за все пов'язані з евентуальною спробою різними політичними силами ініціювати низку референдумів по дуже болючим питанням. Наприклад, провести референдум з питань, що суперечать національним інтересам України та її сталому розвитку і відповідають національним інтересам інших держав. Низка

експертів констатує і наявність певного «запобіжника» – Конституційного Суду. Важливим є те, що референдумом можна скасувати закон, але не можна його затвердити. Серед інших позитивних моментів відзначається можливість скасування закону або норми, але неможливість проголосувати за закон. [305].

Згідно із законом про всеукраїнський референдум на всеукраїнський референдум може вноситися лише одне питання. Головною новизною закону, що було ухвалено і рисою, що виділяла його серед інших законопроектів, які було розглянуто у Верховній Раді України значна увага приділялась визначенню можливості запровадження електронних процедур під час організації та проведення всеукраїнського референдуму, включаючи запровадження електронних голосувань. Для забезпечення організації та проведення всеукраїнського референдуму закон зокрема передбачає створення автоматизованої інформаційно-аналітичної системи, яка має забезпечити електронне голосування. До цього необхідно додати, що норми про введення процедур електронного голосування мають набути чинності з дня початку дії додаткового «закону про застосування інноваційних технологій, електронного голосування (машинного голосування)» [307].

В даному випадку необхідно підкреслити, що автоматизована інформаційно-аналітична система розроблялася на основі аналізу зарубіжного законодавства, а також досвіду його застосування у контексті електронних голосувань, перш за все європейських держав. В зв'язку з цим, що стосується електронного голосування на референдумі, то, на думку українського аналітика А. Кошеля, «воно є позитивним нововведенням, яке може убезпечити від маніпуляцій з підписами. Адже збір підписів щодо ініціювання референдуму і електронне голосування передбачають використання електронного цифрового підпису. Разом з тим А. Кошель вважає, що провести референдум з ініціативи знизу буде практично неможливо – для цього потрібно буде зібрати 3 мільйони підписів українців. А цифровий підпис зараз мають дуже мало громадян країни, і не факт, що

вони захочуть підписатися під тією чи іншою ініціативою, яку хтось захоче винести на референдум» [308].

У Міжнародній фундації виборчих система (IFES) вказують на те, що сьогодні електронне голосування є одним з найважливіших нововведень проекту президента України. Все ж таки привертає увагу той факт, що механізм в документі належним чином не прописаний. Вважається, що тестування, а також практичне запровадження он-лайн голосування в країнах-членах ЄС засвідчило, що механізми електронного голосування або не користуються довірою громадян через непрозорість системи та низку ризиків несанкціонованого втручання, а також зловживань. На переконання експертів IFES вищезазначені ризики переважають зручність електронного голосування. IFES в своєму аналізі посилається на той факт, що досвід успішного використання електронного голосування в ЄС обмежується Естонією. Однак інші країни, такі, як Нідерланди, Ірландія, Німеччина, Велика Британія, які тестували інструмент, відмовилися від його масового використання [309].

Д. Ковриженко, який є одним із авторів аналізу IFES зазначає, що за сьогодні ми можемо спостерігати активні спроби запровадити електронне голосування на виборах або на референдумах. Він ще раз повторює, що в законопроекті процедура прописана не зовсім незрозуміло. Д. Ковриженко також ретельно дослідив механізм прописаний у проекті про електронне голосування. Констатується створення спеціальної дільниці з організації електронного голосування, яка фактично буде обслуговувати всю країну. В такій дільниці виборці можуть за п'ять днів до голосування заявити, що вони мають намір віддати голос в електронному варіанті. Однак залишаються питання про те, де буде проходити голосування, на території цієї дільниці або будинку? Д. Ковриженко вказує на те, що необхідно уточнити чимало нюансів, щоб на практиці цей процес не був пов'язаний з фальсифікаціями. Зокрема в аналізі IFES зазначається, що «впровадження інтернет-голосування на виборах і референдумах в Україні передчасно. Якщо

положення щодо інтернет-голосування в подальшому будуть збережені в законопроекті, їх потрібно максимально деталізувати і зробити зрозумілими для виборців» [309].

В межах нововведень, а також перспектив запровадження електронного голосування відзначимо, що Венеціанська комісія ще до підписання нового закону, проаналізувавши проект Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум», оприлюднила до нього «терміновий загальний висновок». У висновку в якому зазначалося, що даний документ дуже високого рівня. Однак також і зазначалося, що кілька пунктів все ж таки підлягають доопрацюванню. Серед таких пунктів необхідно виокремити рекомендації про виключення із законопроекту положень про електронне голосування з метою майбутнього еventуального врегулювання в окремому законі, який також стосувався б президентських, парламентських і місцевих виборів [310].

Он-лайн голосування, на думку низки експертів, на референдумі має досить суперечливий характер. Одним із проблемних аспектів полягає у технічному забезпеченні захисту персональних даних виборців та системи для електронних голосувань від хакерських атак, а також можливих несанкціонованих втручань. Необхідно також додати, що результати електронного голосування в умовах кібератаки мають можливість бути сфальсифіковані або прийняті на користь зацікавлених осіб. В цьому сенсі рекомендації Венеціанської комісії відносно виключення он-лайн голосування мають свої логічні пояснення. Реалізація методів он-лайн, електронного голосування можлива тільки після створення безпечного інструменту електронної ідентифікації, а також абсолютного захисту всіх інформаційно-комунікаційних систем і баз даних від несанкціонованих втручань [310].

Серед зауважень Венеціанської комісії було таке, що процедура проведення всеукраїнського національного референдуму має відвести певну роль перед та після голосуванням Верховній Раді, відповідно до результатів.

А наслідки схвалення народної ініціативи повинні бути визначені в законі. Безперечно, ці положення мають важливе значення для закріплення механізму обов'язковості результатів всеукраїнського референдуму, передбаченого ст. 4 закону. На переконання Венеціанської комісії у документі необхідно описати повну процедуру проведення національного референдуму навіть після схвалення конкретного рішення за результатами голосування. Іншими словами, починаючи з проголошення референдуму і закінчуючи втіленням результатів голосування в дії. В цьому контексті має бути передбачена роль не тільки Верховної Ради України, а також й інших органів державної влади України по кожному питанню, яке може бути предметом референдуму, окремо. До цього необхідно додати те, що одним з важливих висновків Венеціанської комісії полягає у необхідності конкретних статей про запобіжні заходи та ефективні санкції відносно зловживань проти ЗМІ під час проведення кампанії [310].

Необхідно також враховувати, що часто-густо на результати волевиявлення впливає не тільки демократичні традиції країни, правосвідомість громадян, а й інформаційні кампанії. Рівень бідності українців провокує різні маніпуляції значну частину потенційних учасників голосування. Також, з огляду на часткову ангажованість і незбалансованість потоку доступної інформації, можна припустити про можливе навіювання хибних висновків, які не відповідають дійсності, переважній кількості учасників голосування через зацікавлених осіб. Отже, важливим фактором для здійснення народного волевиявлення через референдум є врегулювання питання щодо агітації і встановлення санкцій щодо порушень проти ЗМІ під час проведення кампанії [310].

Венеціанською комісією були також запропоновані інші не менш важливі рекомендації, серед яких виокремлюється: 1) синхронізація положень законопроекту про фінансування кампанії референдуму з законодавством про фінансування політичних партій; 2) забезпечення однакових можливостей для участі в комісіях для тих, хто виступає «за» і

«проти» питань, що виносяться на референдум; 3) пролонгація терміну збору підписів, а також перевірка їх автентичності; 4) доступна участь в референдумі для громадян України з обмеженими можливостями і вимушених переселенців. Зазначені прогалини в подальшому зажадають законодавчого закріплення, а в деяких випадках – і офіційного тлумачення [310].

В цьому зв'язку зазначимо, що зауваження доопрацьовувались в профільному комітеті і з урахуванням зауваг від Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, а також рекомендацій Венеціанської комісії, а також Бюро ОБСЄ у другому читанні комітетом прийнято рішення рекомендувати Верховній Раді України проект Закону №3612 прийняти в другому читанні та в цілому.

На переконання экс-голови Верховної Ради Д. Разумкова, «референдум є єдиним способом зберегти курс України в НАТО». Зокрема Д. Разумков переконаний, що переважна більшість українців на референдумі підтримає членство України в Альянсі, що надасть можливість зберегти такий вектор розвитку країни від спроб його змінити. Д. Разумков впевнений, що референдум про членство України в НАТО потрібен, але він потрібен буде в той момент, коли Україна матиме реальну можливість вступити в НАТО, «Референдум, на моє глибоке переконання, це сьогодні єдиний механізм, який дозволяє не повернути курс в зворотну сторону. У нас є хороший приклад – референдум за незалежність нашої держави (1991 р.) ... Якби його не було, а це приймалося на рівні Верховної Ради, укази Президента – яким-небудь іншим нормативним актом – то знайшлися б фахівці, які б повернули хід історії в зворотну сторону. Точно так же з НАТО і ЄС», зазначив Д. Разумков [311].

На думку колишнього голови Верховної Ради України Д. Разумкова, на такому референдумі більшість українців може підтримати вступ України в НАТО, що гарантуватиме те, що у майбутньому буде дуже важко змінити геостратегічний курс країни, або практично неможливо. Ось чому Д.

Разумков, так само як і раніше Президент України В. Зеленський заявив, що «питання членства України в НАТО обов'язково буде винесено на референдум». Президент України зауважив, що інформацію про те, що з себе представляє НАТО, необхідно донести до кожного українця. Президент України В. Зеленський також заявив, що питання членства України в НАТО буде винесено на референдум. До цього необхідно також додати, що на сьогоднішній день існує низка нагальних проблем, які потрібно подолати на шляху до членства в НАТО. Серед них війна на Донбасі і позиція низки європейських держав, які не підтримують вступ України в Альянс, зауважив Д. Разумков. Цікаво, що якби референдум про вступ України в НАТО проходив на початку червня 2019 р., то голоси громадян розподілилися б наступним чином: 63% – за, 37% – проти [311].

Однак, слід підкреслити, що поряд з плюсами експерти виділяють і деякі мінуси закону. Так, як зазначає голова КВУ О. Кошель історично вся правова база відносно проведення референдумів, містила слабе місце: процедуру перевірки автентичності підписів «за» референдум. На переконання О Кошель даний законопроект, на справді, не вирішує цю проблему. О.Копель зокрема нагадує, що в країні постійно існував та розвивався тіньовий бізнес, коли певні структури (наприклад «комерційні фірми») забезпечували збір голосів «за» проведення референдуму. На сьогодні Закон залишає дане питання не врегульованим. На переконання О.Кошель закон має ще один недолік, в ньому недостатньо чітко прописана норма про наповнення та витрачання фондів. «Я вважаю, що звітувати за кошти, які надходять на рахунки і витрачаються, потрібно он-лайн кожен день. Тисячі журналістів і активістів набагато ефективніше відслідкують, звідки надходили гроші, як і на що вони витрачалися. У ЦВК на це просто не вистачає рук», – зазначає глава КВУ [305].

Так, критиком закону в цій редакції виступила, зокрема, лідер «Батьківщини» Ю. Тимошенко. За її словами, цей закон не відповідає Конституції України. «Провести референдум з цього закону люди не зможуть

ніколи. Це нереалістично по процедурам, прописаним в документі. Не кажучи вже про те, що цей законопроект – антиконституційний від початку і до кінця. Наша команда внесла понад 300 правок, щоб дати громадянам можливість на реалізацію свого конституційного права, але, на жаль, більшість цих правок не враховано», переконує Ю. Тимошенко. Також закон розкритикувала депутат від «Європейської солідарності» В. Сюмар. За її словами, основна проблема полягає в можливості громадян змінити будь-який закон. «Цей законопроект покликаний зробити так, щоб «слуги» могли отримати повну владу шляхом маніпуляцій. Загроза Закону в тому, що референдумом можна замінити законодавчий орган. Можна таким референдумом змінити будь-який закон. Можна прийняти закон. Навіщо тоді парламент? », - підкреслила парламентарка [306].

Відомий швейцарський експерт Б. Кауфмана зазначає, що закон «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» є дуже важливим тому, що він дозволяє встановити тверду законодавчу основу з метою проведення в всеукраїнського референдуму у майбутньому. Закон зокрема охоплює конституційні поправки, міжнародні договори та велику кількість законодавчих положень. Громадян України, згідно із законом, виступають у якості незалежних учасників процесу формування політичного порядку денного України. Громадяни України можуть приймати важливі політичні рішення, що сприятимуть зміцненню важливих принципів народовладдя. Проте, на переконання експерта в цьому проекті встановлюються правила і норми, які буде важко контролювати, а також застосовувати. Експерт також зауважує, що стосується формулювань, які застосовуються в законі. «У моїй рідній країні Швейцарії, яка має добре розроблене законодавство, що регулює пряме народоправство, відповідні статті законів мають не більше 2000 слів, при цьому вони охоплюють найширший спектр політичних народних прав народу. Український законопроект, в англійському перекладі принаймні, вже має більше 60 000 слів, що не

охоплюють багато інструментів сучасної прямої демократії, наприклад, народну законодавчу ініціативу» [195].

В цілому констатуємо, що на сьогодні приблизно 115 країн світу в тій чи іншій формі застосовують у себе форми сучасної прямої демократії. Проблема полягає в слабкому зв'язку цих форм з соціальною практикою. З цієї причини Венеціанська комісія Ради Європи розробила «Кодекс належної практики проведення референдумів». Виходячи з колективного світового досвіду і на основі вищенаведених роздумів Б. Кауфман сформулював кілька базових рамкових умов і модальностей розробки сучасних процедур і правил прямої демократії в Україні [195].

Серед основних порад експерта виділяються наступні:

– при розробці законодавства та нормативних актів для сучасної прямої демократії необхідно формулювати їх якомога простіше. Юридична мова, яка використовується при створенні відповідних правових актів, повинна бути зрозумілою для всіх, а не тільки для обраних експертів;

– між реєстрацією народної ініціативи або питання для референдуму і проведенням власне голосування має відбуватися достатня кількість часу; – відповідне законодавство повинно бути якомога більш наближеним до реальної практики. Сучасні інструменти прямої демократії дозволяють політичним і соціальним меншинам і опозиції брати участь у політичному управлінні та бути почутими іншими верствами і класами суспільства;

– не зациклюватися на показниках явки. Венеціанська комісія рекомендує встановлювати кворуми явки тільки в разі крайньої необхідності і, за можливості, на якомога нижчому рівні;

– якомога менше тематичних обмежень. Список таких «заборонених питань» повинен бути якомога коротшим і причини цих винятків повинні бути чітко розписані і роз'яснені громадянам;

– менше «філософії». Мета прямої демократії полягає в гнучкому визначенні політичного порядку денного і в прийнятті обов'язкових рішень;

– діяти строго за законом. Як і у випадку з усіма іншими питаннями, пов'язаними з виборами, процедури сучасної прямої демократії слід реалізовувати строго в рамках існуючих правових норм і правил [195].

Серед ключових тез В. Зеленського, ще як кандидата в Президенти України, була ідея про народовладдя, метою якою було прагнення надати українцям можливість формувати завдання владі через референдуми і «інші форми прямої демократії». Проте, експерти констатують, референдум, не дивлячись на те, що він і є однією з форм прямої демократії має певні ризики. Референдуми можуть використовувати різні політичні групи впливу з метою політизації процесу або для популістських цілей. У цьому контексті заступник голови Верховної Ради С. Стефанчук в кулуарах форуму «На шляху до Вільнюсу», який відбувся 25 лютого 2020 р. в Києві, відзначив, що влада провела аналітику, і першим питанням, яке українці винесли б на референдум, виявилось питання повернення страти [312].

Український експерт Ю. Кириченко вважає, що часто-густо узурпатори влади використовують референдуми з метою легітимізації рішень шляхом згоди народу. На переконання Ю. Кириченко існує декілька запобіжників. Один з них полягає у необхідності затвердити чіткий предмет референдуму. Необхідно також також зауважити, що дуже часто в обговореннях депутати, а також деякі експерти упускають ще один проблемний момент референдуму. Він полягає в тому, що робити з результатами волевиявлення українцям після волевиявлення і який статус отримують підсумки плебісциту. Ю.Кириченко зокрема переконана, що «Референдуми це тільки одна з типових форм прямої демократії, існують також такі механізми, як електронні петиції, народне вето або право народної законодавчої ініціативи» [312].

На думку глави Комітету АПУ з конституційного права, адміністративного права та прав людини В. Зеленський виконав одну зі своїх

передвиборних обіцянок. Вона полягає в тому, що Верховна Рада України прийняла закон, який регулює порядок проведення референдуму в Україні. В.Зеленський переконаний, що народовладдя має можливість допомогти йому визначити вектор подальшого розвитку України, а громадянам України впливати на владу. Перший крок до реалізації власних задумів В. Зеленський зробив 25 жовтня 2020 р. У день проведення місцевих виборів керівництво країни вирішило провести всеукраїнське опитування на якому більшість, чотири з п'яти питань, отримали понад 70% підтримки виборців. Враховуючи той факт, що всеукраїнське опитування не мала юридичної сили, то воно не мало і ніяких юридичних наслідків. На переконання політологів та експертів президентська партія «Слуга народу» таким чином хотіла нагадати про себе в день виборів. В цілому опитування показало як в майбутньому можуть бути організовані референдуми і які евентуальні наслідки вони можуть мати для України.

У контексті вищезазначеного український експерт М. Жуков ставить наступне актуальне питання – «Хто сьогодні в Україні має ресурси для організації загальнонаціонального плебісциту? Відповідь очевидна: олігархи і політичні партії, що представляють їх же інтереси. З великою впевненістю можна сказати, що саме вони і вирішуватимуть, які поправки необхідно вносити в Конституцію. Саме вони і будуть пропонувати зміни в територіальну організацію країни. Саме від них і залежить, які закони або окремі їх норми будуть відмінитися на референдумі» [312].

В цьому контексті український дослідник С. Руденко наївно не варто вважати, що поява нового закону про референдум в Україні сприятиме вирішенню усіх спірних питань. Такі питання, що торкаються членства України в НАТО, надання особливого статусу Донбасу, статус російської мови тощо постійно викликають гострі суперечки в українському суспільстві. Евентуальне винесення вищезазначених питань на всеукраїнський національний референдум може спровокувати розкіл в українському суспільства та держави. За таких умов, коли питання територій

також можуть вирішуватися шляхом національного референдуму, Україна може зіштовхнутися з фатальними наслідками. Особливо, якщо під час референдуму буде застосовуватися також і електронне голосування. С. Руденко зокрема зазначає, що в 2014 р., «Москва представляла анексію Криму і створення «ЛНР» і «ДНР» саме як волю народу. Хоча ці «референдуми» не відповідали жодному українському закону. І хто сказав, що щось подібне – тільки тепер в рамках існуючого закону про референдум і при все тому ж впливі Росії – не повториться знову? На півдні, на заході чи на сході країни. В ідеальних юридичних умовах, за дуже слабкої української влади і при наявному складі Конституційного Суду, який звинувачують у шкідництві і спробах дестабілізувати ситуацію в країні» [314].

Отже, ретельний політологічний аналіз політичних проблем та практичної реалізації участі громадян України у законодавчому процесі країни показав, що сучасна пряма демократія не може замінити собою традиційні форми представницької демократії. Однак, пряма демократія має доповнювати традиційні форми представницької демократії з метою зробити останню більш представницькою. Міжнародні норми та стандарти проведення вільних демократичних виборів можуть включати в себе різні їх форми, використовуючи різні правові системи. Якогось єдиного набору діючих для всіх країн єдиних норм немає і, напевно, такого ніколи і не буде. Проте, практичний досвід дає підставу вважати, що той, хто захоче ввести у себе в країні, відповідаючи на відповідний попит, інструменти прямої демократії, буде мати в своєму розпорядженні величезну кількість прикладів з реальної соціально-економічної практики, що вказують на те, що пряма демократія може дуже ефективно доповнювати репрезентативну демократію. В реалізації цього напрямку свої зусилля тут повинні докласти як влада, так і народ.

З прийняттям нового Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» можна констатувати потужний поштовх для інтенсифікації розвитку інституту референдуму в Україні, коли громадяни

нашої держави зможуть активніше залучатися до процесу прийняття важливих рішень і роздуму про їх наслідки, що сприятиме зростанню правової і політичної свідомості суспільства, а також цивільної відповідальності. Однак, необхідно також враховувати, що впроваджена модель зобов'язана мати ефективні засоби імплементації рішень, прийнятих на голосуванні. Модель також передбачала збереження певного балансу, рівноваги між народним волевиявленням і діяльністю інститутів представницької демократії без створення штучних перешкод у реалізації своєї діяльності Верховною Радою України.

В контексті даного наукового дослідження вважаємо за доцільне розглянути певні ризики і перспективи референдумів в Україні з урахуванням досвіду Великої Британії.

Референдум у Великій Британії змінив статус держави, яка була членом Європейського Союзу. Завдяки проведенню загальнонаціонального референдуму Велика Британія зміцнила свій суверенний статус, що полягає у набутті більших прав діяти самостійно у якості гравця світової політики і не залежати від такого великого інтеграційного угруповання як ЄС. Передбачити наслідки референдуму дуже важко. Тому, враховуючи досвід Великої Британії, в Україні необхідно впроваджувати систему стримувань та противаг, що унеможливить імплементацію суперечливих рішень. Вихід Великої Британії з ЄС безсумнівно є суперечливим рішенням, про що свідчить не лише поділ держави навпіл, за та проти Брекзиту, але й наявний масив наукових досліджень з цієї тематики з протилежними поглядами на проблему.

Враховуючи неабияку актуальність розвитку інституту референдуму в Україні досвід реалізації Великою Британією самовизначення завдяки загальнонаціональному референдуму дійсно має вивчатися нашою державою більш глибоко. Запозичення досвіду Великої Британії має враховуватись при можливому проведенні референдуму щодо членства в НАТО та ЄС, а також можливий референдум щодо статусу тимчасово окупованих частин територій

Донецької та Луганської областей і їх взаємодією з рештою територією України.

Референдуми можуть мати на меті переслідування інтересів правлячих політичних сил і мати суб'єктивний характер. Наприклад, під час проведення референдуму Прем'єр-міністр Д. Кемерон не прислухався до порад своїх стратегів, які рекомендували провести референдум у 2017 р. і був впевнений у тому, що перемога єврооптимістів гарантована. В підсумку референдум відбувся практично одразу після місцевих виборів, на яких основні партії зосереджували більшу увагу, ніж на кампанії, що пов'язана з референдумом, і витратили значну кількість ресурсів.

Україна має пам'ятати, що референдуми не завжди є своєчасними і можуть привести до протилежних наслідків. Про це свідчить урок проведення референдуму у 1991 р. в СРСР про його збереження, що в підсумку зумовило його розпад з одного боку, а з іншого відкрило нове вікно можливостей для розвитку нашої держави. В цьому контексті вважаємо за необхідно розглянути даний приклад.

Як радянський референдум, так і британський референдум були ідеєю політичних лідерів – М. Горбачова та Д. Камерона відповідно. Обидва лідери вирішили, що звернення до загальнонародного волевиявлення допоможе вирішити назрілі політичні проблеми, з якими вони зіткнулися.

М. Горбачов у другій половині 1990 р. отримав «парад суверенітетів» включаючи потужний рух за суверенітет російської федерації проти «монополії союзного центру». Коли у грудні 1990 р. М. Горбачов провів на З'їзді народних депутатів рішення щодо проведення референдуму, він явно сподівався на позитивний результат. М. Горбачов розраховував, що після цього зможе домовитися з керівниками «суверенних» республік, насамперед з Б. Єльциним, і укласти новий Союзний договір. Таким чином М. Горбачов намагався зберегти єдиний політичний, економічний та фінансовий простір – із загальним федеральним центром у Москві.

Вищезазначене можна порівняти із подіями у Великій Британії. Зіткнувшись із розколом у власній партії щодо членства Великої Британії в Євросоюзі, зі зростанням невдоволення серед виборців, британський Прем'єр-міністр перед виборами 2015 р. пообіцяв, що у разі перемоги проведе референдум і цим створив нову політичну реальність. В обох випадках політичні лідери не врахували на який політичний ризик вони прирікають країну у разі поразки.

Референдум у політиці – це крайній засіб, кардинальне рішення з непередбачуваними наслідками. Горбачов здобув перемогу у березні 1991 р., але вона виявилася катастрофою для СРСР. Дана позиція обґрунтовується тим фактом, що Б. Єльцин та його союзники зробили блискучий хід – вони призначили на день загальносоюзного референдуму ще один – російський – референдум про заснування поста президента росії. Десятки мільйонів мешканців РСФСР проголосували «за». Референдум М. Горбачова відкрив шлях президентству Б. Єльцина.

Після обрання Б. Єльцина президентом РФ події почали розгортатися стрімко: 12 червня 1991 р. Б. Єльцин отримав 57% голосів виборців і став першим всенародно обраним лідером росії, отримав резиденцію в кремлі та міг розмовляти з Горбачовим не просто на рівних, а й з висоти загальнонародної легітимності. М. Горбачов, як відомо, був обраний президентом невеликою більшістю голосів депутатів З'їзду народних депутатів [315].

Відносно Д. Кэмерона слід відзначити, що історія була зовсім іншою, а лідер консерваторів недооцінив ризики. Насамперед ризики полягали у британській історії та в англійському характері. Англійці завжди дивилися на європейську інтеграцію на континенті як острів'яни – з настороженістю та скептицизмом. У 1975 р. англійці підтримали приєднання до Євроспільноти, оскільки ще сприймали цей проект як альтернативу війнам та агресивному націоналізму. Сьогодні зміна поколінь та інші обставини значно послабили цей мотив. В цьому контексті необхідно враховувати той факт, що молодь

голосувала проти Брекзиту, але для більш літніх і менш освічених англійців на перше місце вийшов протест проти «Євроцентру», чужого їм психологічно та культурно. Якщо постімперський синдром спонукав у 1991 р. багатьох громадян РФ підтримати Б. Єльцина і «велику росію», то подібний синдром проявився в багатьох англійців, які висловилися за підтримки виходу з ЄС [315].

Відтак, обидва референдуми – і радянський, і британський – сприяли піднесенню популістської хвилі, і зупинити руйнівну силу цієї хвилі вкрай складно. Лише озирнувшись на залишені їй руїни, люди можуть прокинутися і замислитися про наслідки «перемоги».

До наслідків референдуму щодо збереження СРСР можна віднести і референдум 1 грудня про незалежність України. Вже на голосуванні 17 березня 1991 р. у трьох областях Західної України до бюлетенів було внесено пункт про повну незалежність нашої країни. Але керівництво України – ще цілком радянське і не вийшло з КПРС – все ще вичікувало. Коли ж росія провела свої президентські вибори, а потім, під час серпневого путчу 1991 р., президент Б. Єльцин оголосив себе «заступником» М. Горбачова і поведився як де-факто лідер СРСР – українські апаратники зрозуміли, що настала година рішучих дій. Одна справа мати зверху союзний центр на чолі з толерантним М. Горбачовим. За таких умов Україна ще могла залишитися в оновленій федерації чи конфедерації. Інша справа – Б. Єльцин, який проголосив «сильну росію» і намагався захопити у свої руки всю армію, ВПК, ядерну зброю та загальносоюзну власність. Призначивши наприкінці серпня референдум про незалежність та призначивши на той же день народні вибори президента України, Леонід Кравчук та його колеги поставили хрест на існуванні будь-якої конфедерації республік замість Радянського Союзу та Україна здобула незалежність, якої прагнули багато хто [315].

Як уроки Брекзиту для України необхідно враховувати, що винесення на референдум подібних глобальних питань (як членство Великої Британії в ЄС) не є вдалим варіантом, оскільки на прийняття рішень громадянами

впливає ряд суб'єктивних факторів. У випадку з Брекзітом на результат вплинули високий рівень невдоволення населення елітами в цілому (референдум як «вотум недовіри» європейської бюрократії та національної еліти), внутрішньоелітний розкол та боротьба за лідерство всередині ключових партій.

Українським політичним гравцям необхідно приділяти більш серйозну увагу політологічному аналізу передвиборчої розстановки сил та якісним методам соціологічних досліджень (фокус-групи, глибинні інтерв'ю тощо). У ході кампанії з Брекзиту ми стали свідками дивовижного феномену – незважаючи на те, що більша частина політичної та бізнес-еліти підтримувала позицію залишитися у складі ЄС, на стороні на користь Брекзита витупили фінансові питання та використання медійного ресурсу [316].

Значним чинником недооцінки потенціалу голосування за Брекзіт став дуже високий громадський тиск з боку прихильників ЄС, особливо у районах, де мешкає переважно забезпечене населення. Бути прихильником виходу вважалося соціально не схваленим, їх таврували як «расистів». Тому соціологічні опитування занижували їх чисельність, але вулична активність була помітна. Тому в Україні необхідно ретельніше моніторити динаміку партій і кандидатів, які займають «соціально не схвалені» позиції з тих чи інших питань. Варто звернути увагу не лише на рейтингові показники, а й на рівні довіри різним рівням влади, оскільки низькі рейтинги еліти серйозно впливають на голосування, особливо на ситуативне голосування в останній день. Саме високий рівень недовіри елітам вплинув на зростання підтримки кампанії за Брекзіт.

Аналіз поведінки користувачів соціальних мереж виявився більш прогностично точним для прогнозування підсумків виборів, ніж дані соціологічних опитувань. Прибічники Брекзиту були активнішими і виробляли більше унікального контенту, ніж їхні опоненти. Українським партіям варто приділити увагу якості їхніх кампаній у мережі та аналізу

інтернет-активності своїх прихильників та прихильників опонентів. Ці дані можуть мати прогностичне значення як мінімум для міст-мільйонників з високим проникненням Інтернету.

Серйозною перевагою кампанії за Брекзїт став наголос на одній темі – темі міграції. Брекзїт позиціонувався як вирішення міграційних проблем та здатність приймати заможні рішення у всіх сферах. До того ж додати те, що емоційність кампанії за Брекзїт була значно вищою – лідери кампанії закликали виборця «голосувати серцем», «вчиняти, як ти відчуваєш», висловити своє емоційне ставлення. Тому політичні технології можуть також стати елементом використання референдуму з метою владної політичної еліти. З іншого боку кампанія проти Брекзїту, яка проводилася елітою та медійними фігурами виявилася контрпродуктивною, оскільки виборці інтерпретували її так, ніби еліта нав'язує свій інтерес [316].

Як досвід останнього референдуму Великої Британії для України, необхідно враховувати таке важливе питання як сегментування електорату (територіальне та соціально-демографічне). Прихильникам того, щоб Велика Британія залишилася у складі ЄС, зокрема, не вдалося знайти ключа до жителів Півночі Англії та літніх виборців. В Україні зараз можна відзначити низьку якість сегментування електорату у більшості політичних гравців.

Необхідно враховувати також відповідний час для референдуму, щоб не помилитися. Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон не дослухався порад своїх стратегів, які рекомендували провести референдум у 2017 р., будучи впевненим у тому, що перемога єврооптимістів гарантована. У результаті референдум відбувся практично відразу після місцевих виборів, на яких основні партії зосереджували більшу увагу, ніж на кампанії, пов'язані з референдумом, і витратили значну кількість ресурсів. Британська влада вдавалася до адмінресурсу та зловживання своїм становищем (наприклад, активною участю членів уряду в кампанії, розсилкою агітаційних буклетів за рахунок платників податків і навіть надання телеканалом даних прогнозів перед голосуванням на користь членства в ЄС), що також викликало

негативну реакцію у суспільстві, стимулювало антиголосування на користь компанії за Брекзінт [316].

Тактичною помилкою Д. Кемерона стала його непродумана обіцянка піти у відставку після другого терміну на посаді Прем'єра, яку він дав напередодні виборів-2015. Це значно послабило позиції лідера партії в очах рядових депутатів торі, дозволивши їм сформувати сильну команду, яка виступила з тактичних міркувань внутрішньопартійної боротьби за вихід із ЄС. Кампанія проти Брекзінту була офіційна і одноманітна [316].

Україна як молода незалежна держава у процесі свого державного будівництва має брати приклад з високорозвинутих країн зі сталою демократією та розвинутими інституціями, якою, беззаперечно, є Велика Британія. Україна має усвідомлювати, що розвиток нації остаточно не завершується із актом проголошення суверенітету й утвердженням національної держави. В цьому контексті, категорія «національне самовизначення» відображає один з ключових підходів щодо засад державотворення, який утвердився у Великій Британії задовго до формування незалежної України. Для реалізації національно-державного самовизначення для України вельми важливий досвід Великої Британії в сфері розвитку інституту референдуму. Тому, приклад Великої Британії є важливим для реалізації державного будівництва та набуття статусу впливового та успішного суб'єкта світової політики.

В силу історичних причин Україна не має тривалого досвіду існування як незалежної держави. В такому випадку стійкі уявлення про місце і роль держави, державна ідентичність повинні сформуватися у суспільстві і таким чином сприяти його консолідації. Подібний процес, як правило, відбувається в високорозвинутих державах, таких, як, Велика Британія, де значиму роль відіграє громадянське суспільство. Глибина історії та досвід Великої Британії як однієї з країн зі сталою демократією та розвинутими механізмами національно-державного самовизначення важлива для розвитку демократичних інституцій в Україні.

В контексті дослідження питання референдуму, як механізму національно-державного самовизначення в цілому зазначимо, що самовизначення будь-якої держави передбачає існування певних уявлень, пов'язаних з місцем і роллю країни в світі. Безумовно, важливе значення для існування загальноприйнятої національної ідеї і виправдання історичної місії країни мають традиції державності. Тому образ таких країн як Велика Британія формувався протягом століть і загальне розуміння історичної місії цих держав об'єднує їх громадян.

Досвід Великої Британії для України в контексті реалізації національно-державного самовизначення ґрунтується на пошуку найкращого шляху до мирної реалізації права на самовизначення, в якому особлива роль відводиться інституту референдуму.

Референдум повинен бути найбільш демократичним шляхом вирішення проблем національного самовизначення там, де цей принцип входить в протиріччя з принципом цілісності держави. Для цього референдум повинен проходити: в умовах стабільного демократичного ладу при гарантії для прихильників і супротивників відділення рівних можливостей звернення до підтримки голосуючих; без натиску з боку інших держав і без їх впливу на хід референдуму; правила референдуму повинні бути прийняті не тільки на території, на якій проводиться референдум, але і в решті частини держави.

«Однією з пріоритетних форм прямого народного волевиявлення є референдуми. Завдяки їм легітимізуються найважливіші рішення загальнодержавного та місцевого значення, які вирішуються та приймаються громадянами безпосередньо шляхом голосування» [317, с.295]. Однак зазначимо, що ці умови реалізувати складно. Відсутність стабільного демократичного ладу і втручання великих держав неодноразово приводили до того, що референдуми щодо відділення викликали локальні війни. Незважаючи на це, видається, що немає кращого і більш демократичного шляху до мирної реалізації принципу самовизначення, ніж звернення до волі самих громадян, як то недавно мало місце на референдумі щодо незалежності

Шотландії. Надалі це може стати дорогою до вирішення багатьох етнополітичних проблем. Але в той же час не можна тішити себе ілюзіями щодо того, що референдум дозволить вирішити проблеми, пов'язані з сепаратистськими устремліннями там, де немає сформованої демократичної системи, а особливо там, де відбувається втручання будь-якої великої держави.

Тому, особливо важливим є досвід Великої Британії в контексті створення територіальної автономії. Відзначимо, що цей вид автономії може бути реалізований тільки там, де конкретна група живе в межах географічно визначеної території (наприклад, острів Корсика у Франції, Шотландія в Великій Британії, Аландські острови в Фінляндії, Фарерські острови в Данії). При цьому зміна статусу автономного утворення повинна здійснюватися тільки відповідно до волі народу, що проживає на його території. Відмінною рисою політичної форми територіальної автономії є наявність представницьких органів законодавчої влади. До даного виду територіальної автономії відносяться Шотландія і Північна Ірландія в Великій Британії, Аландські острови в Фінляндії тощо [318].

Досвід Великої Британії показує, що представницька демократія і захист індивідуальних прав людини не є достатніми умовами для мирного вирішення спорів щодо суверенітету і реалізації права на самовизначення, вимагаючи більш гнучких правових підходів для їх вирішення. Однією з переваг автономії є її потенціал для мирного вирішення подібних ситуацій. Крім того, надання етнічній групі територіальної автономії запобігає посиленню сепаратистських рухів і можливого порушенню територіальної цілісності держави. Незважаючи на всі плюси реалізації права на самовизначення шляхом створення автономії, не всі держави йдуть на це. Часом надання автономії етнічній групі може навіть погіршити ситуацію і викликати нові конфлікти. Автономія не завжди відповідає очікуванням відповідної групи, і може виникнути подальша претензія на відділення. Існує

небезпека, що надання автономії певного регіону стане лише першим кроком до реалізації його подальших прагнень до незалежності.

Завершуючи політологічний аналіз наукової проблеми необхідно відзначити, що на сучасному етапі констатується інтенсифікація міжнародно-політичної взаємодії Великої Британії та України. На підтвердження цього, Президент України В. Зеленський і Прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон 8 жовтня 2020 р. в Лондоні підписали Угоду про політичну співпрацю, вільну торгівлю і стратегічне партнерство між Україною і Сполученим Королівством. Підкреслюється, що закріплення загальнополітичних принципів двостороннього співробітництва і партнерства в новій Угоді має важливе стратегічне і практичне значення. На переконання В. Зеленського настав новий етап стратегічних відносинах між двома країнами і в цьому плані виняткову важливість грає Угода, яка є новою основою для двосторонніх відносин, з урахуванням виходу Великої Британії з Європейського Союзу [319].

Документ передбачає проведення щорічних засідань діалогу стратегічного партнерства на офіційному або урядовому рівні відносно вирішення нагрілих питань двостороннього співробітництва. Також передбачено проведення засідань Торгового комітету, який буде складатися з представників сторін. В ході переговорів Президента України і Прем'єр-міністра Великої Британії співрозмовники наголосили на важливості спільних дій у подоланні серйозних викликів, з якими сьогодні стикається світ, а саме: наслідків пандемії коронавірусу і глобальної кліматичної кризи. Підписання Угоди можна називати ключовим моментом. Україна отримає більше можливостей для співпраці з Великою Британією тому, що дана Угода відкриває кордони для українських промисловців і за фактом дозволяє отримати більш інтенсивне співробітництво між країнами [319].

В ході офіційного візиту Президента України до Великої Британії 7-8 жовтня 2020 р. також було підписано Меморандум про посилення співпраці між Україною і Сполученим Королівством в оборонній сфері, який

передбачає співпрацю в оборонній галузі. Він також передбачає залучення фінансування Британського експортно-кредитного агентства в розмірі 1,25 мільярда фунтів стерлінгів, що дозволить істотно підвищити ефективність і скоротити терміни реалізації спільних проектів в оборонній сфері, що є критично важливим в умовах триваючого загострення ситуації в Чорноморському регіоні [319].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що сучасне міжнародне право містить в собі детально розроблений і повністю сформований принцип, що наділяє народи правом здійснювати самовизначення, реалізація якого здійснюється за допомогою двоступеневого механізму спочатку на внутрішньому рівні, а при неможливості такої реалізації – на зовнішньому рівні. Ідеальним варіантом реалізації права на самовизначення є приклад Великої Британії і Шотландії. Велика Британія має досвід по Брекзиту, а складова частина Великої Британії – Шотландія – також має досвід реалізації права на національно-державне самовизначення, що є унікальною і безпрецедентною ситуацією. Цікавим фактом є те, що вже володіючи автономним статусом, уряд Шотландії все одно вів боротьбу за свою незалежність.

Виходячи з того, що національно-державне самовизначення, як феномен сучасної світової політики є вкрай неоднозначним, тривалим, історичним процесом, що має складну природу. Важливу роль в цьому процесі відіграє формування національної свідомості, становлення та розвиток політичної культури, громадської й політичної активності. Національна ідентичність та націоналізм у період становлення пострадянського суспільства виявилися найбільш доступними та зрозумілими підставами для колективної мобілізації та дій, спрямованих на консолідацію української нації, в умовах краху централізованої влади та ідеології. Метою національно-державного самовизначення в Україні є укріплення її незалежності, побудованої на демократичній основі. Державне будівництво в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю демократизації

тоталітарного пострадянського суспільства. Зараз Україна знаходиться на новому етапі національно-державного самовизначення – етапі державного будівництва і досвід Великої Британії у розбудові високорозвинутої політичної системи вельми важливий для ствердження України як сильної незалежної держави. Таким чином, дослідження національно-державного самовизначення Великої Британії робить істотний внесок у формування уявлень про модернізацію державно-правових інститутів, тобто інститутів, що об'єднували групу норм, пов'язаних із регулюванням державно-політичних відносин, і сприяє активізації діяльності в цьому напрямку.

Висновки до третього розділу

1. В Україні реалізація національно-державного самовизначення розпочалась з проголошення незалежності у 1991 р. За всю історію незалежності в Україні проводилось усього два референдуми – 1991 р. і у 2000 р. 26 липня 1991 р вступив в дію Закон України «Про всеукраїнський і місцевий референдумів». Референдуми в Україні, згідно зі статтею 1, проводяться з метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними і місцевими справами в Україні. Виключно на всеукраїнському референдумі вирішується питання про реалізацію права народу України на самовизначення та входження України до інших державних устроїв або вихід з них.

Другий всеукраїнський референдум відбувся 16 квітні 2000 р. На ньому для всенародного обговорення було винесено такі питання: 1) про обмеження депутатської недоторканності 2) про чисельність депутатів Верховної Ради України (ВРУ) 3) про двопалатний парламент і 4) про розширення повноважень Президента України. При високій явці виборців – більше 80% підтримали пропозиції Президента. Однак результати референдуму не були внесені Верховною Радою в законодавство України. Проблема, що існує як в Україні, так і у Великій Британії, полягає в тому, що референдуми мають

елемент популізму, оскільки різні політичні партії та організації використовують їх під приводом волі народу. Інша проблем, яка торкається України на прикладі другого референдуму – це проблема імплементації волі народу. Референдум 2000 р. і його наслідки взагалі мають важливе значення для європейського виміру сучасних конституційних перетворень.

У 2012 у ВРУ було прийнято Закон України «Про всеукраїнський референдум». Новий закон виявився коротшим за попередній і визнаний вкрай сумнівним спершу Венеціанською комісією, а потім і Конституційним Судом України, який у 2018 р. визнав закон неконституційним. Відтак цей закон не став діючим, а старий радянський закон втратив чинність. Тому з 2012 р. до початку 2021 р., до прийняття нового закону, в Україні не було законодавства про референдум і його проведення взагалі було неможливим.

У якості маніпулювання волевиявленням громадян і використання референдуму проти волі українського народу можна назвати референдум 2014 р. про відокремлення Криму від України. Даний нелегітимний референдум був визнаний неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 20 березня 2014 р №3- рп / 2014. Надалі окупаційними органами влади в Криму прийнято низку законів та нормативно-правових актів, які спричинили помітне погіршення ситуації і порушення прав і свобод людини в Криму. Вказані документи є незаконними та такими, що суперечать законодавству України, заснованими на неправомірних діях, таких як призначення в Криму незаконних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, проведення референдуму, укладення Договору про приєднання нових суб'єктів до РФ тощо. Дії РФ по силовому захопленню органів влади і окупації Криму, як частини території України є грубим порушенням норм і принципів міжнародного права. Анексія Криму суттєво впливає на розвиток усієї системи міжнародних відносин та міжнародний порядок. Шляхом насильства над волею виборців і фальсифікацією підсумків голосування росія грубим чином порушила головний принцип самовизначення народу.

2. 26 січня 2021 р. ВРУ було прийнято новий закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум». З прийняттям нового закону про референдуми В. заповнено правовий вакуум, відновлено механізм народовладдя за допомогою референдуму. Відповідно до закону, на референдум можуть бути винесені питання зміни I (загальні основи), III (вибори, референдум), XIII (внесення змін до Конституції) Основного закону України. Законом, зокрема, визначено, що на всеукраїнський референдум може виноситися одне питання. Всеукраїнський референдум не може проводитися одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз феномену референдуму як механізму національно-державного самовизначення з урахуванням досвіду Великої Британії і практики України, метою якого було вирішення поставлених завдань в рамках дисертаційної роботи, дозволило зробити наступні висновки:

1. Дослідження на теоретико-методологічному рівні інституту референдуму як механізму національно-державного самовизначення Великої Британії представляє наукову цінність для подальших розвідок з даної проблематики і розвитку вітчизняної наукової школи, що формується. Періоди виникнення і затвердження в політичній практиці ліберальної демократії безпосереднім чином пов'язані з удосконаленням механізмів національно-державного самовизначення. Інститут референдуму, як один з найважливіших механізмів національно-державного самовизначення, досліджено вченими, представниками західної наукової школи, перш за все Великої Британії, США, Німеччини, Франції, Швейцарії. Втім Вітчизняна концептуально-теоретична та методологічна база дослідження інституту референдуму досліджена більше в межах юридичних дисциплін і констатується недостатність ґрунтовних політологічних робіт.

Теоретико-методологічний аналіз механізмів національно-державного самовизначення показав, що британська модель має свої специфічні риси. Вона не є федеративною, монарх наділяється неформальним суверенітетом перед Парламентом в силу відсутності писаної конституції, опори на прецедент і звичаї. В цьому контексті певний політичний клас опосередкованим чином визначає цілі та методи управління в державі. Велика Британія, в ході процесу європейської інтеграції, незмінно відстоювала право на самостійність в ключових питаннях своєї політики і виступала в ролі «незручного партнера» для ЄС, тому що не хотіла йти на поступки, особливо відмовлятися від частини свого суверенітету на користь будь-якого наднаціонального органу управління і євроскептиків було завжди

більше, ніж єврооптимістів. Багато в чому це пояснюється тим, що Велика Британія незмінно шанує свої вікові традиції і прагне зберегти статус самобутньої, незалежної великої держави. Формування європейського курсу часто супроводжувалося міжпартійними розбіжностями і внутріпартійною боротьбою. Труднощі на шляху до євроінтеграції Великої Британії відчували обидві основні партії Великої Британії: як лейбористи, так і консерватори.

Референдум є важливою формою прямої демократії, безпосереднього здійснення громадянами законодавчої влади. Інститут референдуму є помітним проявом народного суверенітету в тому разі, коли вищі представницькі органи неспроможні взяти на себе відповідальність за прийняття важливих державних рішень. В цьому випадку громадяни країни беруть на себе відповідальність за важливі державні рішення і контроль над їх ефективною реалізацією. Враховуючи неоднозначність трактування наукової категорії «референдум» визначаємо його як таку форму прямої демократії, предметом якої є волевиявлення певної кількості громадян, які пройшли визначені етапи з метою реалізації своїх демократичних прав і свобод. Сьогодні констатується загальна тенденція розширення практики реалізації інституту референдуму. Відносно невелика кількість референдумів у Великій Британії обумовлена специфічним ставленням, що формувалося протягом століть, політиків і юристів, які вважали, що референдум підриває авторитет Парламенту.

2. Консерватизм та специфічність політичної системи Великої Британії вплинули на формування інституту референдуму. Будучи конституційною монархією в країні провідну роль грає Парламент. У Великій Британії проводилось лише два загальнонаціональних референдумів 1975 та 2016 р., що стосувалися євроінтеграції. Таке поодинокі застосування інституту референдуму обумовлюється припущенням, що референдуми послабляють авторитет Парламенту і створюють можливості для маніпулювання настроями в суспільстві. Однак, сьогодні інститут референдуму стає все більш звичним елементом британського політичного життя, оскільки він дає

можливість забезпечити політичну перевагу і керувати всередині партії. Після проведення референдуму щодо Брекзиту, а також всередині самої Великої Британії, наприклад, в Шотландії за її незалежність, пряме волевиявлення народу при вирішенні найважливіших питань конституційного характеру як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні вважається нормою.

Референдуми у Великобританії не має юридичної сили і є консультативним. Після проведення референдуму Парламент Великобританії приймає остаточне рішення. Теоретично представники влади, на законній підставі, можуть не зважати на волю народу. Відтак, рішення про Брекзит має не тільки правовий, економічний вимір, а в більшій мірі політичний. Вихід з ЄС є законним правом всіх країн-членів ЄС. Проте, рішення про Брекзит створює прецедент, оскільки раніше держави-члени ЄС ніколи не виходила з його складу, а ЄС тільки розширювався. Правове регулювання Брекзиту базувалося як на конституційних законодавчих актах Великої Британії, наприклад Акті про політичні партії, вибори і референдуми 2000 р., Акті про референдум з питання про членство в Європейському Союзі, прийнятий спеціально для регулювання даного референдуму в грудні 2015 р. Парламентом Великої Британії, так і на нормах міжнародного і європейського права.

Правлячі кола Великої Британії пішли на проведення референдумів 1975 р. та 2016 р. з метою уникнення розколу в обох провідних партіях, де з даної проблематики констатувалися гострі протиріччя, і зміцнення власних позицій на переговорах з партнерами по ЄС про надання країні особливих умов членства. Для ініціювання процедури виходу з ЄС відповідно до чинного у Великій Британії конституційного принципу верховенства парламенту після референдуму для закріплення його результатів потрібна згода Парламенту. Однак Уряд, очолюваний Т. Мей, порушив даний принцип і розпочав процедуру виходу з ЄС без схвалення Парламентом, виходячи з того, що волю народу, висловлену через референдум як інститут прямої

демократії, немає необхідності підтверджувати Парламентом як інститутом представницької демократії. Уряд запропонував використовувати свої повноваження для здійснення виходу Великої Британії з ЄС шляхом подання відповідного повідомлення про намір вийти з договорів про Європейський Союз. Уряд не міг розглядати підсумки референдуму в якості достатньої правової підстави для прийняття рішення про вихід. Згодом це питання стало предметом розгляду спочатку Високого Суду Правосуддя Її Величності Англії (Високого суду Лондона), а потім Верховним Судом Сполученого Королівства. У своєму рішенні Верховний Суд вказав, що для того, щоб міністри могли повідомити про рішення Великої Британії вийти з Європейського Союзу потрібний Акт Парламенту і вже 1 лютого 2017 р. парламентарії Великої Британії прийняли закон про вихід з ЄС.

3. Насичене історичне підґрунтя зумовило затяжний і складний процес взаємного відчуження між Великою Британією і ЄС. З розпадом колоніальної імперії і послабленням світових позицій Великої Британії актуалізувався процес її європейської інтеграції. Багато в чому членство в Європейському економічному співтоваристві (ЄЕС), а згодом в ЄС для Великої Британії за відсутністю альтернативи було вимушеним кроком. З самого початку європейської інтеграції Велика Британія вимагала особливих преференцій і стала «незручним партнером» для ЄЕС та ЄС. В країні постійно точилися глибокі міжпартійні та внутрішньопартійні дискусії щодо подальшої європейської інтеграції Великої Британії.

Важливі кроки на шляху до інтеграції постійно зводилися нанівець позицією Великої Британії, яка була незгодна з низки питань, від загальної політики в області зовнішніх відносин, фінансово-економічної взаємодії, кадрової політики і безпеки. На переконання прихильників Брекзиту ЄС не здатний забезпечувати економічну і політичну безпеку, вирішувати міграційні проблеми на тлі ідентифікаційних пошуків британців. Британці завжди виявляли невдоволення щодо фінансових та економічних взаємодій всередині ЄС. Прихильники Брекзиту спиралися на факт, що Велика Британія

вносить до бюджету ЄС більше, ніж інші, перш за все нові менш заможні члени ЄС, яких необхідно підтримувати. Тому британці заявляли про те, що Брекзїт означає повернення до істинної парламентської демократії і економічного прогресу. Британці завжди сприймали європейську інтеграцію як спосіб вирішення внутрішніх проблем. Для консервативних прихильників Брекзїту ЄС ніколи не був досить неоліберальним. Їх підтримувала права преса з її негативними кампаніями проти ЄС і недостовірною пропагандою в ЗМІ з елементами маніпулювання та фальсифікації.

Однією з причин виокремлюється проблема ідентичності британців, що тісно пов'язана з міграційною кризою ЄС. Британці пишаються своєю історичною могутністю і здобуткам в сфері розвитку демократичних інститутів. В цьому зв'язку та на тлі міграційної кризи констатується посилення захисту самобутності британців, які перестали ідентифікувати себе з ЄС. Більшість британців прагнуть обмежити і вважають міграційну проблему провідною для розвитку Великої Британії. Однак, питання про вихід з ЄС було піднято в країні задовго до міграційної кризи в ЄС.

В політичному вимірі продовжуються дебати між євроскептиками і єврооптимістами. Враховуючи те, що трохи більше половини британців проголосували за вихід країни з ЄС підсумки референдуму про членство Великої Британії в ЄС, а також те, що майже половина суспільства проголосувала за, а половина проти, продемонстрували розкол суспільства за політичними, соціально-економічними, військовими та регіональними ознаками. В регіональному вимірі одним з політичних наслідків Брекзїту є те, що Шотландія як частина Великої Британії, яка проголосувала за збереження членства в ЄС, планує провести новий референдум про незалежність, В свою чергу Північна Ірландія побоюється закриття кордону з Ірландією.

Ідея Брекзїту як звернення до форми прямої демократії, виникла ще й тому, що правляча еліта Великої Британії не була монолітна і різні групи інтересів не змогли консолідуватися з метою європейської інтеграції країни. Система стримувань і противаг, що історично формувалася протягом століть

для примирення позицій сторін, а також методи представницької демократії в умовах англосаксонській демократії, були відкинута. Д. Кемерон вдався до засобу прямої демократії, винісши питання про відносини Великої Британії з ЄС з партійних кулуарів на референдум. У січні 2013 р. Д. Кемерон дав обіцянку провести референдум, прагнучи заспокоїти євроскептиків у власній партії, щоб не допустити розкол в ній напередодні парламентських виборів 2015 р. та запобігти відтоку виборців-торі до Партії Незалежності Сполученого Королівства Н. Фараджа, що набирала популярності та виступала за верховенство національного Парламенту, посилення міграційної політики і вихід Великої Британії з ЄС.

В свою чергу Д. Кемерон не припускав, що йому доведеться виконати обіцянку тому, що референдум неможливо було провести, поки уряд мав коаліційний характер (тобто до виборів в травні 2015 р.), оскільки в нього входила «проєвропейські» налаштована Партія Ліберальних Демократів. Крім того, всі опитування громадської думки вказували на те, що за їх підсумками жодна з партій не отримає більшість. Тому, очікувалося, що уряд знову буде коаліційним, що звільнило б Д. Кемерона від обіцянки. Однак, Консервативна партія здобула переконливу перемогу на виборах, сформувала однопартійний уряд, і Д. Кемерону, довелося виконувати обіцянку щодо початку Брекзиту. З цієї позиції Брекзит став знаком протесту проти правлячого політичного класу та нерозрізненості політичних партій.

4. Брекзит має політичні та соціально-економічні наслідки для розвитку як Великої Британії, так і для ЄС. Угода про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великою Британією» має велике значення для сталого розвитку Великобританії у найближчій перспективі. Однак, Угода також неминуче завдасть Великобританії відчутних втрат в довгостроковій перспективі. Криза ЄС та вихід Великобританії з її складу можуть виявитися спробами створити нові центри впливу та інтеграційні об'єднання в системі міжнародних політичних та економічних відносин.

Підсумки британського референдуму виявилися кардинальними і приведуть до глобальних трансформацій в європейській політиці і економіці. Зокрема, очікується, що ЄС може почати повільно втрачати своє значення як структура, що консолідує країни Європи і організує її політичне та соціально-економічне. Передбачається й зростання значення НАТО, яке набуває характеру найбільш представницької організації в ЄС і може стати більш затребуваною, ніж ЄС. Передумови для коригування співвідношення в Європі між значенням ЄС і НАТО вже існують і носять сприятливий для альянсу характер. У найширшому сенсі, не можна виключати припущення про те, що, евентуально, однією з далекосяжних цілей британського референдуму про Брекзїт може бути створення в системі міжнародних політичних та економічних відносинах певного стану невизначеності, який ставить під сумнів діючі сьогодні процеси інтеграції та сіє сумніви між традиційними партнерами, що відкриває можливості для масштабних глобальних трансформацій.

Сьогодні Єдність автономних регіонів Великобританії знаходиться під загрозою через зміцнення націоналістичних настроїв в Шотландії, Північній Ірландії та навіть Уельсі на тлі наслідків пандемії «COVID-19» і Брекзїту. Шотландці не вважають за необхідне втрачати історичні зв'язки та економічні вигоди від безмитного режиму з ЄС. Вихід із Шотландії із загального ринку ЄС стане нищівним ударом по інвестиціях і ринку зайнятості в Шотландії. Розрив відносин з Великобританією також несе чимало фінансових витрат, через те що економіка Шотландії тісно пов'язана з Великою Британією. Ірландська проблема представляється також складною і неоднозначною. Північна Ірландія, що виступає за членство в ЄС, встановлює більш тісні зв'язки з Республікою Ірландія. Сполучене Королівство і Республіка Ірландія об'єднані спільною зоною пересування, і якщо Велика Британія виходить з ЄС, то теоретично між країнами має бути відновлено кордон, що негативно вплине на процес мирного врегулювання в Північній Ірландії.

Серед корострокових наслідків виокремлюється відтік емігрантів зі Східної Європи, які надавали позитивний ефект для британської економіки, виконуючи різні види робіт і сплачують податки в британську казну. Обмеження свободи пересування в рамках ЄВР позначиться не тільки на заробітчанах зі Східної Європи, які приїхали працювати до Великої Британії, а й на 2 млн. британців, що живуть в країнах ЄС. Виникнуть складнощі і у студентів з країн ЄС, які навчаються у Великій Британії, що опосередковано вдарить по сектору освітніх послуг країни. Постраждають британські учасники освітніх і науково-технічних програм ЄС. Брекзїт вдарить по співробітництву в сфері безпеки і боротьби з тероризмом, оскільки спричинить за собою вихід з поліцейських структур ЄС, де британці займали важливе місце. Зобов'язання країн ЄС щодо Великої Британії в рамках імміграційної політики ЄС перестануть діяти, і, таким чином, у французької влади відпаде необхідність охороняти тунель під Ла-Маншем від напливу нелегальних іммігрантів, бажаючих потрапити до Великої Британії.

У довгостроковій перспективі Брекзїт може загострити протиріччя між Великою Британією та ЄС з усіх найважливіших напрямках політичної та соціально-економічної взаємодії, а також вплинути на розвиток усієї системи міжнародних відносин та формування нового міжнародного порядку. В довгостроковій перспективі вихід Великої Британії з єдиного європейського ринку збільшить торговельні бар'єри з ЄС і приведе до падіння товарообігу, що в свою чергу призведе до зниження темпів економічного зростання і падіння ВВП. Фінансовий сектор Великої Британії, що складає 80% ВВП країни, опинився в скрутному положенні. До Великої Британії знизиться інтерес з боку провідних ТНК. Європейські ринки дадуть відповідь торговими бар'єрами на тлі того, що Велика Британія буде вимушена виплачувати частину коштів для погашення загальноєвропейських зобов'язань, якщо країна захоче залишитися на європейських ринках.

Сьогодні часто-густо Брекзїт розцінюється як помилкове рішення, що відбулося завдяки поєднанню багатьох факторів та обставин. Парадокс

полягає в тому, що саме правляча партія Великобританії була ініціатором Брекзиту. Переговори про умови Брекзиту були складними та тривалими і тому існувала вірогідність Брекзиту без угоди. Проте 29 грудня 2020 р. Велика Британія і ЄС пішли на поступки один одному і схвалили тимчасове застосування «Угоди про торгівлю та співробітництво між ЄС і Великою Британією», що регулюватиме торговельні та інші відносини між ними. Для розвитку Великої Британії було важливим рішення про можливість уникнення конституційних наслідків жорсткого Брекзиту, а також мит в багатьох сферах, зокрема в сільському господарстві, рибальстві та автомобілебудуванні. Проте головною проблемою документа залишається те, що фінансові послуги в угоді про Брекзит практично не прописані.

Брекзит створює прецедент і принесе ЄС іміджеві та репутаційні втрати. ЄС після Брекзиту має переглянути вектор свого подальшого розвитку, сформулювати нові цілі і завдання. У короткостроковій перспективі ЄС очікує період турбулентності і деяке політичне ослаблення через невизначеність майбутнього європейської інтеграції. Британський референдум вже привів до сплеску євроскептицизму в країнах ЄС. З різних держав лунають заклики до аналогічних референдумів. Брекзит показав, що результати проведення таких референдумів можуть бути непередбачуваними.

5. Правові та політичні основи інституту референдуму в Україні йдуть глибоко корінням в СРСР. Референдум як спосіб громадян взяти безпосередню участь в управлінні державою став першим кроком до отримання Україною незалежності і суверенітету. З проголошенням незалежності всеукраїнське народне голосування стає головним законодавчо закріпленим інструментом прямої демократії. Важливим показником на шляху до демократичного розвитку України є нормативне забезпечення функціонування форм безпосередньої демократії та їх ефективне застосування на практиці, що визначається не тільки досягненням певного результату у вигляді нормативно-правового забезпечення або формування представницького органу, скільки прозорістю референдумних і виборчих

кампаній, а також гарантованість реалізації прав громадян на участь в реалізації таких форм демократії.

Після проголошення Україною незалежності було проведено всього два Всеукраїнських референдумів у 1991 р. і у 2000 р.

Перший Всеукраїнський референдум 1991 р. стосувався підтвердження Акту проголошення незалежності України. Народ визнавався єдиним джерелом влади, що здійснює її як безпосередньо шляхом референдумів, так і через систему державних органів і органів місцевого самоврядування. До прийняття Конституції України 1996 р. роль Основного Закону продовжувала виконувати Конституція УРСР 1978 р. зокрема, згідно зі ст. 5 Основного Закону 1978 р. найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум), що обумовило створення підвалин розвитку референдної демократії в Україні. В 1995 і 1996 рр. за президентства та ініціативи Л.Кучми були спроби реалізації інституту референдуму, однак домінуючі партії в Верховній Раді України погодилися з вимогами Президента і референдуми не відбулися.

Другий Всеукраїнський референдум, який проводився у 2000 р., стосувався реформування системи державного управління шляхом внесення змін до Конституції України. В результаті з великою перевагою голосів громадяни України дали позитивну відповідь на всі чотири питання, винесених на референдум, але Верховна Рада України відмовилася затверджувати результати народного голосування і його результати не були імплементовані.

Прикладом того як інститут референдуму використався проти територіально цілісності і державного розвитку України виявився нелегітимний, популістський та злочинний «кримський референдум» 2014 р., який проходив всупереч українських законів та Конституції України в умовах окупації, присутності військових іноземної держави. За таких умов говорити про вільне та справедливе волевиявлення було неможливо, тому що

проведення референдуму не передбачало чесних виборів і встановлення реальної думки жителів Криму. Нелегітимність результатів кримського референдуму підтверджена висновком Венеціанської комісії. Дата «референдуму» переносилася кілька разів, обмежувалася робота журналістів, блокувалися українські ЗМІ. Ще до референдуму нелегітимна Верховна Рада АРК оголосила про входження Криму до складу РФ. При цьому ні АРК, ні м. Севастополь не є уповноваженими відповідно до Конституції України проводити будь-які міжнародні переговори з РФ. На рівні міжнародного права РФ порушила ряд положень, а саме: Принцип незастосування сили або погрози силою (ст. 2 Статуту (п. 4)); Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії»; Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 р.; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ від 31 травня 1997 р.

Як у Великій Британії, так і в Україні інститут референдуму має певні риси популізму. Саме правляча еліта має вплив на ініціювання механізмів референдної демократії з метою забезпечення власної підтримки та виконання популістських рішень. Така модель інституту референдуму позначається як плебісцитна. В незалежній Україні інститут референдуму використовувався Л. Кучмою як інструмент для проведення своєї політичної волі. Однак не завжди правлячі кола України можуть повністю бути впевнені в успішному результаті референдуму. Тому в Україні, як і у Великій Британії, референдум нечасто використовується як політичний механізм у вирішенні державних питань. Основною ціллю інституту референдуму в Україні є народна легалізація прийнятих владою спірних політичних рішень. Особливо в період протистоянь законодавчої і виконавчої влади референдум стає інструментом проведення політичної волі уряду. В Україні інститут референдуму та референдна демократія ще не набули завершеного політико-правового оформлення і досвід таких демократичних країн, як Велика

Британія може бути дуже корисним, повчальним та необхідним для еволюції інституту референдуму в Україні.

6. З прийняттям у січні 2021 р. нового закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» відкриваються нові перспективи та політичні проблеми практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України. Закон є потужним засобом, який дозволяє встановити законодавчу основу для проведення всеукраїнського референдуму, що охоплює конституційні поправки, міжнародні договори та інші законодавчі положення. Згідно з новим законом громадяни України є суверенними учасниками всеохоплюючого політичного процесу, що є чинником зміцнення в Україні принципів народовладдя. При подальшій розробці механізмів національно-державного самовизначення необхідно враховувати певні ризики, пов'язані з інститутом референдуму, бажанням правлячої еліти або різних груп впливу реалізувати популістські рішення.

Новизна закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» ґрунтується на визначенні можливості впровадження он-лайн (електронних, машинних голосувань) під час організації та проведення всеукраїнського референдуму. З метою забезпечення організації та проведення Закон про всеукраїнський референдум передбачає створення автоматизованої інформаційно-аналітичної системи щодо забезпечення он-лайн голосування. Основуючись на аналізі зарубіжного досвіду, а також законодавства було розроблено автоматизовану інформаційно-аналітичну систему. Вона має забезпечити волевиявлення народу від різних маніпуляцій та фальсифікацій підписів. На сьогодні процедура електронного голосування має ще доопрацьовуватись та врегульовуватися. Необхідно посилити технічне забезпечення захисту персональних даних виборців та системи для електронних голосувань від несанкціонованих втручань та хакерських. Також важливо встановити надійні механізми захисту громадян України від маніпулювання їх свідомістю. Необхідні конкретні заходи, що врегулюють

діяльність ЗМІ, забезпечать їх вільну роботу та захистять від несанкціонованого втручання в їх діяльність.

Розвиток інститутів прямої, референдної демократії дозволить напряду залучити громадян України до державного будівництва та управління. Право здійснювати самовизначення гарантується міжнародним правом. Референдум є найбільш демократичним шляхом демонстрації волі народу, мирною реалізацією принципу самовизначення, про що свідчать референдуми у Великій Британії щодо Брекзиту та Шотландії щодо її незалежності від Лондона. Часто-густо в світовій практиці через відсутність високорозвинутих інституцій або втручання більш впливових учасників міжнародних відносин приводили до того, що референдуми щодо відділення викликали суперечки і конфлікти.

Досвід Великої Британії в питанні становлення інститутів ліберальної демократії дуже важливий для розвитку державності України, яка обрала демократичний розвиток. Важливо зрозуміти механізми проведення та імплементації референдуму у Великій Британії з метою удосконалення механізмів прямої демократії в Україні. Тому посилюється науковий та суспільний інтерес до інституту референдуму, який є однією з форм та проявів прямої демократії та цивілізованим механізмом національно-державного самовизначення. Досвід Великої Британії як країни з усталеними демократичними інститутами та процедурами є вагомим для розвитку демократії в Україні тому, що процеси формування інституту референдуму в нашій державі ще не закінчені і спостерігається його постійна трансформація. Важливим є досвід Великобританії в контексті створення територіальної автономії, де конкретна група живе в межах географічно визначеної території. При цьому зміна статусу автономного утворення повинна здійснюватися тільки відповідно до волі народу, що проживає на його території. Відмінною рисою політичної форми територіальної автономії є наявність представницьких органів законодавчої влади, як в Шотландії і Північній Ірландії. Досвід Великої Британії засвідчує той факт, що

національно-територіальна автономія є одним з ефективних способів вирішення національного питання в багатонаціональній державі. Зазвичай на території національно-територіальної автономії крім державної мови використовується і мова національної меншини. Яскравим прикладом реалізації внутрішнього права на самовизначення є Шотландія.

Досвід Великої Британії показує, що представницька демократія і захист індивідуальних прав людини не є достатніми умовами для мирного вирішення спорів щодо суверенітету і реалізації права на самовизначення, вимагають більш гнучких правових підходів для їх вирішення. Однією з переваг автономії є її потенціал для мирного вирішення подібних ситуацій. Крім того, надання етнічній групі територіальної автономії запобігає посиленню сепаратистських рухів і можливого порушенню територіальної цілісності держави. Однак, існує небезпека, що надання автономії певному регіону стане лише першим кроком до реалізації його подальших прагнень до незалежності. Примітним фактом є те, що незважаючи на особливе місце і привілеї в рамках ЄС, поступки і преференції для Великої Британії з боку ЄС не зупинили Брекзїт. В свою чергу, вже володіючи автономним статусом, уряд Шотландії все одно продовжує боротьбу за свою незалежність. Виникає ефект, «доміно», «матрьошки» – Велика Британія відділилася від ЄС, а від Великої Британії прагне від'єднатися Шотландія та інші автономні частини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Treaty of Rome (EEC). *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome> (дата звернення: 26.11.2020).
2. Treaty on European Union (TEU) / Maastricht Treaty. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty>
<https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/maastricht-treaty> (дата звернення: 26.11.2020).
3. The Treaty of Lisbon. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon> (дата звернення: 26.11.2020).
4. Single European Act (SEA) *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/single-european-act> (дата звернення: 26.11.2020).
5. Treaty of Amsterdam. *European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/en/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-amsterdam> (дата звернення: 26.11.2020).
6. Defence Industrial Strategy. Defence White Paper. Presented to Parliament by The Secretary of State for Defence. By Command of Her Majesty. December 2005. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/272203/6697.pdf (дата звернення: 26.11.2020).
7. Memorandum of Understanding and Supplementary Agreements Between the United Kingdom Government, the Scottish Ministers, the Welsh Ministers, and the Northern Ireland Executive Committee Presented to Parliament by Command of Her Majesty and presented to the Scottish Parliament and the Northern Ireland Assembly and laid before the National Assembly for Wales. October 2013. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attach>

ment_data/file/316157/MoU_between_the_UK_and_the_Devolved_Administratio
ns.pdf (дата звернення: 25.11.2021).

8. UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/> (дата звернення: 25.11.2021).

9. The Conservative Party of Great Britain. URL: <https://www.conservatives.com/> (дата звернення: 25.11.2021).

10. ICM, Gallup, Eurobarometer polls. URL: <https://www.ipsos.com/en-uk/joining-euro-all-companies-polls-1999-2002> (дата звернення: 25.11.2021).

11. Parliamentary Debates (Hansard), House of Common; Parliamentary Debates, House of Lord. URL: <https://libguides.bournemouth.ac.uk/c.php?g=471702&p=3226273> (дата звернення: 25.11.2021).

12. Hansard. House of Commons. Parliamentary Debates, London: the stationery office. (1989-2001). URL: <http://www.parliament.the-stationery-office.co.uk> (дата звернення: 26.11.2020).

13. Speech by George Brown at the Tenth Congress of the Socialist International. 1966. May. 6. URL: <http://www.cvce.eu>; Conclusions of the British National Farmers Union on joining the common market. November 1966. URL: <http://www.cvce.eu> (дата звернення: 12.12.2020).

14. Labour Party General Election Manifestos, 1900-1997 / edited by I. Dale. London : Routledge, 2002. Volume Two. 404 p.

15. McGuinness F., Hardcare J. Alternative Vote Referendum 2011. Analysis of results. *Research Paper*. 2011. 11/44. 19 May. 36 p. ULR: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/RP11-44/RP11-44.pdf> (дата звернення: 12.12.2020).

16. Britain and European Integration 1945-1998: a Documentary History / ed. by D. Gowland, A. Turner. L.: Routledge, 2000. 272 p. ULR: file:///C:/Users/admin/Downloads/9780203060186_previewpdf.pdf (дата звернення: 12.12.2020).

17. Salmon T.C. Building European Union: a Documentary History and Analysis. Manchester: Manchester University Press, 1997. 240 p.
18. European Foreign Policy: Key Documents / ed. by C. Hill and K.E. Smith. L.: Routledge, 2000. 500 p.
19. Organization for Economic Cooperation and Development. URL: <http://www.oecd.org> (дата звернення: 12.12.2020).
20. Official website of the European Union. URL: <http://europe.eu>; European Free Trade Association. URL: <http://www.efta.int> (дата звернення: 12.12.2020).
21. The Gallup Poll: Public Opinion 1935–1971. N.Y.: Random House, 1972. 2388 p.
22. Thatcher M. Path to Power. London: HarperCollins. 2011. 672 p.
23. Thatcher M. The Downing Street Years. London: HarperCollins, 1993. 912 p.
24. Major J. The Autobiography. London: HarperCollins Publishers, 2000. 790 p.
25. Thatcher M. Statecraft: Strategies for a Changing World. New York City : HarperCollins, 2002. 486 p.
26. Campbell A. The Blair Years. Extracts from the Alastair Campbell Diaries. London: Hutchinson. 2007. 794 p.
27. Баймуратов М.О. Європейські стандарти локальної демократії та місцеве самоврядування в Україні. Харків: «Одісей», 2000. С. 1-73.
28. Білан С.В. Зародження та становлення інституту референдуму: історично-конституційний аналіз ранніх форм референдуму. *Право і суспільство*. 2017. №2. С.7-10.
29. Баймуратов М.О., Григорьев В.А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине. Одесса: «Юридическая литература», 2003. 249 с.

30. Оніщук М.В. Конституційні основи референдної демократії в Україні: проблеми теорії та методології. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 12. С. 5-16.

31. Орзіх М.П., Крусян А.Р. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права : [монографія]. Київ : Алерта, 2006. 290 с.

32. Магновський І. Й. Особливості референдної демократії в Україні: конституційно-правовий аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 22-26.

33. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України. Київ : Вид-во «Ліра-К», 2006. 366 с.

34. Семерак І. О. Концептуальні підходи до визначення поняття місцевого референдуму: питання теорії та практики. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 4. С. 134-141

35. Годика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства. Харків : Право, 2007. 480 с.

36. Сотникова К.В. Роль референдумів у розбудові інтеграційних процесів. *Держава і право : зб. наук. праць*. Юридичні і політичні науки. 2008. Вип. 42. С. 218–226.

37. Шимко О.Р. Актуальні проблеми розвитку референдумного права України: стан і перспективи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 5. С. 97–105.

38. Оніщук М. В. Референдна демократія: проблеми конституційної теорії та практики : монограф. Київ : Вид-во Європейського університету, 2009. 450 с.

39. Оніщук М. В. Конституційні основи референдної демократії в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2010. 37 с.

40. Білан С.В. Конституційно-правові засади референдуму, як форми прямої демократії : автореф. дис канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2017. 22 с.

41. Барабаш Ю.Г. Вопросы непосредственной демократии в теории и практике конституционного права Украины. *Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине* : сб. науч. трудов. Харьков : Право, 2012. 296 с.

42. Попко В. Є. Юридичний зміст «Brexit» та його перспективи для України. *Міжнародне право*. 2016. № 5. С. 201-204.

43. Шаров О.М. Brexit: «плюси» та «мінуси» для глобальної геоeкономіки. *Геоeкономічні виклики для країн G7* : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції / відп. ред. д.е.н., проф. О.О. Борзенко ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К., 2019. 128 с. С. 2-32 URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-10/tezi_sharov-o.m.pdf (дата звернення: 12.12.2020).

44 Неприцька Т. І. Вплив виходу Великої Британії з ЄС на інтеграційні процеси в Європі. *Збірник наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса за 2015-2016 рр.* 2017. С. 35-37.

45. Співак І. В. Brexit: поточна ситуація та очікування. *Міжнародні економічні відносини і світове господарство*. 2016. № 9. С. 141-145.

46. Arrow K. *Social Choice and Individual Values*, 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 1963. 144 p.

47. Butler D., Ranney A. *Referendums around the World*. Washington, D.C.: The American Institute for Public Policy Research, 1978. 250 p.

48. Suksi M. *Bringing in the People. A Comparison of Constitutional Forms and Practices of the Referendum*. Dordrecht-Boston-London, Martinus Nijhoff Publishers, 1993. P.12-312.

49. Kobach K. *The Referendum. Direct Democracy in Switzerland*. Dartmouth, Aldershot, 1993. 273 p.

50. Condorcet J.A.N. *Condorcet: Selected Writings* / edited by Keith Michael Baker. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1976. 304 p.

51. Cronin *The Direct Democracy: The Politics of Initiative Referendum, and Recall*. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 289 p.

52. Mockli S. *The Legal Limits of Direct Democracy: A Comparative Analysis of Referendums and Initiatives Across Europe*. Cheltenham : Edward Elgar Publishing. 287 p.
53. Riker W. *Liberalism Against Populism*. San Francisco: W. H. Freeman and Company, 1982. 311 p.
54. Gallagher M., Uleri V. *The Referendum Experience in Europe*. London: Macmillan Press, 1996. 263 p.
55. Smith, G. *The Referendum and Political Change*. *Government and Oppositio*. 1975. Vol. 13, no. 1. P. 294-305.
56. Smith G. *The Functional Properties of the Referendum*. *European Journal of Political Research*. 1976. Vol. 4, no. 1. P. 1-23.
57. Mockli S. *Direkte Demokratie. Ein internationaler Vergleich*, Verlag Paul Haupt, Bern.1994.433 p.
58. Saunders R. *Yes to Europe!: The 1975 Referendum and Seventies Britain*. Cambridge University Press, 2018. 422 p.
59. Atkinson L., Blick A., Qvortrup M. *The Referendum in Britain: A History*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2021. 256 p.
60. Gordon J. D., Magleby D. B. *Pre-Election Judicial Review of Initiatives and Referendum*. *Notre Dame Law Review*. 1989. N 64. P.298-320.
61. Butler D. *Referendums in Northern Europe/Le référendum en Europe, Bilan et perspectives*. Paris: L'Harmattan, 2001. 272 p.
62. Butler D., Ranney O. *Referendums Around the World: The Growing Use of Direct Democracy*. Washington: The AEI Press, 1994. 304 p.
63. Bogdanor V. *Power and the people. A guide to constitutional reform*. London : Victor Gollancz, 1997. 234 p.
64. Lorz R. A. *The Emergence of European Constitutional Law*. *Recent Trends in German and European Constitutional Law*. German Reports Presented to the XVIIth International Congress on Comparative Law, Utrecht, 16 to 22 July 2006 / Riedel, Eibe H., Wolfrum, Rudiger (Eds.). Berlin: Springer Berlin Heidelber. P. 37-62.

65. Braun N. Direct democracy in Switzerland. Zurich: University of Zurich, 2008. P. 26-33.

66. Heindl P. E-Voting in Austria Legal Requirements and First Steps. *Lecture Notes in Informatics*. The Electronic Library of Mathematics URL: <http://subs.emis.de/LNI/Proceedings/Proceedings47/Proceeding.GI.47-17.pdf> (дата звернення 12.12.2020).

67. Hofmann H. Die Entwicklung des Grundgesetzes nach 1945. *Handbuch des Staatsrechts*. Vol. 1, 3rd ed. Heidelberg, 2003. S. 355-421.

68. Heckmann D. Geltungskraft und Geltungsverlust von Rechtsnormen: Elemente einer Theorie der autoritativen Normgeltungsbeendigung. Tübingen, 1997. 559 p.

69. Marlowe S. W. Direct Democracy Is Not Republican Government. *Seattle University Law Review*. 2001. Vol. 24, № 4. P.32-44.

70. Shu M. Referendums and the Political Constitutionalisation of the EU. *European Law Journal*. 2008. N. 14(4). P. 423-445.

71. Pelinka A., Greiderer S. Austria: the referendum as an instrument of internationalization. *The referendum experience in Europe* / Ed by Gallagher M., Uleri P. V. London: Macmillan Press Ltd., 1996. P. 20-32.

72. Suksi M. Bringing in the People : a Comparison of Constitutional Forms and Practices of the Referendum. Dordrecht: Martinus Nijhof Publishers, 1993. 324 p.

73. Zogg S., Mohr J. La démocratie directe en Europe de l'Ouest. Genève; Paris : Centre européen de la culture, 1995. 312 p.

74. Jung O. Grundgesetz und Volksentscheid: Gründe und Reichweite der Entscheidungen des Parlamentarischen Rat s gegen Formen direkter Demokratie. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1994. 376 p.

75. Hoxhaj E., Bjanku F. The Basic Principles as Limits of Constitutional Revision in the Constitutional Jurisprudence and Doctrine in Europe. *Global Journal of Arts humanities and Social Sciences*. 2013. Vol.1, № 3. P.47-57.

76. Bockenforde M. Constitutional Referendum in Germany - Country Report. *Recent Trends in German and European Constitutional Law*. German Reports Presented to the XVIIIth International Congress on Comparative Law, Utrecht, 16 to 22 July 2006. P. 107-125. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-37720-7_4

77. Tierney S. Constitutional Referendums: A Theoretical Enquiry. *Modern Law Review*. 2009. Vol 72. № 3. P.360-383.

78. Nohlen D., Stöver P. Elections in Europe: A data handbook. BadenBaden: Nomos Verlagsgesellschaft Mbh & C., 2010. 2070 p.

79. Setälä M. Referendums and Democratic Government. New York : St Martin's 1999. 257 p.

80. Mendelsohn M., Parkin A. Referendum Democracy: Citizens, Elites, and Deliberation in Referendum Campaigns. Basingstoke: Palgrave, 2001. 345 p.

81 Chambers S. Democracy, Popular Sovereignty, and Constitutional Legitimacy. *Constellations*. 2004. Vol. 11, №2. P. 153-173.

82. Haskell J. Direct Democracy or Representative Government? Dispelling the Populist Myth. Boulder, CO: Westview Press, 2001. 342 p.

83. Dunt I. Brexit: What the Hell Happens Now?: Your Quick Guide Paperback. Kingston upon Thames: Canbury Press, 2016. 256 p.

84. Gifford C. The UK and the European Union: Dimensions of Sovereignty and the Problem of Eurosceptic Britishness. *Parliamentary Affairs*. 2010. Vol. 63, No 2. P. 321-338.

85. Blagden D. Two Visions of Greatness: Roleplay and Realpolitik in UK Strategic Posture. *Foreign Policy Analysis*. 2019. Volume 15, Issue 4. P. 470-491.

86. Daddow O. Brexit and Britain's Role in the World. *The Routledge Handbook of the Politics of Brexit* / Ed. by Patrick Diamond, Peter Nedergaard, Ben Rosamond. Abingdon: Routledge, 2018. P. 208-223.

87. Glencross A., McCourt D. Living up to a New Role in the World: The Challenges of "Global Britain". *Orbis*. 2018. November 13. N 988. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/Orbis_Global_Britain.pdf

88. Hill C. *The Future of British Foreign Policy. Security and Diplomacy in a World after Brexit*. Cambridge, Political Press, 2019. 256 p.
89. Richards D., Diamond P., Wager A. Westminster's Brexit Paradox: The contingency of the old' versus new' politics. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2019. Vol 21, Issue 2. P. 330-348.
90. Sanders D., Houghton D.P. *Losing an Empire, finding a Role. British Foreign Policy since 1945*. London: Palgrave Macmillan, 2017. 384 p.
91. Reynolds D. *Islands Stories. Britain and its History in the Age of Brexit*. London: William Collins, 2019. 304 p.
92. William M. *Brexit Means Brexit: How the British Ponzi Class Survived the EU Referendum*. Cflifornia: Create Space Independent Publishing Platform, 2017. 283 p.
93. Erlanger S. Scotland's Wee Dram of Independence. *World Policy Journal*. 2014/2015. Vol. 31. No. 4. P. 38–42.
94. Tannam E. *Brexit and the Future of the United Kingdom* Istituto Affari Internazionali. Working paper 16. Rome, 2016. 19 p. URL: <https://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1616.pdf>
95. Ashcroft R.T., Bevir M. *British Multiculturalism after Empire: Immigration, Nationality, and Citizenship. Multiculturalism in the British Commonwealth: Comparative Perspectives on Theory and Practice* / Ed by Richard T. Ashcroft , Mark Bevir . Oakland, CA: University of California Press, 2019. P. 2–45.
96. Rioux X.H. Rival economic nationalisms: Brexit and the Scottish independence movement compared. *Canadian Foreign Policy Journal*. 2020. Vol. 26. No. 1. P. 8–24.
97. Lynch P. *SNP: The History of the Scottish National Party*. Cardiff: Welsh Academic Press, 2013. 320 p.
98. Lynch P. From Social Democracy back to No Ideology? The Scottish National Party and Ideological Change in a Multi-level Electoral Setting. *Regional and Federal Studies*. 2009. Vol.19, No.4/5. P. 619-637.

99. Arnold B. Margaret Thatcher: A Study in Power. London : Hamish Hamilton, 1984. 287 p.
100. Turner J. The Tories and Europe. Manchester: Manchester University Press, 2000. 283 p.
101. Daddow O. Harold Wilson and European Integration: Britain's Second Application to Join the EEC. London : Routledge, 2003. 256 p.
102. Lipset S. M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* / ed. by S. M. Lipset and S. Rokkan. New York: Free Press, 1967. 554 p. P. 2-60.
103. Sartory G. Parties and Party Systems. Framework for Analysis. New York: Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 368 p.
104. Blondel J. Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies. *Canadian Journal of political science*. 1968. Vol.1. № 2. P.180-203.
105. Katz R. A Theory of Parties and Electoral Systems. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2007. 342 p.
106. Denver D. Voting in the 1997 Scottish and Welsh devolution referendums: Information, interests and opinions. *European Journal of Political Research*. 2002. Vol.41. Issue 6. P. 827-843.
107. McGarvey N. Devolution in Scotland: change and continuity. Devolution, regionalism and regional development: the UK experience. London: Routledge, 2008. 240 p.
108. McCrone D. Understanding Scotland: The Sociology of a Nation. London: Routledge, 2001. 238 p.
109. Elias A. Making the economic case for independence: The Scottish National Party's electoral strategy in post-devolution Scotland. *Regional & Federal Studies*. 2019. Vol.29. Issue1. P. 1-23.
110. Almond G., Verba S. Civic Culture and Democracy in Five Countries: London: Sage Publications Inc., 1989. 392 p.

111. Tugendhat Ch., Wallace W. Options for British foreign policy in the 1990s. London: Taylor & Francis, 1988. 125 p.
112. Aybet G. The Dynamics of European Security Cooperation, 1945–1991. London : Palgrave, 1997. 248 p.
113. Cromwell W.C. The United States and the European Pillar: the Strained Alliance. London : Macmillan Press, 1992. 292 p.
114. Ludlow P.N. The European Community and the Crises of the 1960s: Negotiating the Gaullist Challenge. London: Routledge, 2006. 342 p.
115. Hogan M.J. The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 500 p.
116. Di Nolfo E. Power in Europe?: Great Britain, France, Italy, and Germany in a Postwar World, 1945-1950. Berlin: Walter de Gruyter, 1986. 598 p.
117. Eatwell R. European Political Cultures: Conflict Or Convergence? London: Routledge, 1997. 277 p.
118. George S. An awkward partner: Britain in the European Community. Oxford: Oxford University Press, 1998. 312 p.
119. Milward A.S. Politics and Economics in the History of the European Union. London: Routledge, 2005. 305 p.
120. Cairncross A. Years of Recovery: British Economic Policy 1945-1951. London: Routledge, 1985. 552 p.
121. Martin L., Garnett J. British Foreign Policy: Challenges and Choices for the twenty-first Century. London: Continuum International Publishing Group, 1997. 158 p.
122. Harrison M. The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 332 p.
123. Maddison A. The World Economy: A Millennial Perspective. Paris : OECD, 2001. 384 p.
124. Pugh M. A History of Britain. London.: Perspective Publication Ltd., 2003. 346 p.

125. The Cambridge Economic History of Modern Britain. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 505 p.
126. Gillingham J. European Integration, 1950-2003. Superstate or New Market Economy? Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 608 p.
127. Dinan D. A History of European Union. London: Palgrave Macmillan, 2004. 371 p.
128. Watts D. The European Union. Edinburgh: University Press Ltd., 2008. 314 p.
129. Verdun A. European Responses to Globalization and Financial Market Integration: Perceptions of Economic and Monetary Union in Britain, France and Germany. London: Palgrave Macmillan, 2002. 277 p.
130. Forster A. Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the British Conservative and Labour Parties since 1945. London: Routledge, 2002. 168 p.
131. Alexandre-Collier A. La Grande-Bretagne eurosceptique? L'Europe dans le débat politique britannique. Paris : Le Temps, 2002. 192 p.
132. Harmsen R. Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration. New York: Rodopi, 2004. 290 p.
133. George S. An Awkward partner: Britain and European Community. Oxford: Oxford University Press, 1998. 308 p.
134. May A. Britain and Europe since 1945. London : Routledge, 1998. 160 p.
135. May A. Britain, the Commonwealth and Europe: the Commonwealth and Britain's application to join the European Community. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001. 210 p.
136. Wallace. W. What Price Interdependence? Sovereignty and Interdependence in British Politics. *International Affairs*. 1986. No. 62(3). P. 357-369.
137. Conquest R. Toward an English-Speaking Union. *National Interests*. 1999. No.57. P. 64-70.

138. Gilbert M. Never Despair: Winston S. Churchill 1945-1965. Livingston, NY: William Heinemann Ltd, 1988. Volume VIII. 1438 p.
139. Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897-1963: 1943-1949 / ed. by James R. R. New York : Chelsea House Publ., R. R. Bowker, 1974. Vol. 2. 917 p.
140. Britain and European Integration since the Second World War. Documents in contemporary history / ed. by S. Greenwood. Manchester; New York : Manchester University Press, 1997. 224 p.
141. Watts D., Pilkington C. Britain in the European Union today. Manchester: Manchester University Press, 2005. 295 p.
142. Young J. Britain and European Unity, 1945-1992 Basingstoke: Macmillan, 1993. 229 p.
143. Franklin M., Wilke M. Britain's Future in Europe. London: Pinter, 1990. 133 p.
144. Young J. Britain and European Unity, 1945-1992. Basingstoke, London: Macmillan, 1993. 232 p.
145. Watts D. Reluctant Europeans. Britain In the European Community. Sheffield: Sheffield Hallam University Press, 1994. 404 p.
146. Radice G. Offshore: Britain In the European Idea. London, New York: I.B. Tauris, 1992. 256 p.
147. Jamieson B. Britain Beyond Europe. London: Gerald Duckworth, 1994. 342 p.
148. Beloff M. Britain In the Union. Dialogue of the Deaf. London: Macmillan, 1996. 238 p.
149. Mangold P. The Almost Impossible Ally: Harold Macmillan and Charles de Gaulle. London, I. B. Tauris, 2006. 288 p.
150. Parr H. Saving the Community: The French response to Britain's second EEC application in 1967. *Journal of Cold War History*. 2006. № 4(6). P. 425-454.

151. Frankel J. *British Foreign Policy. 1945-1973*. New York: Oxford University Press, 1975. 356 p.
152. *Harold Wilson and European Integration. Britain's Second Application to Join the EEC* / ed. by Oliver O. Daddow. London : Frank Cass, 2005. 318 p.
153. Beloff M. *The Intellectual in politics,; and other essays*. London: Littlehampton Book Services Ltd, 1970. 361 p.
154. Beloff M. *Britain and European Community: dialogue of the deaf*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 1996. 179 p.
155. George St. *An awkward partner : Britain in the European community*. Oxford: Oxford University Press, 1990. 224 p.
156. Gowland D., Turner A. *Reluctant Europeans: Britain and European Integration, 1945-1998*. New York: Addison Wesley Longman, 1999. 393 p.
157. Young J.W. *Britain and European Unity, 1945-1999*. London: Palgrave, 2000. 237 p.
158. *Britain and European integration: the Views from Within* /ed by Anand Menon. Oxford: Wiley-Blackwell. 2004. 60 p.
159. Daddow O. J. *Britain and Europe since 1945: Historiographical Perspectives on Integration*. Manchester: Manchester University Press, 2004. 264 p.
160. Aspinwall M. *Rethinking Britain and Europe: Plurality Elections, Party Management and British Policy on European Integration*. Manchester, New York : Manchester University Press, 2004. 256 p.
161. *European Integration and Political Conflict* / ed. by Gary Marks, Marco R. Steenbergen. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 192 p.
162. Forster A. *Euroscepticism in Contemporary British Politics: Opposition to Europe in the Conservative and Labour Parties Since 1945*. London: Routledge, 2001. 168 p.
163. Denman R. *Missed chances: Britain and Europe in the twentieth century*. London: Cassell Illustrated, 1996. 321 p.

164. Hill Ch., Yik-Pern Wong R. National and European Foreign Policies: Towards Europeanization. *West European Politics*. 2011. Volume 35(3). URL: https://www.researchgate.net/publication/228395911_National_and_European_Foreign_Policies_Towards_Europeanization (дата звернення: 24.12.2021).

165. Geddes, A. Labour and the European Community 1973-1993: Pro-Europeanism, “Europeanisation”, and their Implications. *Contemporary Record*. 1994. Vol. 8. No. 2. P. 370-381.

166. Berrington H. Hague R. Europe, Thatcherism and Traditionalism: opinion, Rebellion and the Maastricht treaty in the Backbench Conservative Party, 1992-1994. *West European Politics*. 1998. Vol. 21. No. 1. P. 44-72.

167. Hay C. The political Economy of new Labour: Labouring under False Pretences? Manchester: Manchester University Press, 1999. 242 p.

168. Wickham-Jones M. New Labour in the global economy: partisan politics and the social democratic model. *British Journal of Politics and International Relations*. 2000. Vol. 2. No. 2. P. 1-25.

169. Anderson P., Mann N. Safety first, the making of New Labour. London : Granta Books, 1997. 456 p.

170. Smith, M. Understanding the “politics of catch up”: the modernisation of the Labour party. *Political studies*. 1994. Vol. 42. No. 4. P. 708-715.

171. Giddens A. The Third Way: The Renewal of Social Democracy. Cambridge: Polity, 1998. 176 p.

172. Giddens A. The Third Way and its Critics. Cambridge: Polity, 2000. 200 p.

173. Sanders D. Losing an Empire, Finding a Role: British Foreign Policy Since 1945. London : Routledge, 1990. 384 p.

174. Reynolds D. Britannia Overruled: British Policy and World Power in the Twentieth Century. London : Routledge, 1990. 392 p.

175. Britain’s future in Europe. Reform, renegotiation, repatriation or secession?» / ed. by M.Emerson. London: Rowman & Littlefield International, Ltd., 2015. 215 p.

176. Britain and the World / ed. by Laurence Freedman, Michael Clarke. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 192 p.
177. George S. An Awkward Partner. Britain In the European Community. Oxford : Oxford University Press, 1990. 224 p.
178. Seldon A. Major: A Political Life. London : Phoenix, 1997. 512 p.
179. Rosenau J. The Study of World Politics. London, New York : Routledge, 2006. Volume 1 : theoretical and methodological challenges. 301 p.
180. Beck U. Power in the Global Age. Cambridge : Polity Press, 2005. 352 p.
181. Hardt M, Negri A. Empire. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2000. 478 p.
182. Raco M. Governmentality, Subject-Building, and the Discourses and Practices of Devolution in the UK. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 2003. Vol. 28. No. 1. P. 75-95.
183. Білошицький С. В. Ліберальна демократія в XXI столітті: ресурси, виклики, перспективи. Хмельницький, 2012. 944 с. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/biloshytskyi_183.pdf (дата звернення: 24.12.2020).
184. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. К : Дух і Літера, 2000. 600 с.
185. Hannes L, Germann J. Before Hegemony: Britain, Free Trade, and Nineteenth-Century World Order Revisited. *International Studies Review*. 2012. Vol. 14, no. 1. P. 99-124.
186. Rachman G. Britain's European Dilemma. *The Washington Quarterly*. 1998. Vol. 21. № 3. P. 173-190.
187. Martin L., Garnett J. British Foreign Policy. Challenges and Choices for the Twenty-first Century. Royal Institute of International Affairs. London, Herndon: Pinter, 1997. 158 p.

188. The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations / ed. by. John Baylis, Steve Smith. New York: Oxford University Press, 2001. 667 p.

189. Wallace H. Wallace W. Policy-Making in the European Union. Oxford: Oxford University Press, 2001. 597 p.

190. Holzinger K. Differentiated Integration in the European Union. Many Concepts, Sparse Theory, Few Data. Zurich: Center for Comparative and International Studies, 2012. 21 p.

191. Flexibility and the Future of the European Union. A Federal Trust Report on flexible integration in the European Union. October 2005. *The Federal Trust for Education and Research*. URL: mayapur.secsites.net/.../FedT_Flexibility_report.pdf (дата звернення: 24.12.2020).

192. Staab A. The European Union Explained: Institutions, Actors, Global impact. 2nd ed. Bloomington: Indiana University Press, 2011. 232 p.

193. Schäuble W., Lamers K. Überlegungen zur europäischen Politik. URL: <https://www.cducsu.de/upload/schaeublelamers94.pdf> (дата звернення: 24.12.2020).

194. Шаповалова О.И. Модели дифференцированной интеграции в евроинтеграционной политике Франции. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 88 (Частина I). С. 12-15.

195. Кауфман Б. Современная прямая демократия для Украины и стран бывшего СССР. *Swiss info*. 2020. 10 июля. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/современная-прямая-демократия-для-украины-и-стран-бывшего-ссср/45884236> (дата звернення: 24.12.2020).

196. Nemo Ph. Histoire des idées politiques aux Temps modernes et contemporains. Paris: Presses Universitaires de France, 2013. 1440 p.

197. Fukuyama F. End of History and the Last Man. New York : The Free Press, 1992. 446 p.

198. Zakaria F. *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York : W.W. Norton & Company, 2004. 295 p.

199. Прийнято Закон «Про народовладдя через всеукраїнський референдум». Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. Опубліковано 26 січня 2021. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/202047.html> (дата звернення: 24.12.2021).

200. Маркітантов В. Нечитайло В. Референдум як форма прямої демократії: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С. 69-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2015_27_13 (дата звернення: 24.12.2021).

201. Dicey A. *Introduction to the Study of the Law of Constitution*. Indianapolis : Liberty/Classics, 1982. 113 p.

202. Дюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці. Харків : ЦОІ, 2002. 303 с.

203. *Referendums around the World The Growing Use of Direct Democracy* / ed. by D. Butler and A. Ranney. Washington AEL Press, 1994. 137 p.

204. Butler L., Ranney A. *Referendums: a comparative study of practice and theory*. Washington : American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1978. 250 p.

205. *Direct democracy and international politics : deciding international issues through referendums* / ed. by John T. Rourke, Richard P. Hiskes, Cyrus Ernesto Zirakzadeh. Boulder, Colo. : Lynne Rienner, 1992. 202 p.

206. May T. *The Future Relationship between the United Kingdom and the European Union*. HM Government. 2017/2019. 98 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/786626/The_Future_Relationship_between_the_United_Kingdom_and_the_European_Union_120319.pdf (дата звернення: 07.02.2022).

207. UK votes to leave the EU. *BBC*. 2016. 24 June. URL.: http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results (дата звернення: 26.12.2020).

208. Fox S. Political alienation and referendums: how political alienation was related to support for Brexit. *British Politics*. 2021. №16. P. 16-35.

209. Why the Government believes we should remain. *The EU Referendum*. 2016. URL: <https://www.eureferendum.gov.uk/why-the-government-believes-we-should-remain/> (дата звернення: 27.12.2021).

210. European Council Meeting at Fontainebleau. Conclusions of the Presidency. 1984. 25-26 June URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/european-council/conclusions/pdf-1992-1975/fontainebleaueuropean-council,-25-and-26-june-1984/> (дата звернення: 23.04.2021).

211. Migration Statistics Quarterly Report: February 2016. Office for National Statistics. URL: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/internationalmigration/bulletins/migrationstatisticsquarterlyreport/previousReleases> (дата звернення: 23.04.2021).

212. Wilson H. Leader's Speech. *British Political Speech Archive*. Blackpool. 1972. URL: <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=170#banner> (дата звернення: 23.04.2021).

213. What happens if we leave? The EU Referendum. 2016. URL: <https://www.eureferendum.gov.uk/what-happens-if-we-leave/> (дата звернення: 23.04.2021).

214. Siddique H. Is the EU referendum legally binding? *The Guardian*. 2016. 23 June. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/23/eu-referendum-legally-binding-brexit-lisbon-cameron-sovereign-parliament> (дата звернення: 23.04.2021).

215. Political Parties, Elections and Referendums Act 2000. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/41/contents>. (дата звернення: 23.04.2021).

216. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12007L/TXT> (дата звернення: 29.04.2021).

217. European Union Referendum Act. 2015. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/36/contents/enacted> (дата звернення: 23.04.2021).

218. Armstrong K.A. *Governing Social Inclusion: Europeanization through Policy Coordination*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 354 p.

219. Miller & Anor, R (on the application of) v Secretary of State for Exiting the European Union (Rev 3) [2017] UKSC 5. *United Kingdom Supreme Court. British and Irish Legal Information Institute (BAILII)*. 24 January 2017. Archived from the original on 8 September 2019. Retrieved 7 September 2019. URL: <https://www.bailii.org/uk/cases/UKSC/2017/5.html> (дата звернення: 23.04.2021).

220. R (on the application of Miller and another) (Respondents) v Secretary of State for Exiting the European Union (Appellant) [2017] UKSC 5. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2016-0196.html> (дата звернення: 23.04.2021).

221. European Union (Notification of Withdrawal) Act 2017. Bill 132 – 56/2. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/bills/cbill/2016-2017/0132/en/17132en.pdf> (дата звернення: 23.04.2021).

222. Ruparel R. *The Mechanics of Leaving the EU – Explaining Article 50*. *Openeurope.org*. URL: <http://openeurope.org.uk/today/blog/the-mechanics-of-leaving-the-eu-explaining-article-50>. (дата звернення: 23.04.2021).

223. Horlick G. *Brexit and International Trade*. Law Offices of Gary N Horlick, US. 24.01.2017. URL: <https://www.expertguides.com/articles/brexit-and-international-trade/ARKXQKGV> (дата звернення: 23.04.2021).

224. Treaty on the Functioning of the European Union. Document 12012E/TXT. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (дата звернення: 29.04.2021).

225. The European Union: Questions and Answers. *Congressional Research Service*. 2022. February 8. 25 p. URL: <https://sgp.fas.org/crs/row/RS21372.pdf> (дата звернення: 29.01.2022).

226. British Parliament Transcript. 30.03.2017 URL: <https://hansard.parliament.uk/commons/2017-03-30/debates/A665E6EBD36B-4D19-9173-3577354DE7F0/LegislatingForUKWithdrawalFromTheEU> (дата звернення: 29.04.2021).

227. Brexit next steps: The Court of Justice of the EU and the UK. UK Parliament. 2020. February 07. URL: <https://commonslibrary.parliament.uk/brexit-next-steps-the-court-of-justice-of-the-eu-and-the-uk/> (дата звернення: 21.01.2021).

228. Brexit overview. *Council of the European Union*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-uk-after-referendum/> (дата звернення: 21.01.2021).

229. Curtice J. The Coalition, Elections and Referendums. *The Coalition Effect 2010-2015* /ed by Anthony Seldon, Michael Thomas Finn, Mike Finn, Ilias Thoms. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 627 p. P. 577-598.

230. The impact of the UK's withdrawal on EU integration. *European Parliament*. 2018. June. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU\(2018\)604973_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU(2018)604973_EN.pdf) (дата звернення: 27.05.2021).

231. Cole M. Democracy in Britain. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. 329 p.

232. Raison T. Power and Parliament. Oxford: Blackwell, 1979. 122 p.

233. Human Rights Act 1998. *The official home of UK legislation*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents> (дата звернення: 29.04.2021).

234. Constitutional Reform Act 2005. *The official home of UK legislation*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/4/contents> (дата звернення: 29.04.2021).

235. Nicola Sturgeon Denies She has «Machiavellian» Wish for Brexit in Order to Engineer Scottish Independence. *The Huffington Post UK*. 2016. January 24. URL: https://www.huffingtonpost.co.uk/2016/01/24/nicola-sturgeon-denies-she-has-machiavellian-wish-for-brexit_n_9063372.html (дата звернення: 29.04.2021).

236. Watt N. Northern Ireland would face «serious difficulty» from Brexit, Kenny warns. *The Guardian*. 2016. January 25. URL: <http://www.theguardian.com/politics/2016/jan/25/northern-ireland-irish-republic-eu-referendum-enda-kenny> (дата звернення: 29.04.2021).

237. Roberts A. Brexit is a more impressive achievement than the French Revolution. *The Telegraph*. 2016. June 24. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/brexit-is-a-more-impressive-achievement-than-the-french-revoluti/> (дата звернення: 29.04.2021).

238. What does Brexit mean for Northern Ireland? *New Statesman*. 2016. June 24. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/uk/2016/06/what-does-brexit-mean-northern-ireland> (дата звернення: 29.04.2021).

239. Political Parties, Elections and Referendum Act 2000. *Legislation.gov.uk*. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/41/contents> (дата звернення: 29.04.2021).

240. Hadfield B. Devolution: A National Conversation? *The Changing Constitution* / ed. by by Jeffrey Jowell, Colm O’Cinneide. Oxford, New York : Oxford University Press, 2011. 480 p. P. 271–293.

241. European Union Act 2011. *Legislation.gov.uk*. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/12/contents> (дата звернення: 19.05.2021).

242. European Communities Act 1972. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1972/68/contents> (дата звернення: 19.05.2021).

243. Tomkins A. Brexit, Democracy and the Rule of Law. *Verfassungsblog*. 2016. November 6. URL: <https://verfassungsblog.de/Brexit-democracy-and-the-Rule-of-Law> (дата звернення: 19.05.2021).

244. The results of the referendum in the UK provoked a collapse on the stock exchanges *BBC.COM*. 2016. June 16. URL.: [://www.bbc.com/russian/news/2016/06/160624_stocks_falling_down](http://www.bbc.com/russian/news/2016/06/160624_stocks_falling_down) (дата звернення: 19.05.2021).

245. Brexit vote: Nicola Sturgeon statement in full. *Bbc.com*. 2016. June 24. URL.: <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-36620375> (дата звернення: 19.05.2021).

246. Scotland Act 1998. *Legislation.gov.uk*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/46/contents> (дата звернення: 19.05.2021).

247. Sewell Convention. Parliament of UK. URL: <https://www.parliament.uk/site-information/glossary/sewel-convention/> (дата звернення: 19.05.2021).

248. Sandhya J. Brexit: Harbinger of an Unexpected New World Order. *Strategic Analysis*. 2017. Vol. 41. № 1. P. 110-117. UR: <https://www.theguardian.com/uk-news/guardianwitness-blog/2014/jun/09/scottish-independence-10-things-that-sum-up-britishness> (дата звернення: 19.05.2021).

249. Brexit - UK exit from the EU. *Deutsche Welle*. 2021. January 01. URL.: <https://www.dw.com/ru/brekzit-breksit-brexit/t-18571808> (дата звернення: 19.05.2021).

250. Яковюк І.В. Врехіт: Причини і наслідки британського референдуму *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. статей за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І.В. Яковюк, В.І. Самощенко та ін. X. : Право, 2016. 536 с. С. 25–29.

251. Geets S. Wahre Liebe war es nie. *Weiner Zeitung*. 2020. Januar 31. URL: https://www.wienerzeitung.at/nachrichten/politik/europa/2048054-Wahre-Liebe-war-es-nie.html?em_no_split=1 (дата звернення: 19.05.2021).

252. Goodwin M., Milazzo C. Taking back control? Investigating the role of immigration in the 2016 vote for Brexit. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2017. Vol. 19. Issue 3. P. 450-464.

253. European Citizenship Report. Standard Eurobarometer. 2014. February 11. *The British Journal of Politics and International Relations* (BJPIR) URL.: <https://journals.sagepub.com/home/bpi> (дата звернення: 19.05.2021).

254. UK Public Opinion toward immigration. 20.08.2015. URL: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/sites/files/migobs/Public%20OpinionOverall%20Attitudes%20and%20Level%20of%20Concern.pdf> (дата звернення: 19.05.2021).

255. Zwet A. , Leith M., Sim D., Boyle E. Brexit, Europe and othering. *Contemporary Social Science Journal of the Academy of Social Sciences*. 2020. Volume 15. P. 517-532. URL: <https://doi.org/10.1080/21582041.2020.1851393>(дата звернення: 19.05.2021).

256. The EU bureaucrats cannot cope with democracy. *The Telegraph*. 2016. May 27. URL: <http://www.telegraph.co.uk/opinion/2016/05/27/the-eu-bureaucrats-cannot-cope-with-democracy/> (дата звернення: 19.05.2021).

257. 12 Reasons to Vote Leave. *Get Britain out.org*. 2016. June 23. URL: <https://getbritainout.org/12-reasons-to-vote-leave/> (дата звернення: 19.05.2021).

258. Aichele R., Felbermayr G. Costs and benefits of a United Kingdom exit from the European Union. Munich: Center for International, 2015. 64 p. URL: http://aei.pitt.edu/74082/1/Costs_and_benefits.pdf (дата звернення: 19.05.2021).

259. Irwin G. Brexit: the impact on the UK and the EU. London: Global Council, 2015. 44 p. URL: https://www.global-counsel.com/sites/default/files/Global_Counsel_Impact_of_Brexit.pdf (дата звернення: 14.07.2021).

260. The economic consequences of leaving the EU. The final report of the CER commission on Brexit 2016. London: Centre for European Reform, 2014. 94 p. URL: https://www.cer.eu/sites/default/files/smc2016_26april2016.pdf (дата звернення: 14.07.2021).

261. Hall M. CBI's secret pro-EU push revealed. *UK – Daily Express*. 2015. November 3. URL.: <https://www.express.co.uk/news/uk/616792/CBI-s-secret-pro-EU-push-revealed> (дата звернення: 14.07.2021).

262. EU reform: PM's letter to President of the European Council Donald Tusk. *UK Government*. 2015. November 10. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/eu-reform-pms-letter-to-president-of-the-european-council-donald-tusk> (дата звернення: 14.07.2021).

263. Cameron D. The Future of Britain's Relationship with the European Union. *Chatham House*. 2015. November 10. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/events/special/20151110DavidCameron%20%28NEW%29.pdf>. (дата звернення: 14.07.2021).

264. Preferences for Britain's future role in Europe. *Ipsos MORI*. 2015. October 26. URL.: <https://www.ipsos-mori.com/researchpublications/researcharchive/3381/Preferences-for-Britains-future-role-in-Europe.aspx> (дата звернення: 14.07.2021).

265. Brexit: David Cameron to quit after UK votes to leave EU. *BBC News*. 2016. June 24. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-36615028> (дата звернення: 14.07.2021).

266. Donald Tusk: Deal on UK's EU renegotiation "very tough". *BBC News*. 2015. November 12. URL: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-34803222> (дата звернення: 14.07.2021).

267. *European Council conclusions*. 2016. February 18-19. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/02/19-euco-conclusions/> (дата звернення: 14.07.2021).

268. Lepenies P. The Power of a Single Number : A Political History of GDP. New York : Columbia University Press, 2016. 208 p.

269. Westcott N. Sovereignty and Brexit: control of what exactly? *UK in a changing Europe*. 2020. November 26. URL: <https://ukandeu.ac.uk/author/nwestcott/> (дата звернення: 14.07.2021).

270. Ebell M., Warren J. The long-term economic impact of leaving the EU. *National Institute Economic Review*. 2016. Volume 236. P. 121-138. URL: <https://doi.org/10.1177/002795011623600115> (дата звернення: 14.07.2021).

271. Amadeo K., Rasure E., Johnson A. What Was Brexit, and How Did It Impact the UK, the EU, and the US? *The Balance*. 2022. January 24. URL: <https://www.thebalance.com/brexit-consequences-4062999> (дата звернення: 25.01.2022).

272. EU–UK Trade and Cooperation Agreement (TCA)). *European Comisson*. 31.12.2020. URL.: https://ec.europa.eu/info/relations-united-kingdom/eu-uk-trade-and-cooperation-agreement_en (дата звернення: 16.07.2021).

273. ЄС і Британія після року переговорів узгодили умови торгівлі після Brexit. *Економічна правда*. 2020. 24 грудня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/24/669534/> (дата звернення: 16.07.2021).

274. Chu B. What does this deal with the European Union mean for the UK economy? *Indipendant*. 2020. December 24. URL.: <https://independent.co.uk/news/business/analysis-and-features/brexit-deal-uk-economy-b1774447.html> (дата звернення: 24.08.2021).

275. Kettle M. Boris Johnson has ‘got Brexit done’. With a deal that will please no one. *The Guardian*. 2020. December 24. URL.: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/dec/24/boris-johnson-brexit-deal-britain-eu-sovereignty-economy> (дата звернення: 24.08.2021).

276. Johnson B. Full text: Boris Johnson’s Brexit deal speech *The Spectator*. 2020. December 24. URL.: <https://www.spectator.co.uk/article/full-text-boris-johnson-s-speech-on-the-brexit-trade-deal> (дата звернення: 24.08.2021).

277. Zastiral S. In jeder Hinsicht ein harter Brexit. *Wirtschafts Woche*. 2020. Dezember 24. URL.: <https://www.wiwo.de/politik/europa/handelsabkommen-in-jeder-hinsicht-ein-harter-brexit/26748866.html> (дата звернення: 24.08.2021).

278. EU referendum: full results and analysis. *The Guardian*. 2016. June 23. URL: <http://www.theguardian>. (дата звернення: 24.08.2021).

279. Theresa May in quotes: from 'Brexit means Brexit' to I quit. By The Associated Press. *AP News*. 2019. March 28. URL.: <https://apnews.com/article/0ce5961e56cf4b9991f0214c7528f4e9> (дата звернення: 24.08.2021).

280. Brits have more in common with their Brexit brethren than their party political pals. *Yougov*. 2017. May 13. URL: <https://yougov.co.uk/news/2017/05/13/brits-have-more-common-their-brexit-brethren-their> (дата звернення: 24.08.2021).

281. Cox P. Europe after Brexit. Lausanne: Fond. Jean Monnet pour l'Europe, 2016. 27 p. URL: <https://jean-monnet.ch/wp-content/uploads/2018/07/no-6-07-2016-p-cox-europe-after-brexit.pdf> (дата звернення: 24.08.2021).

282. David Cameron announces his resignation. *The Telegraph*. 2016. June 24. URL.: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/david-cameron-announces-hisresignation---full-statement/> (дата звернення: 24.08.2021).

283. Major J. We are no longer a great power': The twin hazards of Covid and Brexit. *The Spectator*. 2020. November 9. URL.: <https://www.spectator.co.uk/article/-we-are-no-longer-a-great-power-the-trouble-with-brexit> (дата звернення: 24.08.2021).

284. Mueller B., Robins P. What Is Brexit? And How Is It Going? *The New York Times*. 2021. November 8. URL: <https://www.nytimes.com/article/brexit-uk-eu-explained.html> (дата звернення: 26.01.2021).

285. Fabry E., Bertollini M. Trade War: Bad Timing for Brexit Take Back Control. Paris: Jacques Delors Institute, 2019. 8 p. URL: <https://institutdelors.eu/en/publications/trade-war-bad-timing-for-brexit-take-back-control-2/> (дата звернення: 26.01.2021).

286. Brexit and beyond. *UK in the changing World*. 2021. January 19. 164 p. URL: <https://ukandeu.ac.uk/wp-content/uploads/2021/01/Brexit-and-Beyond-report-compressed.pdf> (дата звернення: 23.02.2021).

287. Scottish independence will impact the UK's global role. *Chatham House*. 2021. May 10. URL: <https://www.chathamhouse.org/2021/05/scottish-independence-will-impact-uks-global-role> (дата звернення: 24.08.2021).

288. Про проведення на території Української РСР референдуму у питаннях збереження Союзу РСР і визначення засад відносин з суверенними республіками та змісту бюлетеня для таємного голосування: Постанова Президії Верховної ради Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. N 13. Ст. 149. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/708-12#Text>.

289. Ваннек Л. Референдум 17 березня 1991 року про збереження СРСР – Україна найменш «союзна». *Радіо Свобода*. 2021. 17 березня. (дата звернення: 21.09.2021).

290. Конституція України. Документ 254к/96-ВР, чинний, поточна редакція – Редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

291. Конституційні перетворення в Україні: історія, теорія та практика: монографія / А. Р. Крусян, В. М. Шаповал [та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 512 с.

292. Про всеукраїнський та місцеві референдуми. Закон України. Документ 1286-ХІІ, втратив чинність, поточна редакція – Втрата чинності від 28.11.2012, підстава – 5475-VI URL.: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T128600.html.

293. Бевз Т. Всеукраїнські референдуми: ініціативи і реалії. *Наукові Записки*. 2018. № 5(67). С.237-253. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/bevz_vseukrainski.pdf (дата звернення: 21.09.2021).

294. Як відбувався всеукраїнський референдум 2000 року. *Інститут політики*. URL: <https://polityka.in.ua/info/13.htm> (дата звернення: 21.09.2021).

295. Safoklov Y. Sachunmittelbare Demokratie in der Ukraine: Volksherrschaft oder Spielzeug der Politik? *Sachunmittelbare Demokratie im interdisziplinaren Kontext 2011/2012*. Baden-Baden: Nomos, 2014. 284. P. 60–79.

296. Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою: Указ Президента України. Документ 65/2000, чинний, поточна редакція – Редакція від 31.03.2000, підстава - 548/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2000#Text>.

297. Облога «Венеції». *Дзеркало тижня*. 2008. 21 березня – 28 березня. № 11 (690). URL: <https://zn.ua/ukr/gazeta/issue/676> (дата звернення: 21.09.2021).

298. Інформаційна записка доповідачів ПАРЄ про їх візит в Україну (14-16 січня 2008 року) URL.: <http://asstmbly.coe.int/ASP/APFeaturesManager/gefaultArtSiteViewasp?ID =7'52> (дата звернення: 21.09.2021).

299. Функціонування демократичних інституцій в Україні: Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи. Ухвалена у Страсбурзі (Французька Республіка) 19 квітня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_760#Text.

300. Висновок щодо дотримання конституційної процедури під час внесення змін до Конституції України 1996 року шляхом ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV та щодо відповідності його положень загальним засадам Конституції України 1996 року і європейським стандартам : ухвалено на третьому пленарному засіданні Комісії (м. Київ, 27 грудня 2005 р.) / Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Київ, 2006. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6933 (дата звернення: 21.09.2021).

301. Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму / Под общей редакцией Т. Печончик. Киев, 2015. 83 с.

URL.: <https://helsinki.org.ua/files/docs/1430390071.pdf> (дата звернення: 21.09.2021).

302. КС признал неконституционным закон о всеукраинском референдуме. *Интерфакс Украина*. 2018. 27 квітня. URL.: <https://interfax.com.ua/news/political/501892.html> (дата звернення: 21.09.2021).

303. Закон о референдуме признали неконституционным из-за кнопкодавства и нарушения процедуры. *Дело*. 2018. 27. квітня. URL.: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/konstitucionnyj-sud-ukrainy-priznal-nekonstitucionnym-zakon-o-vs-341950/> (дата звернення: 21.09.2021).

304. Про всеукраїнський референдум: Закон України. Документ 1135-ІХ, чинний, поточна редакція - Прийняття від 26.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>.

305. Рябошапка В. Закон про референдум від Зеленського: плюси, мінуси, подводні камені. 10.06.2020. URL.: <https://politics.segodnya.ua/politics/zakon-o-referendume-plyusy-minusy-podvodnye-kamni-1454038.html> (дата звернення: 21.09.2021).

306. Коломієць В., Шевчук І. Рада остаточно ухвалила закон про референдум. Що це означає і що про нього думають? *Громадське*. 2021. 26. січня. URL.: <https://hromadske.ua/posts/rada-ostatochno-uhvalila-zakon-pro-referendum-sho-vin-peredbachaye> (дата звернення: 13.10.2021).

307. Кондратенко М. В Україні ухвалили новий закон про референдум. *Deutsche Welle*. 2021. 26. січня. URL.: <https://www.dw.com/uk/v-ukraini-ukhvalyly-novyi-zakon-pro-referendum/a-56349619> (дата звернення: 13.10.2021).

308. Ржутская Л. Народовладдя від Зеленського: плюси і мінуси закону про референдум. *Deutsche Welle*. 2020. 18 червня. URL.: <https://www.dw.com/uk/narodovladdia-vid-zelenskoho-plyusy-i-minusy/a-53753528> (дата звернення: 13.10.2021).

309. Аткінсон В., Ааберг Р. Інструментарій для спостереження за доступом до виборів. *Міжнародна асоціація електоральних систем*. 2018.

129 с. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/election_access_observation_toolkit_dec_2018_ukrainian.pdf (дата звернення: 13.10.2021).

310. Невмержицький С. Законопроект про референдум: «за» чи «проти»? *Юрліга*. 2020. 18. серпня. URL.: https://jurliga.ligazakon.net/news/197648_zakonoprojekt-pro-referendum-za-chi-proti (дата звернення: 13.10.2021).

311. Разумков: Референдум – единственный способ сохранить курс Украины в НАТО. *Дело*. 2020. 13 червня. URL.: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/razumkov-referendum-edinstvennyj-sposob-sohra-354435/> (дата звернення: 13.10.2021).

312. Народовластие Зеленского: как власти хотят привлечь украинцев к написанию законов. *Дело*. 2020. 28 лютого. URL.: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/forma-narodovlastija-kak-ukrainskij-narod-budet-365337/> (дата звернення: 13.10.2021).

313. Жуков. М. Головні питання закону про референдум: чи врахували ризики. *Дело*. 2021. 27 січня. URL.: <https://thepage.ua/ua/experts/golovni-pitannya-zakonu-pro-referendum-chi-vrahuvali-riziki> (дата звернення: 13.10.2021).

314. Руденко С. Коментар: Інструмент прямої демократії як загроза цілісності України. *Deutsche Welle*. 2021. 29. січня. URL.: <https://www.dw.com/uk/komentar-instrument-priamoi-demokratii-yak-zahroza-tsilisnosti-ukrainy/a-56382517> (дата зверненн: 13.10.2021).

315. Борис Єльцин – перший президент Росії. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0612M/> (дата звернення: 13.10.2021).

316. Background to the UK's EU referendum 2016. *The Parliament of the UK*. URL: <https://www.parliament.uk/business/publications/research/eu-referendum/background-uk-eu-referendum-2016/> (дата звернення: 13.10.2021).

317. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю.П. Богучький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода

та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2017. 336 с

318. Hilpold P. Self-determination and Autonomy International Journal on Minority and Group Rights. *JSTOR*. 2017. Vol. 24. No. 3. Special Issue: Minority Rights in Times of Crisis. P. 302-335.

319. Володимир Зеленський і Борис Джонсон підписали Угоду про політичне співробітництво, вільну торгівлю та стратегічне партнерство між Україною та Великою Британією. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 2020. 8 жовтня. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-i-boris-dzhonson-pidpisali-ugodu-pro-pol-64377> (дата звернення: 13.10.2021).

320. Алексєєнко І.В. Етнополітичні конфлікти як тригери міжнародної стабільності та безпеки: історія і сучасність. *Наука і правоохорона*. 2020. № 3(49). С. 29-40.

321. Зернецька О. В. Переосмислення ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 3(9). С. 129-145.

322. Зернецька О. В. Досвід боротьби із сепаратизмом у Великій Британії. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. «2(6). С. 132-143.

323. Історичний розвиток цивілізацій у контексті глобалізації: ціннісний вимір : монографія / за редакцією доктора політичних наук, професора О.В. Зернецької, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : ДУ «Інститут всесвітньої Історії НАН України», 2019. 317 с.

324. Дерев'янка С. М. Інститут місцевого референдуму в Україні : доцільність та перспективи оновлення його конституційної моделі. *Прикарпатський вісник Наукового Товариства ім. Шевченка* : Серія «Думка». 2018. Вип. 5 (49). С. 85-96.

325. Дерев'янка С.М. Безпековий вимір народовладдя в умовах гібридної війни Держава і право. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2020. Випуск 87. С.308-318.

326. Дерев'янюк С. М. Обмеження політичних прав громадян в умовах воєнного стану: політико-правові підстави. *Держава і право: зб. наук. пр. Серія. Політичні науки*. 2019. Вип. 93. С. 26–38.

327. Дерев'янюк С. М. Маніпулювання ідеєю народного волевиявлення як чинник самоідентифікації регіонального сепаратизму *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ-початку ХХІ ст.*: збірник наукових праць до ювілею доктора політичних наук, професора В.П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир : ФОП Євенок О.О., 2017. С. 65-73.

328. Колюх В.В. Парламентська республіка в Україні: перспективи й перешкоди. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2019. № 3 (43). С. 176-180.

329. Pukhkal O., Karlova V., Reiterovych I., Tyutyunnik I. Decentralization as a basis for modernisation of public administration: European experience for Ukraine. *International Journal of Criminology and Sociology*. 2020. Volume 9. P. 2991-3001. ULR: <https://www.lifescienceglobal.com/pms/index.php/ijcs/article/view/8083> (дата звернення: 13.10.2021).

330. Рейтерович І. В. Особливості предметного поля government relations. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1372> (дата звернення: 13.10.2021).

331. Грубінко А. Конфліктогенний потенціал Брекзиту: національний, регіональний і глобальний виміри. *Україна Дипломатична*. 2020. Вип. 21. С. 803-821. ULR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrdip_2020_21_70 (дата звернення: 13.10.2021).

332. Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії Монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2021. 258 с.

333. Грубінко А. Шлях до брекзиту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесах європейської інтеграції *Український історичний журнал*. 2019. № 6.(22). С. 126-141.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Муха В. В. Перспективи практичної реалізації участі громадян у законодавчому процесі України. *Науковий часопис НПУ імені Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2021. Том 22. № 30. С.70-80.
2. Mukha V. Influence of Brexit on Scotland's Aspiration for Independence. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія Історія. Політологія. 2020. №30. С.150-159.
3. Муха В.В. Політичні та соціально-економічні наслідки угоди про Брекзіт для розвитку Великобританії. *Держава і Право*. 2021. №89. С.310-321.
4. Fesenko M., Mukha V. Consequences of Brexit for the Prospects of the UK-EU Relations. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2021. №146. С.29-36.
5. Mukha V. The Institution of a Referendum in the United Kingdom in the Context of the Political and Legal Fundamentals of Brexit. *Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences*. 2021. № 43. P. 167-179.
6. Муха В.В. Велика Британія після Brexit: науково-публіцистичні тлумачення перспектив розвитку. *Вісник Львівського університету*. 2021. № 29. С.207-215.

Публікації у зарубіжних виданнях:

7. Mukha V. Specific Features of Implementation of the Mechanism of National-State Self-Determination of the United Kingdom in the Context of “Brexit”. *Social and Human Sciences*. Polish-Ukrainian Scientific Journal. 2021. 03 (31). ULR: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/312.html> (accessed 30 June 2021)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Муха В.В. Брекзит як реалізація національно-державного самовизначення Великобританії. Ольвійський форум-2021: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі. XV міжнар. наук-практ. конф. 10-13 черв. 2021 р., м. Миколаїв: тези. доп.: Політична наука в Україні та зарубіжжі. Актуальні проблеми міжнародних відносин: глобальний та регіональний аспекти. Соціологічна теорія на тлі суспільних трансформацій / Чорном. нап. ун-т. ім. Петра Могили. Миколаїв. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 72 с. С.30-32.

2. Муха В.В. Референдум як механізм мирної реалізації національно-державного самовизначення: досвід Шотландії в контексті Брекзиту. Збройне насилля: сучасні процеси світової глобалізації та їхній вплив на Україну : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 141с. С.122-125.

3. Муха В.В. Брекзит: досвід для України у вимірі закону «про народовладдя через всеукраїнський референдум». Практична політологія: тенденції і перспективи : матеріали І-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 17 березня 2021 р.) / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2021. 112 с. С.55-59.

4. Муха В.В. Референдна демократія як перспектива розвитку держави. Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 черв. 2022 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. 467 с. С.44-45.